

Не забуваймо 1932 – 1933 р. р.

Лена Онушко-Тиховська

*Видано накладом Василя Тиховського-Чупіль з частинним фінансовим вкладом
Філії Українського Національного Об'єднання Канади в Ст. Кетеринс, Онтаріо*

Київ – 2007

У Меморіальному виданні «Не забуваймо 1932-1933 р. р.» в 75-ти річчя Великого Голоду в Україні подаються свідчення очевидців, що збиралися в тисяча дев'ятсот вісімдесятих роках для Конгресової Комісії Сполучених Штатів Америки і тепер знаходяться в бібліотеці Американського Конгресу, доступні для всіх. Конгрес Сполучених Штатів Америки є найвищим законодавством держави.

Подано, як відзначеннями скорбних роковин і вшануванням пам'яті жертв, українське суспільство поза межами України ознайомлювало цивілізований світ з найжахливішою трагедією в історії України - морення голодною смертю мільйонів комуністичним режимом Советського Союзу за директивами з Москви, щоб запобігти в такому неймовірному масштабі зловмисність не лише в Україні, але де-небудь на земній кулі.

Включено маніфестації й актуальні вшанування пам'яті невинних жертв - мирного, миролюбивого українського народу. Вічна їм пам'ять!

<i>Земля з народом віковічні, А я люблю оті степи, Де народилась, виростала, Я їх дочка, вони мої сини.</i>	<i>Оті степи душа народу, Як же свій нарід не любить! Євшаном зіллям оповиті, Народу волю зберегли, Повік любити я їх буду, Я їх дочка, вони мої сини.</i>
<i>Там пісня ніжна колицкова Із степу лине, в степ летить.</i>	

А. Тиховська 2006., Канада

Джерела Преса:

- «Вісник» - Вінніпег, Канада.
- «Новий Шлях» - Торонто, Канада.
- «Жіночий Світ» - Торонто, Канада.
- «Спектейтор» - Гамільтон, Канада.
- «Юкрейніен Віклі» - «Український Тижневик», видання «Свобода» Нью Джерзі Сіті, США.

«Голод у Радянській Україні 1932-1933 рр». - видано Гарвардським Університетом, США (1986).

«50 років тому: Голод - Голокост в Україні», видання Світового Конгресу Вільних Українців - Нью Йорк, США - Торонто, Канада (1983).

Свідчення для Конгресу США.

Особиста участь у численних пропам'ятних вшануваннях пам'яті й спостереження.

Правопис і контекст книжки подано з дотриманням побажань авторки.

© Лена Онушко-Тиховська, 2007, ISBN 966-518-413-3

© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007

OCR та вичитування Леоніда Онушка, листопад 2008

На жаль, не маємо змоги з технічних причин надати ілюстрації, надруковані в оригіналі книжки. Л. О.

ЯК ЛИШ ЗГАДАЮ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Схиляю голову не раз, не два,
Схиляю голову завжди,
Як лиш згадаю тридцять третій,
Хоч проминули вже роки.

Закривши очі, бачу села,
Не чути гомону дітей.
О, Боже мій, хати спустіли,
Стоять без вікон, без дверей!

Ще гірше панщини, що сталось?
Скрізь тільки тиша, німота.
Лежать під тином, оніміли,
Ніде не плаче немовля.

Навколо стало зеленіти,
Тепло прийшло, їм не мовчать,
Радіти треба, веселиться,
Природу пишну зустрічать.

І не лежати попідтинню,
Руку простягнувши, благать,
Благати хліба, щоб щось з'їсти
Безсильним, що не можуть встать.

Благати хліба, щоб щось з'їсти,
Голодна неміч попід тин
Поклала їх, ніхто не чує,
Там батько, мати, там і син.
І божевільям оповиті,
Прикуті до села, землі,
Голодна смерть гірше неволі,
Гірше розп'яття на хресті.

Хрещений люд, як ту худобу,

Скидали в ями за селом,
Й сльоза ніде не покотилась,
Як засинали вічним сном.

Чи ще живі, чи вже померли,
Чи був кулак, чи був бідняк
Та сама доля їх спіткала,
Голод шалів, не вибирав.

Не чути дзвонів, не дзвонили,
Як то було з давен колись,
Вони померли і за душі
Ніхто не смів, щоб помоливсь.

Пусті плани, зойків не чути,
Церкви повсюду розтягли,
Свою комуну будували,
Скрізь затераючи сліди.

Не знати, хто помер, кого забрали,
Кому в Сибірі смерть прийшла,
Не серп і молот, смерть і голод
Комуна люду принесла.

А тим невинним мільйонам
Уже не сіять, не орать,
В пошані голову схиливши,
Їм «Вічну пам'ять» заспівать.

Вони святі, вони невинні,
На суд ось праведний прийдуть,
Тим, що морили, катували
Ту саму кару хай несуть.

Чим немовлята завинили,
Чим завинив той селянин,
Що на землі родивсь і виріс,
Орав і сів, і садив.

Час схаменуться, подивиться,
Ви ж є нащадки тих дідів,
Які попухли і вмирили,
Вічно заснули, без хрестів.

Щоб селянина розпинали,
Хто смів прийти і то робить?
Чужі вселились й сплянували,
Як люд той голодом морить.
Не можна винним призабути,
Гріх перед Богом і людьми,
Щоб світ не знав та не навчився,
Як геноцид запобігти.

Доземно голову схиляю,
Перед очима всі стоять
І за невинних, безіменних,
За правду Господа благать.

А. Тиховська

УКРАЇНЦІ ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Українці в Канаді, Сполучених Штатах Америки та розсіяні всюди по світі в осередках поселення щорічно вшановували пам'ять жертв Великого Голоду 1932-33 р. жалібними панахидами, демонстраціями, стараючись ознайомити населення країн з винищенням семи мільйонів мирного, трудолюбивого селянства голодною смертю на Богом даній їм землі комуністичною системою - пролетаріатом, керованим Москвою.

Вшанування ключових роковин: 40-ти річчя, 45-ти річчя, а особливо 50-ти річчя ставали національними здвигами у засудженні виморення голодом майже кожного четвертого мешканця України, винищення духовенства й верстви провідної української інтелігенції, викорінення культурних надбань з постійними утисками й розбудовою, каторжною працею Союзу, русифікацією, яка була діючим злом понад усім злом.

Однак найважливішим ставало утвердити перед цивілізованим світом ще цілком не збагнаний всіма злочин століття - Голодомор.

Передбачено втрату четвертини населення. З голоду вмирили селяни, а не

мешканці міст, які діставали мізерну пайку, животіли, але не вмирили. До того в містах жили елементи інших народностей. Отже, втрати понесли селяни, всеціло український нарід.

1932-33 р. р. були черговим нищенням мільйонів. Із закінченням голоду не скінчилися переслідування, гоніння, систематичні репресії, переселення й населення з інших місцевостей Союзу.

Тінь голоду лишила свої сліди, лягла на підхід до життя, устрій звичаїв, на поступ розвитку культурних надбань, характерних українському народові, устаткувалася безвласність, яка привела до байдужности й недбальства, розруху економічної структури, що привело до розпаду Союзу.

З кожним черговим жалібним вшануванням пам'яті жертв наспівали й наспівають нові дослідження, так потрібні додаткові праці, описуються пережиття і спостереження очевидців.

В осередках поселення поза межами України, де проводяться меморіальні віче, українські часописи поповнюються описами жахливих подій, як також місцеві часописи, подаючи звідомлення потічних подій, ознайомлюють чергові покоління чужих народностей.

Навіть у гамільтонському часописі (Канада) «Спектейтор» постійно подаються звідомлення скорбних відзначень в англійській мові.

16 грудня 1978 року було присвячено сторінку (9), започатковану такими даними:

«Підкорена Росією, Україна з 50-ти мільйоновим населенням, стратегічним положенням й економічною потугою, завжди була ціллю советських утисків і переслідувань.

45-ять років тому (1932-33 р.) мільйони невинних українців згинуло Сталіном запроєктованим голодом, тим часом заряд Брежньова засуджує на тяжкі праці усіх, хто обстоює права українського народу.

Трагедія відчувалася жахливішою, бо це відбувалося в країні, яка вважалася житницею Східної Європи, експортуючи зернові культури в Західню Європу.

Моральний аспект голоду читкий. Голод не був причиною природної стихії або війни, але був плановий і систематично проведений комуністичним урядом з Москви в мирний час».

Ця трагедія відбулася у межах цивілізованих європейських народів, а не десь у закутині земної кулі. Сумління світу не привернулося до будь-якої допомогової акції. Заспокоєні Москвою протиречними твердженнями, що голод лише чинний в уяві ворогів, і наполегливим недопусканням дійсности в зовнішню сферу.

Деякі відомості проникали через советські бар'єри, потрясаючи тих, що їх доставали.

Жахливі звідомлення були опубліковані в «Нью Йорк Таймс» (29 серпня

1933 р.), «Ле Мартін» (Париж, 30 серпня), «Манчестер Гардіан» (13 вересня), «Чикаго Американ» (25 лютого) й в інших часописах Західного Світу.

28 травня 1933 року член Американського Конгресу Гамільтон Фіш з Нью Йорку представив у Палаті Представників (73 Конгрес, 2 сесія) резолюцію, закликаючи Сполучених Штатів Палату Представників висловити співчуття всім, хто потерпів від Великого Голоду в Україні.

Ухвалено: Палата Репрезентантів висловлює співчуття всім, що потерпіли від Великого Голоду, який створив лихоліття, страждання і смерть мільйонам, мирним, законошануючим українцям.

Микита С. Хрущов, один із Сталінових любимчиків, в промові, виголошеній на 20 Пленумі Комуністичної Партії Советського Союзу в Москві в лютому місяці 1956 року, підтвердив повний масштаб Великого Голоду 1932-33 р. в Україні й політичне спрямування ідеології. Він сказав: «Сталін хотів вивезти всіх українців, але не було місцевості, де їх вивезти...»

Комітет Українців Канади в Гамільтоні наголосив, що велика маніфестація скорбної 45-ої річниці Голодомору звертає увагу суспільства до обізнання ширших деталей, що стосуються жахливої трагедії - Геноциду.

Відзначаючи 45-ти річчя Великого Голоду, вшановується втрату мільйонів невинних жертв, пам'ятаючи всіх, що ще переслідуються, ув'язнених, позбавлених основних засад прав і привілеїв, які багатьма вважаються правоправними, не забуваючи, що життя дороге і треба усвідомлювати потреби інших та обстоювати тих, які невзможі обстоювати себе, щоб така трагедія не повторилася знову.

Після висвітлення документального фільму «Жнива розпачу» в 1985 році в гамільтонському часописі «Спектейтор» (Канада) у звітненні включені були поодинокі фрагменти спогадів й пригадано факти спрямування, що привели до завершення плянів виморення.

За голод в Україні доходило, хоч як пошту не цензурували. Василь Керелюк пригадав розповідь діда й бабусі, їм писали: «В нас усе гаразд, страсна п'ятниця кожний день». А це значить, що українці в страсну п'ятницю не їдять - постують.

Але українці в Канаді, - подано в статті, - відчуваючи розпач, були безсильні допомогти народові уникнути майже неминучої голодної смерті.

Пригадано, що родючі землі країни приносили великі зернові урожаї. Брак харчу почався після збирання урожаю 1932 року, коли Сталін наказав викачку зерна, яке збували на закордонних ринках за техніку й технологію.

Зазначено пережитим голод, як наказували годувати коні вночі, щоб люди не вкрали корм, бо коні були потрібні вивозити мертвих. Кордони пильнувалися, не перепускали в Росію й перепиняли, щоб не увозили поживу в Україну.

Василь Мороз, будучи хлопчиною, жив на Західній Україні, поблизу кордону.

Там ухвалили провести акцію допомоги, але росіяни не дозволили увіз постачі. Вони заперечували голод, закривали все перед світом, не допускали допомоги.

Відзначення 50-ти річчя Великого Голоду 1983 року заходами української діаспори, особливо в Північній Америці, позначилися важливим поступом у визнанні й признанні іншими країнами плянового виморення Москвою і постійних заперечень нею.

«Юкреніен Віклі» - «Український Тижневик» в англійській мові з датою неділя, 20 березня 1983 року, виданий Українським Народним Союзом у Джерзі Сіті, США, був присвячений Великому Голоду в Україні 1932-33 років.

12 сторінок, від сторінки 2 до 14, видання вислано сенаторам США і Репрезентантам з метою поінформувати їх за Голокост української нації. Вислано до всіх передплатників часопису «Свобода», надіючись, що це видання буде впливове в ознайомленні чужомовного суспільства з Великим Голодом.

У цьому виданні подаються задокументовані факти, самовидців зведення - уривки з видання «Біла книга про чорні діла Кремля», опублікованого 1955 року, перша частина появилася 1953 р.

Зазначені матеріали документацією, яка монументальна і дуже важна для дальших досліджень Голодомору 1932-33 р.

Протягом 1932 року і 1933 року в Україні виморено мільйони. Та сама комуністична система, тим самим заходом виморила селянство на Кубані і Поволжі. До цих пір ще не усталено численність.

Мільйони вимирли і ті, що увели міри виморення й виконавці користувалися результатами народобивчої праці, користувалися привілеями комуністичного устрою, комуністичної правди.

До відповідальности за життя їх не прирекли і посмертно не визнали законом державним поіменно винуватців злодіяння біблійного масштабу.

До влади Гітлер прийшов у 1933 р. Від 1933 року до 1945 року, а це 12 років, йому приписують знищення 10-ти мільйонів, з яких припадає 6 мільйонів євреїв.

Світ вимагав справедливости. Починаючи з закінчення війни і до тепер стараються привести до відповідальности винних. Німці були переможеними ворогами і процеси були намісні й популярні. Сталін і його соратники осягли майже ту саму норму постахановськи, лиш протягом двох років.

16 листопада 1933 року Сполучені Штати Америки формально визнали законоправним Советський Союз і більшовицький уряд (Юкреніан Віклі, 20 березня 1983 р.).

Так як увесь устрій був у рамках пильного нагляду, чужоземних журналістів і дипломатів сторонили від будь-яких спостережень, несприятливих явищ. Пропагандивним методом заперечували голод, всіма заходами спрямовували, щоб звідомлення лиш ширилися на користь комуни в чужомовній пресі.

З Москви, де перебували журналісти, проникнути в глибину України, де вимирали села, не було легко, транспортне сполучення було ускладнене. Отже, подавали відомості, які їм приготувляли, і цензурували решту.

Юджін Лайонс кореспондент «Юнайтед Прес» (Юкреніан Віклі, 20 березня 1983 р.), повернувшись до США, описав свої спостереження у виданні 1937 р. «Призначення в Утопії», де в одному з розділів описав, як він й інші кореспонденти мали змову з советською владою заперечувати наявність у світі єдиного спланованого голоду.

Найбільш ретельним був у підлій змові Волтер Дюранті, кореспондент «Нью Йорк Таймс». Поданий формат комуністичною владою він слідував з вірністю.

У статті подається, що не всі члени американської преси в Москві вплуталися в прикриття голоду, вийняток був Вільям Генрі Чамберлеїн, кореспондент для «Крістіан Сاینс Монітор», який був в Україні зимою 1933 року. Його спостереження були надруковані в книжці «Залізна Доба Росії» того ж самого року.

Чамберлеїн прийшов до висновку, що В. Дюранті був не тільки безмилосердним за голод, але зрадив своє покликання як журналіст, не подаючи дійсних звідомлень.

Не зважаючи на закріплену жорстоку цинічну советську цензуру, голод в Україні викликав у значній мірі реакцію не так в державах, як між: визначними церковними проповідниками і громадськими прихильниками свободи.

У Відні в 1933 році Кардинал Теодор Інніцер, Архієпископ Римокатолицької Церкви зробив зворушливий заклик до «сумління світу» - допомогти голодуючим в Україні.

Він запорядкував особливі відправи в усіх католицьких церквах в Австрії й благав Лігу Націй піднести справу голоду в Україні до світового визнання.

29 вересня 1933 року Йоган Людовік Мовінцкел, прайміністер і міністер Закордонних Справ Норвегії підніс справу голоду в Україні в Лігі Націй, після чого послідувала обширна дискусія й засудження Советського режиму в нелюдяності.

Міжнародний Червоний Хрест у Жиневі робив незлічені апелі, щоб дати допомогу Україні.

Дані: «50 років тому - Голодомор в Україні», пропам'ятне видання англійською мовою Світовим Конгресом Вільних Українців 1983 р. Нью Йорк, США -Торонто, Канада.

Хоч за голод в Україні знали поза межами України, проте рідкісні світліни, відображення дійсности попадали на сторінки часописів.

І коли кореспонденти подавали жахливі звідомлення, часто їх зневажали або були засуджені реакційними впливовими інтелектуалами, захопленими ідеями марксизму.

1933 рік був найзлочиннішою трагедією української нації.

1933 рік був початком нацизму під проводом Гітлера.

1933 року більшовицький уряд був визнаний США.

1933 рік був періодом економічної кризи в Сполучених Штатах Америки.

Економічна криза і вдобавок природня стихія, що вітрами знесла позем у декількох Штатах, створили велике безробіття.

Американська мрія, в пошуку якої припливали повні надії до берегів Америки, змінилася на розпач.

В «Юкреніен Вிகлі» - «Українському Тижневику» 20 березня 1983 р. д-р Мирон Б. Куропас, бувший дорадник в етнічних справах американського президента Джералда Форда, у статті «Америци Червона Декада і Великого Голоду прикриття» подав нарис тогочасного суспільства і опінії певної верстви - комуністів, що вказували на успіх великого советського експерименту.

Д-р Мирон Б. Куропас подає, що 1930 роки стали, як Юджін Лайонс назвав «Америци Червона Декада», – період, коли романтизований більшовизм зображав майбутнє, а збанкрутований капіталізм минуле.

Тоді як Америка зазнавала труднощі, ліві радикали пописувалися, експлуатуючи вияви незадоволення – велике безробіття і непевність, що постигли американський нарід, комуністи та їхні прибічники наголошували на советське досвідчення.

Раптово розпачливі церковнослужителі, професори, кінозірки, поети, письменники й інші впливові ливарники поглядів почали зважуватися до Москви за надхненням і скерванням.

Навіть, як зазначено, дехто оправдував ув'язнення, сов'єтську справедливість, що давала нагоду бути в іншому оточенні, де починали поводитися нормально, як відповідальні советські громадяни.

Американці, розчаровані великим безробіттям й економічною кризою 1930-их років та потічним запереченням більшовиками дійсности в Україні й тиском американських впливових прибічників комуни, спрямовувалися своїми інтересами.

Визнанням США більшовицького уряду легативним, засуджувалося формальне признание сплянованого голоду в Україні - Геноциду.

З причин атомової потуги Союзу, для США найбільш потужної країни світу, інтереси своєї безпеки і безпеки інших країн не полягали в безкомпромисному засудженні тоталітаризму 1932-33 років, хоч і тяглася холодна війна.

Час ішов, але постійні заперечення голоду продовжувалися. Архітект голоду - Сталін помер, а виконавчий пролетаріат дотримувався тієї самої лінії.

У виданні 1986 року «Голод у Радянській Україні» Гарвардським університетом, США подана відповідь на заяву Карла Гершмана, представника США за голод представником Місії Української Радянської Соціалістичної

Республіки до Об'єднаних Націй істориком Академії Наук України Іваном Хмілем: «Представник США повторив фабрикування якогось голоду, що ніби був в УРСР 50-ят років тому. У зв'язку з тим він (Хміль) бажає вказати, що наклеп зроблений українськими націоналістичними буржуями, які були в неспроможності утвердити їхнє панування над українським народом в 1920 році. Ті буржуазні українські націоналісти прибули до США і, щоб оправдати своє перебування в тій країні, розповсюджують брехню за голод. (Об'єднані Нації, Генеральна Асамблея, 38 сесія, Третя Комісія 1983 р.).

Заходами українців діаспори та визнаних дослідників як Роберт Конквест, Джеймс Е. Майсі та багато інших досягнуто визнання голоду 1932-33 р. в Україні багатьма країнами світу, але ще не досягнуто признання голоду Геноцидом українського народу, а також не уведено злочинотворців 20-го століття на сторінки всесвітньої історії.

Побіч свідчень самовидців, поданих дійсних зві-домлень бувшими кореспондентами, світлин, досліджень і статистики населення України тих років, незаперечним фактом стане дослідження спільних могил жертв, доказом яких будуть кістки, що вкажуть причину смерті - морення голодом.

Так як Советський Союз розпався, хоч Росія і стала спадкоємцем бувшого імперіалізму, цей імперіалізм очевидно не буде повернутим до відповідальности перед інтернаціональним трибуналом і сумнівно чи колись утвердиться, що комуністи застосували геноцид, як одну з їхніх стратегій в ім'я прогресу, що оправдує все зло заподіяне в досягненні мети.

В. Кіш пригадав (12 грудня 2005 р. «Новий Шлях», Канада) що Союз заперечував голод до самого розпаду, але росіяни ще продовжують заперечувати. І не так давно амбасадора Росії в Україні Віктора Чорномірдіна запитали чи колись Росія вибачиться за тяжкий гріх заподіяних українцям? Він заявив прямо, що там не було нічого, щоб вибачитися.

Українці ніколи не вирішали своєї долі, будучи під братерським покровом Москви білої чи червоної. Все, що випало на долю українського народу запорядковувалося в Москві. Заперечення фактів не струть дійности.

Дослідчі матеріали присвячені 50-ій річниці Голодомору в «Українському Тижневику» - «Юкреніан Віклі» з датою 20 березня 1983 р., виданого Українським Народним Союзом, США; «50-ят років тому: Голод - Голокост в Україні» видано Світовим Конгресом Вільних Українців 1983 р. Нью Йорк - США, Торонто - Канада; «Голод у Радянській Україні 1932-1933 р.» видано в Гарвардському Університеті 1986 р., США, з повною бібліографією, джерелами в дослідженні Голодомору будуть важними й поповнюючими для наступних поколінь.

Досліджуючи Голодомор, наступні покоління висвітлять Геноцид українського народу, шануючи пам'ять невинних жертв, запобігаючи, щоб

варварство 20-го століття не повторилося, утверджуючи що «В своїй хаті, своя правда і сила, і воля».

Не сміємо забувати «невинно убієних». Вони не були всилі оборонитися, вони померли тому, що були синами й дочками української землі, найбільш родючої землі в світі.

Немає села в Україні, щоб хтось з голоду, недоживлення, розкуркулення, переслідування, в карних таборах каторжної праці не згинув від тоталітарного комуністичного режиму.

Ще й 15 років після розпаду Союзу, маючи незалежну державу - Україну, рівну з рівними державами світу, залишки попередньої системи стають під прапир катів і намагаються привернути під серп і молот нащадків родин, в яких вимирали з голоду. Ще мріють повернути колесо назад, щоб на кістках замучених продовжувати творити попередні проєктовані стратегії, масштабу яких не тільки цивілізовані країни не можуть ще збагнути, але й найменш поступові країни земної кулі.

Майже 12-ять років після проголошення незалежності України 15 травня 2003 року Верховна Рада України, найвищий законодавчий орган держави, визнала голод 1932-1933 років.

А президент США Роналд Реган 4 листопада 1984 року в Білому Домі у Вашингтоні проголосив неділю 4 листопада Днем Пам'яті Великого Голодомору в Україні в 1932-1933 р. У Прокламації президент США висловив глибоку віру в прагнення українського народу до волі.

У листопаді місяці вшановують пам'ять жертв Голодомору. У цей місяць 1933 року Франклін Д. Рузвельт, обраний того року президентом США, визнав Союз з найжорстокішим диктатором двадцятого століття Сталіном.

У час Другої Світової війни, той же самий президент США пішов на уступки Сталіну щодо післявоєнної структури європейських держав і їх кордонів.

У 2005 році в цей пропам'ятний місяць у Києві на Михайлівській площі вшановували пам'ять невинних жертв з участю президента України Віктора Ющенка і його родини.

Законодавчий акт визнання Голодомору мусить також охоплювати щорічне вшановання пам'яті жертв. Щоб не було міста, села, де б у визначений скорбний день не була запалена свічка - сім мільйонів найменше.

При вшанованні пам'яті виринає порив жалю. У пориві спогадів відчуваються глибоко родинні втрати, трагедія нації в неосяжному масштабі.

ПАМ'ЯТЬ ТИХ, ЯКИХ ЗАМУЧЕНО ГОЛОДОМ

У цьому році українська спільнота у вільному світі у великій жалобі відзначає 45-річчя штучного голоду в Україні. Страшні роки 1932 і 1933 чорною тінню висять над Україною і більше, ніж фашистська свастика, наводять сум і жах та сльози тих, яким вдалося пережити роки голодового мору. Це не був звичайний голод з причини неврожаю, чи якихсь інших природних явищ. Це був голод, силою впроваджений советською владою. Це був голод, який виконувався за пляном, щоб зломити народній опір. Це був спосіб боротьби державної влади, щоб підкорити своїй волі широкі маси народу. Це було плянове народовбивство, яке не перебирало ані віку, ані статі.

Після Першої Світової війни і революції, в Україні до влади прийшла комуністична партія. Дорога до влади цієї партії рясно зрошена кров'ю тих, хто не йшов разом з цією партією і вона була запроваджена насильством та багнетом. Спочатку комуністична влада виповіла безпощадну війну провідній верстві українського народу, нищено українську інтелігенцію, яка, незважаючи на терор та переслідування, не йшла на коляборацію з владою. У двадцятих роках нашого століття советська влада виповіла війну з релігією, а особливо з Православною Церквою. У 1930 р. офіційно припинено на цілій Україні існування Української Православної Церкви. У кожному місті і селі відбувалися показові і закриті суди над священиками та вірними, де за віру в Бога, за українську національну свідомість чи за те, що за життя своєю мозольною працею придбав маєток чи й навіть дістав у спадок, за ці «провини» засуджувалося на ув'язнення, заслання, каторгу та повне руйнування родинного життя, позбавлялося громадського права та навіть найменшого маєтку. Одначе, народнього Духа не злаmano.

Найсильнішою твердиною нашого народу впродовж століть було українське село. Таким воно виявилось і в боротьбі з советською владою. Віками витворена відпорність українського селянства була найтяжчою перешкодою для комуністичної влади в запровадженні нових порядків. Отже, центральна комуністична влада рішила голодом зморити народ, бо голодний не буде змагатися ані за свою віру, ані за свої переконання і таким чином плянувалося підпорядкувати нескорених своїй владі.

У 1932 р. по всій Україні державний апарат повів «викачки», цебто забирання всіх харчових продуктів. Кожна родина мусила здавати непосильні квоти харчових продуктів. Вслід за тим по всіх селах розповзлися бригади активістів, які заходили до кожної хати і забирали все, що бачили. Не помагали ані прохання та благання матерів з малими дітьми, ані плач дітей, ані проклони і стогін стариків. Були окремі бригади, які ходили по городах і садках і спеціальними приладдями шукали ям, де були закопані харчі, як також розбивали стіни в печах і хатах, шукаючи зерна, муки, гороху та інших харчових продуктів. Все знайдене забирали. Таким чином весною

1933 р. багата і родюча українська земля була покрита трупами, з голоду опухлих і померлих людей, яких дуже часто не було кому ховати. Півтрупи ховали трупів, а часто і самі лягали в тій самій ямі. Скільки померло впродовж тих страшних років, Сам лише Бог знає. На основі статистичних припущень дослідники приходять до висновку, що голодом було замучено сім мільйонів українців.

Минає 45 років від тих страдних днів в житті нашого українського народу. У цю жалібну річницю всі ми у вільному світі клонимо свої голови перед відомими і невідомими могилами невинних жертв плянового голодового мору нашого народу. Мільйони українців, які в ті жахливі роки утратили батьків, матерей, сестер і дітей, які своїми рухами складали опухлі їх тіла до ям, нині в Україні не можуть всенародно відзначити цієї жахливої дати, а лише зі слізьми на очах та глибоким зітханням згадають їх пам'ять. Не одна родина, яка тепер є у вільному світі, у своїх пом'яниках повсякчасно згадує своїх рідних, замучених голодовою смертю. В осінні місяці цього року, в багатьох містах вільного світу, всі українці масово будуть відзначати пам'ять померлих в ці чорні роки. Обов'язком усіх українців на волі згадати пам'ять замучених наших братів і сестер, чого не можуть зробити українці нині в Україні. Останній надзвичайний Собор УГПЦеркви прийняв окреме рішення, щоб всі ми належно згадали голодом замучених в 1932-33 роках.

Однак, не можемо шабльоново обійти цієї трагічної дати в новітній історії України. Всі народи світу відзначають радісно дати перемоги, а зі смутком дні трагедій. Японці відзначають дати знищення Гірошіми, поляки відзначають жертви Катині, жида відзначають жертви фашистівського народовбивства. Нам українцям треба застановитися над устійненням постійної дати жертв советського народовбивства, голодового мору в 1932-33 роках. Відзначаючи 45-річчя штучного голоду в Україні, мусимо почати приготування до відзначення 50-річчя належним пам'ятником. Нехай відзначення 45-річчя голоду в Україні не буде даниною суспільного обов'язку для показання себе та збирання фондів на суспільно-громадські потреби. Не будьмо сторонніми учасниками та глядачами, але покажімо, що пам'ять померлих у нас жива і виходить з почуття жалю. Треба, щоб пропозиція К. Степового в справі побудови пам'ятника жертвам голоду 1932-33 р., що була проголошена в часописі «Народна Воля», була підтримана. Треба, щоб наші наукові сили та політично-громадські діячі нарешті відчували потребу відповідно опрацьованих наукових праць про штучне винищення нашого народу в 1932-33 роках, а митці і письменники відчували потребу мистецько-літературних творів про страшне лихоліття голодового мору нашого народу.

Собори Української Православної Церкви виносили постанови у справі пам'яти померлих від голоду в 1932-33 роках, але до нині ми не маємо устійненої дати для спільної молитви за спокій душ тих жертв. Потрібно, щоб Священний Єпископат Української Православної Церкви устійнив дату та відповідний порядок поминання. Штучний голод також був кінцевим засобом знищення релігії та Української

Православної Церкви в Україні. Якщо б не було голоду, то невідомо, чи комуністична влада могла б знищити життя Православної Церкви в Україні.

*«Вісник»,
Вінніпег, Канада 1 -го вересня 1978 р.*

Поминальна відправа відбулася на Джеймс вулиці у військовому приміщенні для жертв 1932-1933 років голоду в Україні у сослуженні отця Ореста Гудими, єпископа Української Католицької Церкви Ізидора Борецького й єпископа Української Греко-Православної Церкви Василя Федака.

«Спектейтор» – понеділок 18 грудня 1978 року,
Гамільтон, Онтаріо,
Канада.

ВІСТІ З ОТТАВИ

Подає Г. Мухальчук

В ПОШАНІ ЖЕРТВАМ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ НА УКРАЇНІ

Рік великої жалоби започатковано в православній громаді м. Оттави молитвами. Щосуботи, підчас Великого Посту, настоятель о. Роман Божик служив Панахиду за спокій померлих від штучного голоду в Україні в 1932-33 р. 4-го, 9-го і 11-го квітня відбулись телевізійні програми, темою яких був великий голод в Україні у роках 1932-33 р. Доповідь виголосив Іван Яворський з Карлтон університету. Висловлював свої думки і проф. В. Тарнопольский. Заупокійні молитви співав Столичний Православний Хор під диригентурою О. Ільченка.

У неділю, 17 квітня, після Св. Літургії, о. Роман Божик в сослуженні диякона Ю. Бригадира, відслужили Панахиду за тих, що були замучені голодовим мором в Україні. Було запрошено багато гостей і репортерів з місцевої преси. Під час Панахиди усі присутні тримали свічки з чорними стяжками. Багатьом присутнім пригадалися картини пережитого страшного часу. Особливо зворушливим моментом був солоспів диригента О. Ільченка - заупокійної молитви. Більшість вірних, молячись, плакали. Відділ Союзу Українок Канади подбали про великі поминальні калачі, які пізніше роздали присутнім. Багато осіб розказували свої переживання репортерам, як живі свідки тих подій. Друковані інформації про подію великої жалоби, написані головою відділу С.У.К., було роздано усім присутнім. У

понеділок в місцевій газеті «Де Сітізен» помістили знімки і допис про події в тих роках на Україні, за словами очевидців, та історію штучного голоду від 1920-их років, про що розповідав Іван Яворський.

Подали також уривки статті, писані в 1935 р. репортером Томсоном Ролкером, який був на Україні в 1934 р. і писав кілька разів про жахливі події в газеті «Чикаго Американ».

23 квітня появилася довший допис і знімки в газеті «Де Сітізен» про великий голод. Подали інтерв'ю українського журналіста з Торонта, Марка Царинника із кореспондентом Малькольмом Мугериджем, який побував на Україні у роках великого голоду. У той час він був кореспондентом до «Манчестер Гардієн» і, перебуваючи в Москві, їздив на Україну та північний Кавказ. Подане інтерв'ю є надзвичайно цікаве.

У цьому році є річниця призначена жертвам голоду. З початком осіннього сезону праці, плянується панельна дискусія з темою трагічних подій в Україні 1932-33-их років.

*«Вісник», Вінніпег, Маніт
15 червня 1983р., Канада.*

А. Тиховська

З парафіяльного життя

ВІДЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В ГАМІЛЬТОНІ, ОНТАРІО, КАНАДА

Українці у вільному світі 1983 рік призначили пам'яті мільйонів іменних і безіменних жертв голоду, відзначення 50 річниці штучного голоду в Україні 1932-33 років, де від листопада 1932 року до літа 1933 року, протягом надзвичайно короткого часу, згинulo біля 7 мільйонів населення.

У неділю, 10 квітня ц. р. громада Собору Св. Володимира в Гамільтоні, відділи складових організацій СУС, Рідна школа, Станиця Бувших Вояків і відділ Об'єднання Прихильників Української Народної Республіки в Екзилі, започаткували відзначення панахидою після Служби Божої.

Під час панахиди очевидці жахливих наслідків не в силі були стримати сліз. Численну участь в панахиді також узяли члени інших українських громад і установ міста Гамільтону.

Настоятель Собору Св. Володимира, о. М. Равлюк розпочав і закінчив молитвою символічний обід - хліб і воду, як знак голодуючих в Україні. Під час символічного обіду проведено збірку, по рівній сумі з якої призначено на видання книги про голод і для в'язнів Української Гельсінкської Групи.

Д-р С. Клімашко представив доповідача цього відзначення, проф. Олега Підгайного. Олег Підгайний народився 1 січня 1933 р. в Харкові, в час шаленого лихоліття, в родині Семена і Олександри Підгайних. Батько був автором спогадів «Українська інтелігенція на Соловках» і книги «Недостріляні», яка була видана в англійській мові; був активним українським діячем і одним із основоположників СУЖЕРО - Союзу Українських Жертв Російського Комуністичного Терору.

Олег Підгайний всеціло присвятив свої молоді роки навчанню, досягаючи ступінь професора історії на МакГ'іл університеті в Монреалі. Деякий час працював в університетах Канади і США. Протягом років постійно поповнює всебічні знання, наслідком яких є його ряд наукових праць.

Розпочинаючи свою доповідь, проф. О. Підгайний зазначив, що неймовірна подія 1932-33 років у вільному світі знайшла вираз двох поглядів.

Перший погляд спрямований на те, що голод в Україні не був головною ціллю, а радше заходом до колективізації і закріплення системи колективу. Цей погляд знайшов досить великий відгук і популярність в університетах і соціалістичних колах. При чому відповідальність за ці цілеві пляновані наслідки приписують нікому іншому, як Москві, за що Москва мусить понести відповідальність.

До другого погляду належать очевидці пережитого голоду, які до останнього подиху свого життя не струть з уяви сваволі лихоліття, та спадкоємці наочних фактів - український народ, що беруть голод як пряму ціль знищення української нації.

Крім того ще треба мати на увазі погляд комуністичних ідеологів і гуманістів вільного світу. Деякі навіть після всіх фактів не ймуть віри, що в такій мірі були введені звірства в другій чверті 20 століття "під гаслом рівноправності".

Так як зміна урядової влади, тим більше введення комуністичного режиму, безсилні змінити характерні риси будь-якого народу, то, розглянувши історію минулого, взаємовідносини і характерні риси російського народу, можна впевнитися, що масовий штучний голод 1932-33 р. був лише продовженням впертої наполегливої боротьби з боку Москви проти України.

Проф. О. Підгайний подав нарис подій і складених обставин перед голодом. Під кінець 1931 року радянська влада, ідучи на великі уступки з межуючими країнами, забезпечила мирний стан і почала пляново усталювати систему колективу, почала вводити закони.

Селянина прикріплено до землі. І влітку 1932 року без дозволу не можна було лишати села. Переведено суворі закони щодо розкрадання соціалістичної власності. Знищена урядова структура села і місцевий уряд дано в руки чужих людей, урядовців машино-тракторних станцій.

Накладали податки, які платилися зерном, яйцями, худобою. Податки послідовно накладалися новими податками і дехто зрозумів, що наслідок таких вимог - неминучий голод.

Поставали протести. Майже кожний другий голова колгоспу за спротив видачі зерна був засланий на Сибір. Викачка зерна продовжувалась. Вже ранньою осінню перешукували хати і все знайдене зерно забирали. Прийшов місяць листопад і почався масовий голод, а в квітні 1933 року досягнув найвищого ступеня.

Люди гинули і жодної допомогової акції не було з Москви, звідки йшли всі директиви. Голодуючі заломлювалися психічно і траплялися випадки людодїства, взагалньому досить рідкісний факт патологічного порядку.

Після голоду, в багатьох місцевостях розпочали навчальний рік без дітей першої кляси. Інші кляси поєднувалися. За цей період комуністичний уряд не має жодної статистики щодо шкільних підручників, щоб заховати, скільки загинуло дітей. Здавалося нищення дітей ніби на той час не мало політичної вартости, але зменшення приросту на таку численну кількість відіграє велику роллю в майбутности нації.

Сам Сталін, неначе в розмові з Черчілем, зазначив, ніби під час колективізації, включаючи і голод на Україні 1932-33 років, загально згинуло 10 мільйонів.

Але підсумки наочних і послідовно зібраних фактів доходять майже до сім мільйонів жертв штучного голоду.

Проф. О. Підгайний підкреслив, що історія людства повна заподіяних несправедливостей. Одначе український народ не може спокійно відноситися до свого минулого і не може забувати великий злочин, заподіяний Москвою проти української нації, людства і законів природи - права на існування.

Не забувати за голод, гідно відзначати дорогу пам'ять жертв - це моральне зобов'язання сучасного покоління, поповняючи тим самим історію, бо нація, яка не має історії, не має майбутности.

Відзначення закінчено гимном «Ще не вмерла Україна».

«Вісник», Вінніпег, Канада 15 червня 1983 р.

ЗВЕРНЕННЯ
ПРЕЗИДІЇ КОМІТЕТУ УКРАЇНЦІВ КАНАДИ
ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

В 50-РІЧЧЯ ТРАГІЧНОГО ГОЛОДУ В УКРАЇНІ В РОКАХ 1932-1933

З закінченням Першої Світової війни в царській Росії виринула нова політична партія. У недовгому часі вона насильно опанувала цілу Росію. Це була партія основана на принципі марксистського комунізму. Народові в Росії вона обіцяла свободу й економічне забезпечення. У засаді вона визнавала самовизначення всім народам. Тодішній вільний світ ставився до цього революційного руху з застереженням і сподівався бачити зміни в трактуванні національних меншин. Український нарід сподівався бути суверенним в Україні. Та 1920-ті роки показали, що марксистський комунізм не відрізнявся від попереднього царського режиму. Нова влада під проводом Леніна вирішила, що Росія має бути комуністичною, і в тих самих границях, що була за царя. Ці границі Ленін зберіг військовою силою і насильним засланням опозиційних осіб на Сибір, в невідільні табори праці.

З початком 1930-их років Сталін почав реалізувати теорію комунізму, відбираючи все майно селян та індустріальних заводів і підчинювати його під урядову контролю. Іншими словами, все майно мало б стати власністю держави, не приватних осіб. Щоб завести колективізацію землі, він почав творити колективи, проти волі народу, особливо народу українського, та силою заганяти селян у колективи. У першому році колективізації влада насильно конфіскувала збіжжя, щоб примусити селян-хліборобів жити під контролею влади в Москві. Коли селяни в Україні почали ставити сильний опір цій колективізації, Сталін накинув на них кару винищити їх голодом. І в роках 1932-1933 на Україні загинули з голоду мільйони людей. Влада конфіскувала селянське збіжжя і експортувала його до інших держав по низькій ціні. Це робилося під претекстом, що для колективів потрібно було машинерії. Західній світ не міг зрозуміти, що це конфісковане збіжжя може спричинити в Україні масовий голод. Держави, які не визнавали комуністичного режиму у Москві, обмінювалися торговельними місіями, щоб мати торговельні зиски. Ці держави могли були перевірити справжній стан в Україні, але мовчали, бо імпортоване збіжжя по низькій ціні було їм корисне. Декотрі держави мали надію, що комуністична влада в Росії признає заборгованість царської Росії, і що вона ці довги сплатить.

Тепер бачимо, що 50 років від часу Великого голоду в Україні, комуністичний режим не дав народам ні волі, ні незалежності, а навпаки - поневолив їх до ще більшої міри. Цей режим зовсім зневажає права і гідність людини, знущається над дисидентами, здавлює всяку опозицію і домагання вільного слова. Виглядає, що незалежність і суверенність України стоїть надалі в тіні, без надії на виконання Кремлем обіцянок, даних в часі революції і після неї.

У 50-ліття трагічного голоду в Україні, створеного комуністичним режимом у Москві, смерть мільйонів українського народу стоїть чорною плямою на совісті вільного світу. Перед нами є обов'язок ще раз пригадати вільному світові, що за

свободу і людську гідність віддали своє життя мільйони українців.

Комітет Українців Канади проголошує цей, 1983 рік, роком відзначення трагічного штучно створеного голоду в Україні. Ми вважаємо, що завдання українського суспільства в Канаді є такі:

1. Доложити всіх старань, щоб скоординувати всі наші сили та всі ресурси для видання документального фільму про голод в Україні з 1932-1933 років.
2. Звертаємося до всіх Відділів Комітету Українців Канади, Провінційних Рад та церковних громад відзначити в своїх околицях пам'ять про жертви цього голоду з жалобою, демонстрацією та виступами і репортажами в пресі, радіо і телевізії.
3. Звернутися до льокальних провінційних та федеральних урядів видати проклямацію в певний час про голод в Україні в 1932-1933 роках.
4. Видати памфлет про голод та розповсюдити його між канадським громадянством.
5. Зарядити відзначення голоду під час Всеканадського 14-го Конгресу КУК, який відбудеться в жовтні цього 1983 року.
6. Дати моральну підтримку всім тим, які бажають виконати різні місцеві проекти у зв'язку з голодом в порозумінні з льокальним Відділом КУК. Треба пригадати, що голод в Україні в 1932-1933 роках був також геноцидом більшим ніж гітлерівський голокост жидів.

«Жіночий Світ», квітень, 1983, ч. 4.

МЕМОРІАЛЬНА МАНІФЕСТАЦІЯ У ВАШІНГТОНІ

2 жовтня 1983 р. у Вашингтоні понад 18,000 українців з різних міст США і з декількох східних міст Канади вшанували пам'ять жертв Великого Голоду в Україні в 1932-33 роках, взявши участь у меморіальній маніфестації та величавому концерті.

Метою маніфестації було згадати самим і пригадати іншим, а особливо американцям, про найбільший злочин червоної Москви у безпосередньому відношенні до українського народу і до людства взагалі.

Маніфестацію біля пам'ятника Вашингтона відкрив, після відспівання американського національного гимну солістом-баритоном Яремою Цісаруком, проф. д-р Петро Стерчо, голова Крайового Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Великого Голоду в Україні в 1932-33 роках. Блаженніший Митрополит Мстислав виголосив молитву і коротке Звернення-слово. На сцену

внесено три символічні чорні труни з написом в англійській мові про загибель 7-ми мільйонів чоловіків, жінок і дітей в штучно і з розмислом організованим Москвою голоді в Україні 50-ят років тому.

Похід

Похід сформувався біля високого обеліска на чолі з прапорами та, згідно із дорученням впорядників, рушив у напрямі Білого Дому. Першими йшли члени КГК з родинами, матері з малими дітьми у вишиваних сорочках, а далі пластова молодь, старші пластуни і сеньйори в своїх одностроях, разом приблизно тисячу осіб, які з'їхалися автобусами із 20 пластових станиць. За ними молодь ОДУМ в одностроях із своїми провідниками. Далше чергувалися поодинокі групи громадян з різних міст США з відповідними транспарантами, що мали написи з яких вони місцевостей.

Перейшовши поруч Білого Дому, ця 18-тисячна маса попрямувала у мовчанці з чорними стяжками на прапорах і чорними опасками на рукавах, замкненими для автомобільного руху, вулицями Вашингтону до відстані 500 стіп від амбасаді СССР, де стояли вже приготовані поліцією загороди, щоб не пропустити маршуючих ближче, згідно з міським зарядженням.

Тут молодий активіст у ділянці людських і національних прав і працівник американської Комісії в справі безпеки і співробітництва в Європі, що її очолює конгресмен Данте Фассел, Орест Дейчаківський, відчитав декларацію протесту проти злочину Москви: «Ми молоді українці, народжені вже тут - в Рочестері, Бриджпорті, Сан Дієго, Милвокі, Атланти, Чикаго, Нью-Йорку і Філядельфії - не забудемо цього злочину Москви і прирікаємо, що смерть мільйонів невинних чоловіків, жінок і дітей в Україні 50 років тому не піде безкарно в забуття».

Після цього присутні відспівали національні гимни і спокійно і гідно подались до Центру ім. Кеннеді, де о год. 3-ій розпочався меморіяльний концерт.

Місцева поліція і глядачі висловлювали подив для гідности, поваги і порядку маршу, для щоденних українських стійок впродовж тижня біля советської амбасаді. У вечірніх годинах телевізійні станції передавали фрагменти із меморіяльної маніфестації на програмі крайових новинок. Теж англомовна преса широко коментувала маніфестацію, помішуючи знімки з неї та інтерв'ю з окремими людьми. «Вашінгтон Пост» подав заяву 11-літнього хлопчини Івана Біланюка: «Росія найгірша країна у світі. У ній влада без найменшого жалю шле людей на той світ, включаючи теж і дітей». Клівлендський часопис «The Plain Dealer» цитує заяву Андрія Білика: «Нарешті може світ зрозуміє диявольський режим у Советському Союзі у зв'язку із зістрі-ленням південно-корейського літака. Ми не сміємо ніколи забути злочину Сталіна, який народовбивством намагався зламати спротив

українців проти колективізації та знищити їхній націоналізм».

(Подано фрагменти з звідомлень за «Новим Шляхом» з 22 жовтня 1983 р., Торонто, Канада)

ДОПОВІДЬ МАРКА ЦАРИННИКА ПРО ВЕЛИКИЙ ГОЛОД

Голод 1932-1933-тих років, за малим винятком, був незнаний поза межами України.

Автор Адам Дж. Тавдул, американець народжений в Омську, перебуваючи в тих місцевостях під час голоду, 1935 р. писав з упевненим передбаченням: «...забере багато часу, поки ціла подія того виїмкового лихоліття, - виїмкового з причин неприродних обставин - буде відома світу».

Але завдяки інтенсивному відслоненню правди українцями у вільному світі, а здебільшого періодичним відзначенням роковин, які зокрема спонукують дослідження, голод 1932-33 р. щораз більше виноситься на денне світло.

Хоч на цей час немає докладної наукової праці про голод, проте йдуть старання й дослідження з рамени Українського Інституту при Гарварді в США і Канадського Інституту Українських Студій, наслідками яких будуть книги - наукові праці, основані на джерелах усіх доступних записів і інформацій.

Над науковою монографією в Канаді працює Марко Царинник із Торонто і на сьогодні зробив у дослідженні позитивний поступ.

У суботу, 27 серпня 1983 р. під час 35-го Крайового З'їзду Молоді Українського Національного Об'єднання Канади у Ст. Кетеринс, делегати Відділів МУНО й гості мали нагоду слухати доповідь М. Царинника - «Великий голод 1933 р.»

М. Царинник розпочав доповідь з термінології, значення і походження слів, що стосуються голоду, зазначивши, що голод - це природне лихоліття життя, однак більшість голодів у світі є наслідком політичних інтервенцій і штучного розподілу.

Він за основу взяв дві організовані спонуки, що привели до знищення мільйонів українського населення, а саме: економічну і політичну. Чужинці керуючим органом вважають ще економічну підставу, а українці трактують подію, як суто політичну ціль, наміром якої було фізично нищити українську націю.

По правді, якраз сполучення цих двох вимог і привело до таких жахливих наслідків.

Доповідач розгорнув широку картину подій, починаючи з 1919 року. Україна

завжди манила Москву, а тим більше новий большевицький уряд, своїми невичерпними ресурсами: зерном і сирівцями. Користуючись малою групою українських большевиків, почався послідовний політичний наступ.

Спустошену війною Україну ще більше пустошили. І коли Гувер, директор АРА (Американська Допомогова Адміністрація) вдався за допомогою, то американську допомогу призначили не Україні, а російським територіям, головно Поволжю.

Отже, з самого початку советська влада вороже ставилася до українського населення, клеймуючи його петлюрівцями, контрреволюціонерами, куркулями.

З уведенням НЕПу (Нова Економічна Політика) 1923 р. до певної міри з деякими полегшеннями для населення стан життя поліпшився. І, рівнобіжно з економічною потужністю, культурне відродження набрало повного розмаху - прийшла українізація.

У школах і учбових закладах поширилося навчання українською мовою. Розпочалася праця над виданнями численних наукових книг у всіх галузях. Микола Скрипник, комісар освіти УРСР, зваблював культурних діячів Західної України. Театральне мистецтво процвітало. Навіть для українців поза межами УРСР: на Кубані і Далекому Сході плянувалося устаткування українських шкіл і преси.

За словами доповідача, ніби Сталін ідеалізацією України не тільки хотів підірвати «капіталістичний устрій», але мав на меті приєднати західні землі України, що не входили в склад УРСР. Проте, не маючи ніяких наслідків, цю думку залишено.

Тим часом вісімдесят відсотків неукраїнського населення міст, де переважала російська мова, зустріло українізацію дуже вороже. Населення сел - хребет української нації, за винятком малого відсотка становили українці і прийняли українізацію як належне явище.

1928 р. започатковано було п'ятирічний економічний плян, а саме: колективізація й індустріялізація, в процесі яких відбулося плянове знищення українського відродження й українського населення.

Зорганізований партійний апарат почав діяти. Утиск пішов на всіх відтинках, особливо на розвиток української культури. Припинено започатковані наукові праці. Закрито багато наукових закладів. Ширилися погроми провідних сил української культури і церкви.

Колективізація привела до клясифікації селянства і виділення кляси «куркулів», нібито експлуататорів бідних. Починаючи з провідної верстви селян, почалося розкуркулювання: майно конфіскували, а людей ешелонами висилали в Сибір.

На введення індустріялізації в Советському Союзі необхідний був капітал. Закупи машин і їх устаткування потребували великих сум, які покривалися продажем зерна за кордон. Посилювали викачку зерна – двір за двором - поки селяни лишилися без крихти хліба, без засобу існування, цілковито обезсилені. За найменший спротив застосовувано жорстокі карі.

Мільйони гинули з голоду. Чужоземні журналісти, перебуваючі в той час на

Україні, були очевидцями свавілля. Спостереження про спустошення сел пересилалися у звідомленнях за кордон як журналістами, так і дипломатами. Чужоземний світ мовчав. Допомога не приходила. Світлини жертв голоду появилися в американській пресі аж у 1935 р. цілком з інших причин.

Одначе, ці події стрясли всі прошарки українського народу як в Україні, так і поза її межами.

На прохання Українського Комітету у Вінніпегу, канадський уряд передав розглядання голоду в Україні міністерству закордонних справ Великої Британії, що відала в той час дипломатичними справами. Але міністерство ніяких заходів не зробило.

Звернення українців Ліга Націй передала до Червоного Хреста, який, діставши запевнену відповідь від советської влади, що голоду в Україні немає, розглядання справи залишив.

США, не маючи ще свого посольства у Москві, не втручалися у внутрішні справи країни.

Зібране зерно допомогим комітетом Західньої України не пустили до ССРСР.

І щоб привести Україну до цілковитого підкорення 1933 року, передано руководство П. Постишеву, який остаточно надмірними репресіями закріпив комуністичний лад.

Під гаслом виконання колективізації й індустріялізації України, пляново знищено українське відродження, жертвами якого впали українське духовенство й інтелігенція, включаючи такі визначні постаті того часу, як Микола Хвильовий, Микола Скрипник і Панас Любченко, що покінчили самогубством.

Продовжуючи виконувати плян, штучним голодом завершено масове виморення української нації.

Коли сьогодні припускають, що з голоду згинуло біля 7-ми мільйонів, то включаючи втрати під час колективізації і знищену інтелігенцію, - жертви терору чисельно більші.

Отже, є необхідним, - це зазначив і М. Царинник, -дослідити й усталити всі факти: наміри і застосовані способи, що привели до таких неймовірних наслідків.

Дослідча праця М. Царинника надзвичайно важлива. Цінність цієї праці полягатиме у віддзеркаленні виведених висновків, особливо в сучасний час, коли перед «уцілілими» стоять ще живі картини геноциду.

Л. Т. «Новий Шлях»,

Торонто, Канада 29 жовтня 1983 р.

А. Тиховська

ВІДЗНАЧЕННЯ ГОЛОДУ В ГАМІЛЬТОНІ (КАНАДА)

22-23 жовтня 1983 р.

«Тяжко представити смерть 7-ми мільйонів. Тяжко уявити ментальність, що завдасть це нації.

Ми мусимо віч на віч представляти винуватцям цей жахливий злочин» - слова висловлені послом до федерального парламенту Канади І. Діном після складення вінків під пам'ятником «невідомого воїна».

Українська громада міста Гамільтону й околиць, з рамени відділу Комітету Українців Канади в днях 19, 22, 23 жовтня 1983 року вшанувала пам'ять 7-ми мільйонів голодом замучених в 1932-1933 р.

Створено Діловий Комітет, до якого ввійшли представники українських організацій і церковних громад, їх настоятелі й голови, представники Рідних Шкіл та Товариств Старших Громадян.

Перша з черги була запланована пресова конференція. Конференція відбулася в середу, 19 жовтня в приміщенні головної бібліотеки з участю Марка Царинника та свідків голоду.

Адвокат Є. Федак подав представникам преси, радіо й телебачення короткі, але точні підсумки жахливої події. Марко Царинник - дослідник голоду, що протягом п'яти років документує матеріали, висловив дві точки: яка причина привела до голоду і чому світ не знав за лихоліття.

Провідна думка М. Царинника - це вимовлення війни Москвою на український нарід, мілітарна кампанія, щоб викоринити найменший спротив, вживаючи їжу, як політичну зброю, замість куль. Тверде постійне заперечення, власна фабрикація фактів й перевершена цензура замаскували голод.

Піднесено питання судового процесу у вільному світі. М. Царинник, підкреслюючи подібність голоду з наслідками німецького терору, зазначив, що лише жива не стерта документація привела до Нюрнберзького процесу. Та хоч процес голоду намісний, проте після 50-ти років передбачуються великі труднощі в здійсненні мети.

Свідки голоду передали пережиття малолітніх дітей, якими в той час були. Пригноблені голодом і холодом, убиті морально, не маючи надії, що колись можна наїстися, вони, як і решта дітей, жили з дня на день, думали лише про їжу.

Донеччина, пригадано свідком, була позбавлена котів і собак. З сестрами, щоб задовольнити голод, їли кути стін, часом кусали свої руки, щоб щось мати в роті, й немилосердно виривали одна від другої найдену підошву. Батьки, в пошуках їжі, періодично зникали. Але завдяки бабусі, яка вишукувала поживні корінці, родина спаслася.

У родині другого свідка на Чернігівщині після обшуку, карна бригада навіть розвалила димар, і діти в хаті не могли запалити огонь. Батько, переховуючись час

від часу, роздобувши їжу, прокрадався лісом і передавав дітям. Пригадав чоловіка, що після трьохденного гризіння кінського копита згубив притомність. Його перенесли до спільної незасипаної могили. З часом, прийшовши до свідомости, той чоловік виліз із могили. Влада прийняла право жити за злочин. Його арештували й вивезли. Цей випадок спас чоловіка.

Після пресової конференції на гамільтонській телепрограмі «опен лайн» з коментатором Т. Черінгтоном Марко Царинник інформував слухачів про голод. У програму були включені фрагменти розмов з бувшими кореспондентами.

У суботу, 22 жовтня жалібний похід розпочався від міської управи в напрямку пам'ятника «невідомого воїна». Під звуки оркестри «Батурин» з участю Преосвященнішого Владика Василя, українського духовенства, послів до федерального парламенту, посадника міста Гамільтону, членів міського уряду й представників інших народностей маніфестаційна лава вирушила за символічною домовиною, несучи національні прапори і плакати.

Після зложення вінків Р. Морев, посадник міста Гамільтону, проголосив цей день «днем жалоби», передаючи на руки Ділового Комітету Івану Кубраку пропам'ятну прокламацію.

Посадниця районної округи А. Джонс й послі до федерального уряду: В. Кемпбел, С. Гудецький, І. Дін, кожний зокрема в своєму слові зазначили важність і необхідність цієї маніфестації, яка пригадує всім, що дорожать свободою, триматися на сторожі. Щоб подібні звірства не повторилися.

У неділю, 23 жовтня в аудиторії Могак Коледж відбулася Архирейська панахида з участю Преосвященніших Владик: Української Православної Церкви Василя й Української Католицької Церкви Ізидора в супроводі духовенства й хорів. Панахиду послідувала жалібна програма.

Послі до федерального і провінційного парламентів, члени міського уряду, представники інших народностей, українська молодь й українська громада своєю численною присутністю вшанували пам'ять малих, убогих, слабих, невинних, що впали жертвами голодомору.

Юрій Шимко, посол до онтарійського законодавчого уряду, прочитавши звернення і вислів співчуття прем'єра Онтаріо, дост. В. Дейвіса в своїй промові, починаючи з голоду, на основі минулих подій стверджував жорстоку, беззмінну й фальшиву лінію советської політики.

Він зазначив, що всеціло голодомор 1932-1933 років буде знаний і визнаний лише тоді, коли на українській землі буде поставлений пам'ятник невинним жертвам. Родина Шимка потерпіла втрати в час голоду, як і родини багатьох присутніх.

У жалібній програмі взяли участь молодечі хори, хор громади св. Володимира «Дніпро», оркестра «Водограй». До слова також покликано достойних гостей.

Гимном «Ще не вмерла Україна» закінчено програму.

МЕДИЧНИЙ АСПЕКТ ГОЛОДОВОГО ГОЛОКОСТУ

Закінчення Людоїдство в часи Великого Голоду

Заходами Світової Федерації Українських Жертв Російського Комуністичного Терору ДОБРУС) в Детройті 1955 р. під редакцією - головного редактора С. Підгайного та членів редакції В. І. Гришка й П. П. Павловича вийшла в світ велика документальна двотомова праця * «The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. The Great Famine in Ukraine in 1932-33». У цій великій книзі, яку можна вважати обвинувальним актом проти кремлівських головорізів за їх незабутні й непростимі злочини проти українського народу, подано також багато спогадів свідків людоїдства в Україні під час Великого Голоду. Наведу лише кілька з них.

Наталка Золотаревич з села Гальці Чорнухівського району оповідає, що сусіди помітили, що одна з дочок жінки, чоловік якої помер з голоду, чомусь більше ніде не появлялася. Коли запитали ту жінку, де її дочка, вона відповіла, що вона поїхала відвідати свою старшу сестру на Кавказі. Коли через деякий час не було видно також другої її дочки, виникла підозра, що правдоподібно дітей забила і поїла рідна мати. Покликали міліцію і страшна підозра підтвердилася: в хаті було знайдено рештки недоїденого тіла з другої дочки.

Про подібний випадок оповіла також Віра Полтавка з містечка Яготин. Проживала там пара людей на прізвище Крихно, яка мала двоє дітей. Дружина Крихна - Софія була не тільки з вигляду дуже вродливою жінкою, але також доброю господинею дому та матір'ю своїх дітей, яких вона, як казали, дуже любила. Але трагедія почалася тоді, коли її чоловіка було заарештовано і заслано десь на Сибір за те, що він нібито свідомо не хотів здати державі вимаганого контингенту збіжжя та м'яса. Залишившись сама з малими дітьми, Софія настільки тяжко страждала від недоїдання та іншої нужди, що аж збожеволіла. А збожеволівши, вона забила й пожерла своїх ні в чому неповинних нещасних дітей. Довідавшись про це, НКВД негайно забрало ту «красуню-жінку» та «добру матір своїх дітей». Що з нею зробили - ніхто точно не знає, хоч правдоподібно, як то звичайно робили з іншими людоїдами, аби, видно, не залишити свідків, її також розстріляли.

М. Діденко оповідає, що одна жінка з містечка Ніжень забила аж шестеро дітей (права, не своїх). Над тією жінкою було влаштовано показовий суд, на якому було виявлено, що та жінка за допомогою цукерків заманювала до себе дітей з різних

околиць містечка, яких ще того самого дня чи вечора забивала і робила з їх трупів паштет, який потім продавала на базарі. Суд засудив її на розстріл, який загін НКВД виконав на одній з площ прилюдно.

Не обійшлося без людодства також у моєму рідному селі Зороків Черняхівського району на Житомирщині. Мій односельчанин Михайло Степаненко, який тепер проживає на Фльоріді і який, з доручення Гарвардського університету, написав спогади про голод в нашому селі, подає такі факти людодства в Зорокові. (Михайло під час голоду був рахівником та статистом сільради нашого села).

«Недалеко села в окремих хатках, - пише Степаненко, - жило двох братів - Герасим Мушинський, який пізніше став головою колгоспу, та його брат Макар, який мав восьмирічного сінка з білою кучерявою чуприною. Він часто забігав до сільради. Але раптом кучерявого хлопчика не стало... Розпитували, що сталося з ним, де він подівся? І ось, одного разу одна жінка сказала, що бачила його останній раз на вулиці, де поблизу була хата Каленика. Старий Каленик помер з голоду, а жінка хоч ще не вмерла, але вже опухла і тому була при смерті. І лише їхня дочка Олена років 18-20, здається, не дуже відчувала голод, бо була досить рухливою і, до того ж, була записана до комсомолу.

Пішов тоді голова сільради Бухарський, - продовжує Степаненко, - до хати Калеників і почав там робити обшук. І він знайшов: у великому казані знайшов варене людське тіло, а в прибудівці біля хати, де впродовж зими зберігалася картопля, побачив свіжо викопану землю. Бухарський взяв заступа і викопав звідтам голову кучерявого хлопчика. Він повпихав зварене людське тіло та голову хлопчика до мішка і забрав з собою до сільради. Надвечір приїхав гепоушник і забрав Олену, а тіло хлопчика наказав закопати. Олена вже більше ніколи не повернулася назад до села» (*«Гомін України», 1 грудня, 1982 р.*).

Ще інший випадок людодства, про який оповідає той же Степаненко.

«На віддалі трьох кілометрів від села Зороків, - пише він, - жила самотня жінка з двома малими дітьми – 4 і 6 років. Там я не був, але їздив відвідати їх вищезгаданий голова сільради Бухарський. Коли він повернувся, то розповів таке: «жінка ще живе, але вже опухла і дітей нема. Коли я запитав її - де діти? - вона відповіла: «вони померли і я їх закопала за хатою». Я взяв лопату (заступ), відгорнув нею землю і побачив скелет, тобто кістяк дитини, з якого було пообрізувано м'які частини тіла. Жінка призналася, що це вона зробила, але, мовляв, лише після того, коли діти вже були мертві. Через кілька днів і та жінка померла»... (Там же).

Але під час Великого Голоду не лише діти ставали жертвами людодства. Людожери пожирали трупів також інших людей незалежно від віку і статі. Той же Михайло Степаненко, згадуючи про третій випадок людодства в нашому селі, пише про такий факт:

«Мій сусід, - пише він, - Федір Портний, мав троє дітей: старша дочка Дунька, молодша - Олена та син Степан. Дунька вийшла заміж 1932 року за хлопця з

сусіднього села, який жив тільки з матір'ю. Земля їхня межувала з землею нашого села. Влада створила радгосп («радянське господарство»), земля якого доходила до Дуньчиної хати. Директором радгоспу був партійний українець Дубенко, якого я знав, бо він в якійсь справі приїжджав до сільради, і який мав приблизно 50 років. І ось, пізніше виявилось, що Дубенка виключили з партії і засудили на багато років примусової праці. Чому?»

«Виявилось, - пише Степаненко, - що причиною покарання Дубенка була моя сусідка Дунька. Її брат Степан розповів мені, що Дунька зарізала ножом свою свекруху, обрізала з неї тіло, а кістяк затягнула в колгоспне жито, яке вже підросло. Робітники колгоспу недалеко працюючи, ненароком знайшли кістяк, про що негайно повідомили директора радгоспу Дубенка. Тоді Дубенко з робітниками пішли до Дуньчиної хати. Викликавши Дуньку, яка в той час була вагітною, Дубенко не довго думаючи, застрілив її з пістоля, наказавши закопати її в одній ямі з кістяком її свекрухи. Хоч Дубенко казав, що він зробив добре діло, проте влада оцінила його вчинок, як звичайне вбивство, і тому він був покараний». (Може, для показу для людей, як, мовляв, советська влада дбає про незаконні вчинки своїх громадян, бо подібно до інших людодів, Дуньку і так чекала смерть).

Також у вищезгаданій книзі «Біла книга про чорні діла Кремля» оповідається, як один селянин з села Велика Семенівна на Харківщині, збожеволівши від голоду, зарубав свою жінку на смерть, повідрізував з неї м'язи, посолив їх і так смажив собі печеню. Коли після донесення сусідів Гребенюка було заарештовано, він признався, що одночасно з жінкою він зарубав також свою дочку, яку ще раніше з'їв, бо вона йому «смакувала ліпше». Коли з дочки вже не було чого їсти, він взявся за жінку. Божевільного Гребенюка тримали спочатку в місцевій в'язниці, а потім після допиту хотіли відіслати до обласної тюрми в Харкові. Але коли на другий день пішли по Гребенюка, його знайшли мертвим (а, може, забитим?).

Там же М. Квітко оповідає, як малолітній хлопець з села Сулимівка біля Яготина хвалився своїм сусідам, що, мовляв, ми не боїмося голоду. Коли його запитали - чому він так думає? - хлопець відповів: «ми маємо тепер вдосталь м'яса, бо мої старші брати недавно забили батька, і тому тепер ми маємо що їсти». Тим старшим братам було по 18 і 20 років (їхня мати ще раніше померла з голоду).

Можна було б навести багато більше прикладів людодівства, але аби більше не обтяжувати настрою наших читачів описами тієї страшної людської трагедії, вважаємо, що і цього досить аби мати уявлення, що робилося на наших землях того страшного 1933 року...

Як довідуємося, десь в листопаді цього року, наші науковці при активній співучасті Українського Лікарського Товариства Північної Америки та його нового енергійного голови д-ра Мирослава Коленського відбудеться в Нью-Йорку спеціальна наукова конференція, на якій має бути більш детально обговорено й проаналізовано медичний аспект Великого Голоду в Україні. Сподіваємося, що наша преса, зокрема, «Новий Шлях», подасть на своїх сторінках детальні

інформації про праці та наукові висновки тієї конференції.

*«Новий Шлях», Торонто, Канада 29
жовтня 1983 р.*

* «Біла книга про чорні діла Кремля».

САСКАТУН ВІДЗНАЧИВ ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ СТРАШНОГО ГОЛОДУ

25 вересня 1983 р. зібралося в Саскатуні понад 2000-і людей, щоб ушанувати пам'ять жертв страшного штучного голоду в Україні 50 років тому.

Відзначення відбулося заходами місцевого Відділу КУК.

Це поважне й урочисте поминання, замордованих Москвою українських селян, почалося жалобною Соборною Панахидою на сцені в парку Киванес. Участь у відправі Панахиди взяли всі українські священики Саскатуну, у супроводі українського православного й українського католицького катедральних хорів. Проповіді виголосили о. М. Олесюк українською мовою й о. Р. Лужний англійською мовою.

Після Панахиди відбулася коротка програма. Промовляли д-р Д. Ціпівник - голова Провінційної Ради КУК, дост. Грент Дивайн - прем'єр Саскачевану, п. Релф Гудейл - голова Ліберальної Партії Саскачевану і п. Павло Мостовий – представник Нової Демократичної Партії Саскачевану. Тоді всі упорядкованим походом перейшли похоронною процесією через центр міста на площу перед міською радою.

Попереду процесії ішов Херст, хоругви, чорна домовина, як символ штучно замучених 7.000.000 українців, вівтарні дружини, священики, хори, співаючи напереміну «Святий Боже» і «Со святими», а відтак з вінками і транспарантами жалобний похід. На міській площі цю домовину було поставлено перед пам'ятником для поляглих вояків збройних сил Канади.

Вінки були зложені від уряду Саскачевану, міста Саскатуну, Провінційної Ради КУК, відділів КУК у Саскачевані, організацій, церковних громад, інститутів, музеїв, Кредитової Спілки, молодечих організацій, садочків, рідно-шкільної дітвори та поодиноких учасників.

На закінчення зворушливо промовляв посадник міста Саскатуну Клиф Райт, а після промови учасники склали квіти і вінки. Відспіванням «Вічна пам'ять» закінчено торжественне відзначення.

«Новий Шлях», Рік LIV, ч. 48, 26 листопада 1983 р., Канада.

ВІННІПЕГ ВІДЗНАЧИВ 50-ЛІТТЯ ГОЛОДУ

У неділю, 9-го жовтня вранці, у Вінніпегу телевізійні програми передавали передачі про жахливий голод в Україні в 30-их роках. У цей час відбувався у Вінніпегу 14-ий Конгрес Комітету Українців Канади.

О год. 1-ій по обіді учасники Конгресу та місцеві громадяни зібралися на одній з площ міста, звідки маршували вулицями міста до Парляменту. Довжелезний похід розтягнувся гадюкою та затримав рух, а поліція тримала повний порядок. Повільним кроком на зимному вітрі Манітоби ми посувалися до мети. Недалеко від Парляменту, перед Сенотафом поляглим у війні, наші представники зложили вінки, а хори співали релігійні пісні.

Учасники маніфестації роздавали безкоштовно білі стяжки з чорним написом про голод і книжечки з текстом соборного молебня, спеціально підготовленого для цієї маніфестації. На наше здивування, що ні за що не треба платити, нам відповіли, що все це дарує учасникам маніфестації КУК, відділ Вінніпег, бо вони не хочуть, щоб маніфестація мала комерційний характер, а учасники можуть - за своїми спроможностями -жертвувати на пам'ятник жертвам голоду.

Перед Парляментом зібралися тисячі маніфестантів з транспарантами, поміж ними і біло-червоний транспарант «Солідарности». Присутніх привітав Іван Балута, заступник голови Вінніпезького відділу КУК.

Точно, як на програмках зазначено, о год. 2:15 почався Молебен, що його відправляли Владика Василій, єпископ православної Церкви та Владика Мирон - єпископ української католицької Церкви та багато місцевих і тих священиків, що приїхали на Конгрес. Молебен випав величаво та справді соборно, бо з текстами молитов у руках співали всі присутні, і спільні «Господи, помилуй» з кількох тисяч уст зимний вітер розносив у канадську даль...

По молебні Владика Василій сказав дуже добру, хоч трохи задовгу промову. Після нього промовляли - Владика Мирон, голова Централі Комітету Українців Канади – Іван Новосад, голова вінніпезького відділу КУК Петро Манастирський. З коротким зворушливим словом виступив свідок голоду в Україні, письменник Олекса Гай-Головка.

Представниками уряду були: Достойний Говард Полі - прем'єр Манітоби, який у своєму глибокому слові проголосив «Тиждень жалоби» у цілій провінції Манітоби в пам'ять жертв голоду.

Д-р Радчук переказав, що Лойд Аксворті, федеральний міністер транспорту є перешкоджений і не зміг прибути. Зі змістовним словом виступив Лідер Опозиції дост. Стерлінг Лайон, потім дост. Джек Епп - член Парляменту, та Вілліям Норі,

посадник міста Вінніпегу. Він проголосив також «Тиждень жалоби» в пам'ять жертв голоду і, справді, український і канадський прапори перед міським ратушем були підняті тільки до половини машту. Говорили також - репрезентант польської групи по-польськи й по-українськи і репрезентант жидівської групи.

Проф. Роман Сербин з університету Квебек у Монреалі у короткому слові зробив підсумки в українській, англійській та французькій мовах.

Хвилиною мовчанкою та відспіванням канадського й українського гімнів закінчилася ця виняткова маніфестація. Учасники, хоч із зачервонілими від холоду носами, але з вдовolenням розходилися додому.

Багато з нас вступило ще до будинку Манітобської Легіслятури, де в центральній залі на партері, всім на очах, Осередок Української Культури і Освіти приготував виставку «... Мамо, хліба...». Ця знаменита і серце-розриваюча виставка складається з 9-ти панель, на яких розміщені фотографії та вирізки з преси 30-их років та різні документи. Виставка ця була в легіслятурі впродовж цілого місяця жовтня.

Мабуть жодна інша місцевість до цього часу не мала такого широкого доступу до неукраїнського громадянина: участь прем'єра провінції, лідера опозиції, посадника міста, представників етнічних груп, а далі – проголошення «Тижня жалоби», виставка в легіслятурі, повідомлення в пресі, радіо і телевізії - свідчать про неабияку працю й розголос про маніфестацію Вінніпезького Відділу Українців Канади.

«Новий Шлях», 26 листопада 1983 р.

ФІЛЬМ ПРО ГОЛОД У ГАМІЛЬТОНІ

В днях 23 і 24 лютого ц. р. заходами Спільки Українських Професіоналістів і Підприємців, у співпраці з Українським Студентським Клубом і відділом КУК, в аудиторії школи Скот Парк у Гамільтоні висвітлено документальний фільм в англійській мові про великий голод 1932-33 років, під назвою «Harvest of Despair» – «Жнива Розпачу».

Цей фільм - це спроба після 50-ти років частинно задокументувати жахливі події - знищення сім мільйонів, одну четверту української нації.

Фільм оснований на британських, французьких і американських архівних фільмах, статтях тогочасних часописів, численних фотознімках, інтерв'ю з бувшим англійським кореспондентом, членом родини німецького дипломата в Києві й свідками геноциду.

Фільм не обмежується картинами й нарисами голоду. Подаються картини з початку революції й плянове культурне, моральне, матеріальне й фізичне знищення української нації, яка в часи розпаду Російської Імперії проявила бажання бути членом родини вільних народів світу на суверенних засадах.

Показано пущену в рух машину під вказівками зверху, яка насамперед знищила провідні культурні й духовні сили, викорінюючи найменшу іскру надії, відбираючи моральне право існування. Уведенням колективізації - вивезення на Сибір, репресії за опір, ліквідація власности - застосовано матеріальне обеззброєння, а фізичне знищення 7 мільйонів було наслідком викачки хліба до останнього зерна на покриття поступу індустріялізації й механізації. І обезсилені не могли боронитися. Досягнення мети оправдало застосовані методи. Український нарід підкорено.

У фільмі наводяться заходи заперечення і прикриття голоду й спроби Заходу допомогти, з яких Москва нахабно глузувала.

Архіви показують колони підвод, що вивозили зерно із сіл і фотознімки підвод, що збирали мертвих та вивозили в спільні могили.

Також показано відкриття спільних могил під час Другої Світової війни, могили тих замучених, яких стогін проривався на Захід: «Нема хліба, ми вмираємо». І цей стогін після 50-ти років відбився у свідченнях учасників, які вчасно задокументовано перед тим, як хід часу стер би сліди.

Такого роду фільми призначаються для інформаційного поширення через школи, бібліотеки й інформаційні центри. Деякі бібліотеки в Канаді і США вже закупили цей фільм, який можна набути за певну ціну.

Випродукований фільм має документальну вартість і його прийнято на фестиваль фільмів в Європі.

«Новий Шлях», Торонто, Канада 30 березня 1985 р.

А. Тиховська

«СО СВЯТИМИ УПОКОЙ...»

На оселі «Сокіл» вшанували жертв голодомору

Минуло 66 літ, але жахливі картини і наслідки великого штучного голоду 1932-33 р. назавжди залишаться неймовірним, найжорстокішим явищем ХХ століття -

винищення семи мільйонів, четвертини населення трудолюбних землеробів країни, яка до тих пір вважалася житницею Європи.

Голод - це найбільш ефективний засіб, який постійно використовували варвари, такий засіб застосувала комуна супроти українського населення, щоб назавжди викоринити будь-яку незалежну самобутність, цілковито мати всіх у залежності на повній повинності від народження до самої смерті.

Для очевидців, що пережили лихоліття й з ласки Всевишнього вижили, виносячи на світову арену геноцид, з кожним спогадом, поверненням в минуле пережите стає все неймовірнішим: перед очима являються вмираючі постаті, божевільні матері і червонопикі урядовці, наставники й блазні комуни, яка проповідувала рівність людей.

Голод 1932-33 р. не був першим застосуванням голодної смерті. Протягом семи декад існування комуни вводилися періодичні викачки хліба-зерна в ім'я добра «родіни», для «отця» народу, великого вождя, людодіа українського народу Сталіна і його предтечі Леніна.

Уже в 20-тих роках селяни пережили голод, вмирали немічні, старші віком, малолітні від недоживлення. Солом'яні покрівлі розкривали, годували худобу, що уціліла, називаючи той голод «солом'яним».

Не менш від недоїдання та проголоді терпів нарід у 1947 р. Застрашені владою засланням до білих ведмедів, промовчували. Навіть тепер і то деколи в розмовах згадується недостача харчів без жодного застановлення, оминаючи корінь зла.

Не тільки страх змушував українське населення мовчати про великий голод. Мовчав увесь світ, перекручували, не допускали за кордон правдиві точні звідомлення; під кордоном стояли вагони зерна, придбані Андреем Шептицьким, їм в'їхати відмовлено. Смерть шаліла, вмирали цілі села.

Іміграція після Другої Світової війни вживала всі можливі і доступні заходи, щоб ознайомити світ з голодомором. Наприкінці 1980-их років свідчення очевидців збиралися для Бібліотеки Конгресу США. Свідчення залишаться живим доказом назавжди на сторінках історії.

Україна як вільна держава на місцях пам'ятників, що символізують комуноу, терор, зобов'язана здвигнути пам'ятники замученим голодом, вони воістину за-служили на пам'ять свого народу.

В Онтарію на українській оселі в Гакстон поставлено пам'ятник жертвам голодомору. Заходами Філії УНО і братніх організацій Торонто-Захід щорічно вшановується їх пам'ять. 15 серпня ц. р. відбулася Служба Божа, яку відслужив всеч. митрат Ф. Легенюк у сослуженні з о. Б. Сліпим при численній участі українського громадянства. На поляні, на клаптику української землі, у прибраній батьківщині, молитва неслася до престолу Всевишнього за упокій мучеників голодомору, щоб Милосердний пом'янув душі слуг своїх невинних, яких кров ніколи не засихає і не засохне. Молитвою єдналися з Господом, благали під синім прозорим небом

охоронити багатостраждальну матір-Україну, допомогти їй перебороти всі труднощі, кріпити єдність у будові державности.

Панахиду відправлено біля пам'ятника урочисто, де єдналися духовно з жертвами, наново відчували лихоліття тридцятих років. Всеч. о. Богдан Сліпий у зверненні до присутніх висловив глибокі співчуття, засуджуючи роки насильного спрямування українського населення на голодну смерть. Володимир Сукнацький, голова Філії УНО Торонто-Захід, у своєму зверненні охарактеризував сучасну ситуацію в Україні й звернув увагу на обов'язки населення, включно з діаспорою, в дальшій будові держави.

Після панахиди відбувся спільний обід, приготований відділом ОУК Торонто-Захід, який очолює Віра Сидоренко. Відбулася святкова програма. Керівництво програми В. Сукнацький передав І. Кравець. Привітавши всечесних отців, добродійок, голів організацій, представників Збройних сил України і всіх присутніх, вона запалила свічку в пам'ять замучених голодом.

Головним промовцем був головний редактор тижневика «Новий Шлях» М. Ляхович. Після вшанування однохвилинною мовчанкою жертв голодомору він подав широкий обґрунтований нарис подій 1931-32 років, підготовчі пляни червоної Москви, викачку-грабіж зерна поживи, винесення покарання голодною смертю. Доповідач зазначив, що важливо і необхідно не забувати про події, побіч вшанування пам'яті і обов'язково залишати спогади в різних формах: на сторінках преси, в літературі, вмістити їх на сторінках історії, поповнюючи прогалини про чорний період в житті українського народу.

Голова дирекції УНО Канади М. Підкович і голова Відділу КУК у Торонто М. Шкамбара передали хвилюючі моменти пережиття української громади, наголошуючи, що відзначення голодомору в Торонто відбудеться в листопаді, яке збігатиметься з часом, визначеним в Україні для вшанування пам'яті жертв.

Мистецька програма складалася з двох композицій бандуристок.

Свідки голоду Павло Макогон і Валя Подаш розповіли про особисті переживання своїх родин у селах Дніпропетровської області, найбільш багатій області в Україні в усіх галузях господарства, де, як зазначили, виставляли чорні прапори на знак вимору людей. Ярослав Коваль, голова Філії УНО Торонто-Місто, висловив подяку Філії УНО і БО Торонто-Захід за вшанування пам'яті семи мільйонів жертв, яке відбувається їхніми заходами з року в рік.

Ірина Кравець подякувала організаторам, працівникам, учасникам програми, всечесним отцям, представникам Збройних сил України та всім присутнім за численну участь.

Закінчено вшанування спільним співом «Ще не вмерла Україна».

«Новий Шлях», Торонто, Канада 18 вересня 1999 р.

1932 - ГОЛОД - 1933

Я пам'ятаю людський голод
Мойого раннього буття,
Що сотворив той «Серп і Молот»
Комуністичного життя.
Я пам'ятаю люди мерли
В своїх хатах, в своїй землі,
На чорноземах України
Запанували Москалі.
Я пам'ятаю йшов до школи,
Маленьким хлопчиком в селі,
Худий, як щепка з осокуру,
Лилися сльози лиш мені.
Я хочу їсти, казав Мамі,
Я і до школи не дойду..
Я знаю, мій коханий Колю,
Я допомогти тобі прийду.
І плакав я із нею стоя,
В нас на порожньому дворі,
Запам'ятавсь той Штучний Голод,
На все тяжке життя мені.
Пішов учитись я в ту школу,
Про «А» і «Б», і «Г», і «Де»,
Про «куркулів» і їхню долю,
І куди «Партія» веде.
Мій брат вже спух, сестра ще біга
І колоски ідем збирать
На поле, що дала усім нам,
Ота Советська «благодать».
А люди бідні худли й мерли,
Їх не встигали хоронить,
Молили Бога повсякденно,
Щоб «тридцять-третій» пережить.
І серце з жалю розривалось

У всіх батьків і матерів,
Що ще напів живі остались,
Щоб хоронить... «богатирів»...
Я пам'ятаю сльози Мама
Й сумного батька у вікні,
О! Ті картини незабутні!
Запам'яталися мені.
І що ж батьки могли нам дати
В голодний час, у ті роки,
Коли Народ весь ледве дихав,
Бо ж всі жили, як жебраки.
Чи можуть ситі зрозуміти,
Які терпіння в нас були,
Як ми «кували» нашу долю,
Коли ще й жить не почали?
І після всіх страждань й знуцання,
Ми знов весняно ожили,
А Україна вже воскресла,
Бо ми вже ВСЕ пережили.
І Соловки і Чорнобилі
Всіх Кагановичів й Царів,
Що нас зломить були не в силі...
Й своїх багато бовдурів...
Шкода, що ми разом не стали
Всі із Петлюрою в бою
І Коновальцем і Грушевським,
Щоб врятувати земленьку свою...
Я мав двох друзів, пам'ятаю.
Один помер, другий живе,
Щоб розказати людям Правду,
Бо ж покоління йде нове...
О, незабутні роки муки!
І тридцять два і тридцять три,
Не дай же Боже більш нікому,
Того, що ми пережили!
Ми завжди знали, що скінчиться
Москви кривавої покос,
Бо ж з нами є СВЯТАЯ ПРАВДА,
А з нею є сам Бог Христос.

Народ встає з колін неволі
І в руки долю вже бере
Й тепер могутньо заспіває,
Що «ЩЕ НЕ ВМЕРЛА» і не вмере!

Присвячую Мамі. 20.10.2000

У РІЧНИЦЮ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Шановні співвітчизники!

Шановна українська громада у Канаді!

Цього року четверта субота листопада випадає на 25-те число. Цього дня, у 67-у річницю Голодомору в Україні 1932-33 років увесь український народ поминатиме мільйони безневинних жертв, які загинули під час цієї найтрагічнішої події в нашій Історії. Щойно 11 листопада ми всі разом вшанували пам'ять тих, хто віддав життя за свободу і незалежність свого народу під час світових воєн, також найтрагічніших подій світового масштабу. Символічно, що ці поминальні дати стоять поруч.

Людство має завжди пам'ятати про жертви, особливо про ті, які мали місце у мирний час, коли на фронтах не велись криваві бойові дії, коли в країні під назвою ССРСР був мирний час, але уряд цілеспрямовано і системно, без жодного сумніву знищував свій же народ.

У ці дні у храмах горять поминальні свічки, а про Голодомор в Україні, про мільйони жертв говорить увесь світ.

Ми збережемо пам'ять про ті численні жертви, що були понесені нашим народом під час Голодомору. Ми передамо інформацію від старших поколінь до молодших про найбільшу трагедію, яка спіткала український народ у советські часи - голодний мор 1932-1933 років. Наші діти та онуки повинні знати про страхітливі методи сталінської колективізації, про спроби упокорення голодом волелюбного народу.

Правда про страшний геноцид на нашій землі важко пробивалася до світової громадськості. Але й через 67 років трагедія наших співвітчизників пекучим болем відгукується в нашій свідомості.

Тоді, на початку 30-их років, з українського села викачали за державними заготівлями весь хліб. Там, де не знаходили хліба, у боржників при хлібозаготівлях в порядку «натуральних штрафів» конфіскували все, що знаходилося на селянському подвір'ї - сало, картоплю, цибулю, буряки тощо. Позбавлені продовольства, селянські сім'ї не могли дожити до нового врожаю. Голод, мов

пожежа, поширився по всій Україні й Кубані.

Селяни вмирили від голоду в обстановці цілковитої інформаційної бльокади. Советські газети вміщували лише радісні повідомлення про успіхи соціалістичної індустріалізації та колективізації. Жахливі подробиці про Голодомор, які інколи потрапляли до закордонної преси, оголошувалися злісними вигадками буржуазної пропаганди. Слово «голод» заборонялося вживати навіть в документах партійних комітетів, які мали гриф «цілком таємно». Адже це був не просто голод, а терор голодом, це був геноцид.

У всі наступні роки згадка про голод 1932-1933 років суворо каралася. Знайшлася навіть стаття у кримінальному кодексі - 58-ма, за якою за «антисоветську пропаганду» людина просто опинялася у концтаборі.

Численна українська діаспора в Канаді і США біла в усі дзвони, щоб донести правду про голодомор до світової громадськості. Однак, до українців довго не прислухалися. Тільки на 50-ту річницю Голодомору світова громадськість привернула увагу до цієї теми. Діаспору почули, але їй спочатку не повірили, бо факти загибелі більше 7 мільйонів українців в мирні роки здавалися неймовірними. Але завдяки наполегливим зусиллям Голодомор 1932-1933 років перестав бути «білою плямою».

У незалежній Україні на державному рівні щороку проводяться масштабні заходи по вшануванню пам'яті жертв Голодомору. А восени 1998 року на 65-ту річницю Голодомору президент України Леонід Кучма встановив своїм указом пам'ятний день (четверта субота листопада), щоб правда про голодомор завжди залишалася з нами.

На жаль, ще й досі є сили, які прагнуть знищити пам'ять про злочини советської доби, викреслити їх з пам'яті народу. Але правда про це жахливе минуле необхідна, щоб перешкодити поверненню цього минулого.

Трагічні події 1932-1933 років - Великий Голод, що забрав життя більше 7 мільйонів українців, були і залишаються горем і смутком не тільки українського народу, але і всього людства, трагедією загальнолюдського значення, однією із найчорніших сторінок в історії України.

То ж будемо вічно пам'ятати про великі жертви нашого народу, зморені голодом сталінського режиму, та передамо свою пам'ять, смуток та свій жаль про геноцид українського народу молодшим поколінням, щоб завжди залишалася Пам'ять народня про втрати українського народу на шляху до Свободи та Незалежності.

Вічна пам'ять безневинно загиблим!

*Генеральне Консульство України
«Новий
Шлях», Торонто, Канада 2 дня 2000 р.*

ГОЛОД В УКРАЇНІ 1932-33 РОКІВ

Найвищий час, щоб і ми почали кричати на повний голос «невер егейн»! Ось що пише один з тих, що робили колективізацію в Миргородському районі в грудні 1932 році. Це Льова Копелев і його три приятелі (Лев Копелев *The Education of the true Beliver*, Н.-Й., 1980 р.), цитую:

«Ми дістали інформацію, що деякі села заповідно здають збіжжя, і що деякі тверді куркулі сповільнили виконання призначених норм. Тоді наша група з 4-ох, яку завжди вів Ващенко, обшукала хати, стодоли, двори, кімнати і все, і забрала все збіжжя, насіння, корів, коней, свиней і все, що хотіли. Володя і я брали участь в тих нищівних наїздах. Жінки кричали і гістерично плакали, діти верещали, душились, кашляючи, а чоловіки стояли, пасивно дивлячись, залякані і безпорадні. Але я себе переконав і пояснив собі, що я не мушу жаліти тих людей..., бо ми виконували нашу революційну повинність. Ми забирали збіжжя і їжу для соціалістичної батьківщини. То була наша правда і наша справедливість. Ми виконували все, що партія наказала».

Чи ще потрібно інших свідків, чи більше доказів? Мабуть, так. Признався до того злочину і сам Хрущов у своїй книжці «*Remembers 1970*», цитую: «Ніхто тоді не рахував, бо неможливо було порахувати. Але ми знали, що люди мерли у величезній кількості».

Признався і сам Сталін, вірніше проговорився Вінстону Черчілю в Москві, коли він його запитав: «що тяжче - переводити колективізацію, чи виграти війну?» А той відповів: «О ні, колективізація була дуже тяжка, але ми втратили тоді лише 10 мільйонів. То був просто жах. Нам забрало це 4 роки. Але то було необхідно...» (В. Черчіль, *The Hinge of Fight*).

Перший, хто офіційно признався від советського уряду України, був Володимир Щербицький, голова КПУ, 25 грудня 1987 року, коли він відверто сказав, цитую: «Так, в 1933-му році в деяких місцях України був голод» (Правда України, 26 грудня 1987 р.).

Від того часу було зроблено дуже багато дослідів про український геноцид-голод 1932-33 років. Не всі з тих дослідів є нам прихильні. Включно з викладами в університетах і школах. За документами самих же советських архівів, які тепер доступні і в Києві, є докази, що урожай восени 1932 р. був добрий (14,6 млн. тонн) і його збрали успішно, але за наказом з Москви все збіжжя, все насіння, всю потенційно можливу їжу, як картоплю, капусту, цукор, буряки, масло і подібне, було

насильно забрано і вивезено, залишено народ дослівно без їжі, та ще й на зиму. Внаслідок цього вже зимою 1932 року народ голодував, а на весну - всю трагедію того більшовицького експерименту було видно на кожній вулиці, в кожній хаті, в селах і містах України, де безвинні люди вмирали з голоду.

У той же самий час комуністична влада продавала за кордон 1,7 млн. тонн збіжжя за найнижчими цінами. У той же час в Росії голоду не було. Вони їли наш хліб, зібраний нашими мозольними руками, з українського родючого чорнозему. Кордони України були суворо охоронені від Росії. Не дозволяли переходу в пошуках за їжею до Росії. Всім чужинцям було заборонено подорожувати по Україні, хіба що вони писали те, що їм сказали.

Не можна не сказати і гіркої правди, що наші ж таки українці, запродавці комуністичної Москви, виконували і перевиконували пляни випомповування, грабування і вивезення господарських продуктів з України. Часто це були свої ж таки люди - новітні комуністичні яничари.

На превеликий жаль, всі переживання і муки українського народу, з допомогою комуністичної і російської пропаганди, часто йдуть в забуття. І навіть ті, хто сам ледве пережив ті тяжкі роки, тепер каже в Україні, а подекуди і тут, в діаспорі: «А для чого згадувати те, що було погане і вже минуло?». Є ж цікавіші речі, отже, давайте будемо говорити про них, як-от советські досягнення в космосі, перемога над фашистами, дружба народів ССРСР і т. д.

Під час виборів президента України в жовтні і листопаді 1999 р. я був в Україні як чужинецький спостерігач від Канади і СКУ і говорив з багатьма кандидатами, включно з Симоненком, головою КПУ. На запитання після його виборчої промови, що він думає про трагічні помилки його партії в минулому, такі як розкуркулювання, висилання невинних людей на Сибір, голод 1932-33 років і нищення всіх, хто думав інакше ніж КПУ, він відповів: «Ті помилки вже було розкрито і засуджено, ще у 1956 році на XX З'їзді КПСС. Ми від того часу виправились і тепер мусимо розвивати співпрацю з нашими історичними партнерами по комуністичній ідеології так, як в колишньому ССРСР».

Так виглядає, що хоч та «імперія зла» і впала, але її злі сили залишились живими і діють далі, бо ж корінь її зла в Москві ще живе. І та імперія, як той кровопивний дракон, намагається знову проковтнути менші народи, ті «новонароджені діти», не даючи їм стати на ноги, а не те, що вирости чи зміцніти. На превеликий жаль, під час виборів за Симоненком голосувало понад 10 мільйонів громадян України. Мимоволі постає питання: якої національності були ті громадяни?

У 1932-33-му роках мені було 6-7 років, як я пережив той тяжкий голод. Самозрозуміло, завдяки моїм батькам та й собі. Чи я пам'ятаю? Відповідаю - так! Бог мені свідок! Бо ж дитячий розум так, як та губка, що побачив чи пережив - те й пам'ятає. Всіх моїх родичів: дідів, бабів і всіх дядьків і тіток розкуркулили ще в

1928 р. і вислали на Сибір в 1929 р. Я їх і не знав ніколи. Моїх батьків не вислали, бо їм були потрібні молоді учителі, а мій батько вже тоді був учителем.

У той час, як мій старший брат Славко вже пухнув, ми з сестрою ще на весну 1933 р. збирали на полях залишки замерзлої, гнилої картоплі, з якої мама робили крохмаль, збирали колоски на полях, що було також проти закону і рахувалось розкраданням соціалістичного майна.

Закон і указ з 7 серпня 1932 року про оберігання соціалістичної власности, написаний самим Сталіном, зазначав, що «крадіжка державного майна буде карана смертю». І було, коли голодні селяни були розстріляні каральними загонами чекістів за вкладені два снопи збіжжя і кукурудзи. Ми рвали також спориш, подорожник, ловили їжаків у загатах, вилувлювали ховрашків на полях, вбивали рогатками і прутом горобців, ворон і т. д.

Мій батько, Михайло Якович врятував тоді багатьох дітей. Він був учителем, переконав голову сільради відкрити «гарячі сніданки» для учнів, які ще деколи приходили до школи, мотивуючи це тим, що це ж ростуть наші майбутні піонери, майбутні члени комуністичної партії Маркса-Леніна-Сталіна. І на превелике чудо, сільрада відкрила польову кухню при школі. Привезли картоплі з буртів і варили картопляну зупу. Діти почали приходити до школи, щоб раз в день похльобати картопляної зупи. Це багатьом дітям врятувало життя.

Молімо ж Бога, щоб на цьому світі не повторювалися більше ніколи і ніде такі голоди-геноциди-голокості, бо ж кожна голодуюча дитина чи людина є лише людиною і не має значення, до якого народу вона належить.

«Новий Шлях», Торонто, Канада 2 грудня 2000 р.

Володимир Щербина

ПАМ'ЯТИ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРІВ І РЕПРЕСІЙ

Запалімо свічки пам'яті!

«Вечірній Київ» - Наша історія, як би її не шматували і не краjali, постійно нагадує: правда - понад усе. Хай вона буде гіркою, як правда Соловків і Сандармоху, вінницьких садів і Биківнянського лісу, Дем'янового Лазу і колимських копалень, але ця правда - про нас, українців, які на порозі третього тисячоліття все-

таки прагнуть позбутися зла тоталітарного минулого. Поминаючи жертви політичних репресій і голодоморів, віддаючи данину пам'яті нашим батькам, дідам та прадідам, ми повинні знати й про небачений у світі терор проти власного народу, і знати про катів, що звели терор, по суті, у ранг державної політики. Тим паче, що час відкриває нам нові й нові грані стратегії і тактики тих, хто був тоді при владі. Нещодавно розсекречено 3600 ленінських документів, які домальовують образ вождя пролетарської держави.

У них ми знаходимо й таке: «Поки йде клясова боротьба, всяка моральність недоцільна і навіть шкідлива, а простому народові потрібно обов'язково обіцяти світле майбутнє». До речі, пізніше ці слова повторював і Гітлер. А в одному із своїх листів Ленін писав: «Селянство за своєю природою тяжіє до вільної торгівлі, що є найбільшим злом... і тут у нас настає важкий шлях боротьби з селянством. Він буде значно важчим, ніж боротьба з Денікіним, Колчаковим, Юденичем і усіма білогвардійськими генералами разом узятими... але ми будемо наполегливо боротися з селянинами усіма засобами, які у нас є». До чого призвела така боротьба, ми вже знаємо з історії голодоморів, винуватцями яких були більшовики. Ленін добирав свої більшовицькі кадри в основному з людей, які мали сумнівне і навіть кримінальне минуле. Чого вартий лише Лаціс - заступник Дзержинського! В Англії він убив двох поліцейських і розшукувався як небезпечний злочинець. У ленінській же команді він розстрілював тисячі ні в чому невинних людей, так званих заручників. У 1919 році він лютував в Україні. За даними, опублікованими Женевським «Червоним Хрестом», того року в одному лише Києві надзвичайна комісія Лаціса розстріляла 3000 мешканців. Всього ж за період своїх перманентних наскоків на Київ впродовж декількох років більшовики знищили 12 тисяч мирних жителів. Всюди, куди вдиралися більшовики, вони вчиняли криваву бойню. Юнак з вусами - український націоналіст, українська мова - під розстріл.

Подальша організація голоду і нищення української інтелігенції - все це було запрограмовано ще в ленінських плянах. Потім їх реалізовував вірний ленець Сталін... До війни у Києві весь квартал Печерська, між колишніми вулицями Чекістів і Рози Люксембург, був притулком цілої громади спецслужб НКВС. Спочатку «ворогів» розстрілювали прямо у дворах карних установ, потім брали на горі в Жовтневий палац. Закатованих закопували спочатку на дніпровських пагорбах, перед теперішнім Кабміном, потім почали вивозити до Биківнянського лісу. Розповідає депутат Київради минулого скликання Олександр Сергієчко: «Після війни разом із малими хлопчачками я лазив у підвали зруйнованого на той час Жовтневого палацу і бачив, що стіни його підвалів були суцільно залиті кров'ю. Неподалік ми знаходили й людські кістки, ледь присипані землею. Вже потім нам розповіли, що поруч із палацом були гаражі, біля яких закопували трупи. По вулиці Садовій, перед Кабміном, де зараз розпочалося спорудження нового будинку, теж був могильник. Коли на початку 50-х років там прокладали якусь комунікацію і

натрапили на людські кістки, то спецоргани негайно засипали траншею і заборонили говорити про знахідку.

До речі, окрім Биківні і згаданого вище могильника біля Жовтневого палацу (зараз тут будується виставковий центр), в Києві існує й багато інших місць, де більшовики ховали закатованих. Це Маріїнський парк, де після московської навали 1918 року було поховано 5 тисяч мирних киян, це й Лук'янівське кладовище, де чекісти закопували розстріляних, це й Бабин Яр, у якому задовго до фашистського геноциду більшовики знищували так званих білогвардійців. Місцями розстрілів у довоєнні часи було також Протасів Яр та район поблизу Байкового цвинтаря. Покищо ніхто остаточно не підрахував усіх жертв тоталітаризму в нашому місті. Та й чи можливо це зробити? Найголовнішою, мабуть, ознакою більшовицького режиму було те, що окремо взяту людину він розглядав лише крізь приціл, а число жертв обчислював мільйонами. Сьогодні наводяться страшні свідчення з нашої далекої, але такої близької історії. Чимало наших сучасників ще добре пам'ятають трагедію, яка творилася на стражденній українській землі. Більшовицька система спрямувала свої багнети на тотальне знищення нас, як однієї з найбільших у світі націй. Тому для багатьох українців символом ХХ століття стали концтабори і тюрми.

«Ми поранені люди, ми дуже поранені люди», – стверджувала у 80-х роках Ліна Костенко в своїх поетичних творах, хвилюючи наші душі, аби всі усвідомили, хто є нашими справжніми вбивцями. І ми все-таки піднялися з колін, незнищені й нескорені, аби духом своїм ствердити в кінці другого тисячоліття нову Україну, збудувати ту державу, за яку жертвовно гинули впродовж століть наші кращі співвітчизники. Згадаймо в цей останній суботній день осені безвинно полеглих і замордованих - усіх тих, хто загинув від рухи кривавого ката. Запалімо їм свічки пам'яті, свічки нашої історії.

«Новий Шлях», Торонто, Канада 2 грудня 2000 р.

ПАМ'ЯТНИК ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ У ВАШИНГТОНІ

Вашингтон (УНІС) - В рамках підготовки до відзначення 75-ої річниці геноциду українського народу - Голодомору 1932-1933 років в Конгресі США розглядається законопроект про будівництво пам'ятника жертвам Голодомору у Вашингтоні. З ініціативи Українського Конгресового Комітету Америки (УККА), представникові (Congressman) Сендерові Левінові (Дем-Мічіган), співголови Конгресового Українського Кокусу, було запропоновано стати спонсором законопроекту побудови цього пам'ятника. Маючи велику кількість українців у своїй окрузі, та будучи

великим прихильником та постійним захисником інтересів нашої громади, Сендер Левін також був головним спонсором конгресової резолюції, присвяченої 65-ій річниці українського Голодомору у 1998 році, під якою підписалися 70 співспонсорів.

Законопроект пам'ятника Жертвам Голодомору, Н. Р. 5289, передбачає виділення земельної ділянки у Вашингтоні під будову пам'ятника, який буде відкритий у 2008 році з нагоди 75-ої річниці геноциду. Зараз законопроект підписали близько 40 співспонсорів, включаючи всіх співголів Конгресового Українського Кокусу (представники Горн, Каптур, Шейфер, Слотер та Велдон). Законопроект визнає жадливий штучний голодомор в Україні, нагадуючи, що він був спричинений не «природними силами - такими як пошесть, посуха, повінь або поганий врожай, а внаслідок продуманої політики радянського уряду під проводом Йосифа Сталіна, спрямованої на винищення національно свідомого українського народу та скасування його політичних, культурних та релігійних прав [Н. Р. 5289, частина 1(2)]».

В інтерв'ю з провідним спонсором законопроекту пам'ятника Жертвам Голодомору Сендер Левін вказав на потребу спорудження пам'ятника жертвам Геноциду в Україні у 1932-1933 роках. «Цей пам'ятник дуже важливий, - сказав представник Левін, - тому що він відзначає страшну подію, яку не можна звести до рівня нотатки в підручниках історії. Пропонуючи цей законопроект, я хочу вшанувати пам'ять усіх загиблих та сподіваюсь, що перешкоджувати виникненню подібних трагедій». Коментуючи слова члена Конгресу, Михайло Савків, мол., президент Українського Конгресового Комітету Америки, зазначив: «Ціла українська громада вдячна представникові Левінові за всі його зусилля. Його підтримка українсько-американських справ у минулому та новий законопроект побудови пам'ятника жертвам українського Голодомору-геноциду вказують на дійсну посвяту і відданість представника Левіна справі покращення українсько-американських відносин та визнання справжньої історії України».

Законопроект був переданий Комітетові ресурсів Палати представників, Підкомітетові національних парків, відпочинку та громадських земель. Також 29-го липня 2002 року представник Левін написав листа до колег у Конгресі, в якому він закликає їх співспонсорувати Н. Р. 5289. У відповідь на заклик представника Левіна до членів Конгресу Українська Національна Інформаційна Служба (УНІС) видала звернення до української громади, закликаючи її сконтактуватися зі своїми представниками в Конгресі та просити їх підтримати та співспонсорувати цей законопроект. УНІС також намагається отримати підтримку для того, щоб запропонувати подібний законопроект для розгляду у Сенаті.

«Новий Шлях», Торонто, Канада 22 серпня 2002 р.

Наталя Турукало (Чагівець)

ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр.

Про це я знаю від батьків,
Які мені розповідали,
В яких і сестрів, і братів
Радянська влада відібрала.
Пригадую, як брат Павло
На Україну завітав,
І по донецькому шляху
Він Константинівку пізнав.
Коли Павлові було 40
І перший раз він гостював,
Тоді, оті високі труби
Йому наш тато показав.
В очах Павла з'явилися сльози,
Побачив труби заводські,
Згадав дитинство босоноге,
Голодні ті, страшні роки...
І розповів. Щоб не померти,
В Донбас поїхали батьки,
І на хімічному заводі
Робили тяжко, мов раби.
Пайок убогий получали,
Землянка - хаткою була.
Та якось вижили бідняги
І повернулись до села.
Ось і село, а де ж ті люди?
Могилки більше, ніж людей...
Немов війна пройшла повсюди
Не стало багатьох сімей.
І дні ті жахливі
Не можна забути,
Як падали люди
На рідній землі,
Як діти голодні
Просили у мами:
Дай хліба кусочок,

Дай, мамо, їди...
Та де було взяти
Біднесенькій мамі?
Вже сили не мала
Сама до життя.
То влада радянська
Таке наробила
І знищити нас, -
Була їх мета.
Бо хліб той останній
В селян відбирали
І сім'ями люди
Тоді вимирали.
Під вишнею вдома
Рідненьких ховали,
А ті, хто живі,
Вони, - свідками стали.
Поки ми живі
Будем це пам'ятати.
І дітям, і внукам
Старайтесь казати.
Правдиву історію
Треба писати.
За померлих людей
Панахиди справляти.
Жила Ти у муках,
Моя Україно,
Пригноблена тяжко
Московієм тим.
Тепер вже Ти вільна,
Моя Україно!
Піднятись змогла Ти
І встала з колін!
І пісні лунають
Найкращі у світі,
І соловейко співає в гаю.
І тут, у Канаді,
Тебе пам'ятають,
І люблять, як матір,

Україну свою!

Листопад 2002 р.

ВІДЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОДОМОРУ (1932-33 р.)

*«Коли я проснувся перед світанком,
я почув, як мої сини у їхньому сні
плакали і просили хліба...»*
(Так Данте зобразив Пекло).

Цього року ми розпочинаємо відзначати 70-ту річницю і вшанувати пам'ять жертв насильно створеного Голодомору 1932-33 р. советським режимом в Україні, в якому загинуло від 7 до 10 мільйонів українців. Самі цифри свідчать, що це найбільший акт геноциду в історії людства. Історики зробили висновки, що в ХХ столітті ніяка нація не втратила стільки, скільки Україна. Голодомори, терор, чистки, переслідування і війни разом призвели до загибелі близько двадцяти мільйонів українців.

Головна суть заходів для відзначення Голодомору у 2002-2003 рр. полягає не тільки в осмисленні цього катастрофічного злочину проти українців і людства. Сімдесят років тому, коли українців брутально винищували, багато урядів в так званім вільнім світі встановлювали дипломатичні відносини з Советським Союзом. Навіть ще гірше, бо т. з. вільна преса змовилася затаїти цей злочин, між ними й газета *«The New York Times»*.

В 1983 р. журнал *«Time»* писав про жертви Голодомору 1932-33 р.: «їхне винищування було справою державної політики, так як печі Дахау були справою державної політики. Українські куркулі мерли ... задля вигоди держави для того, щоб допомогти у встановленні нового ладу ... Вони загинули, а світова пам'ять про їхню смерть поросла травною забуття. Чому?..»

По сьогодні це масове вбивство не є відповідно засуджене, як також не визнане геноцидом міжнародними інституціями, демократичними урядами і навіть державною владою України. В 1988 р. *Конгресова Комісія США по голодомору в Україні* прийшла до висновку, що: *«Конвенція про Геноцид* визнає геноцид як один або більше визначених актів, здійснених з наміром цілковитого або часткового

знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої ... Один або більше таких актів, названих у Конвенції про Геноцид, було застосовано супроти українців для того, щоб знищити істотну частину українського народу. Переважаюча більшість доказів показує, що хоч Сталін був поінформований про неминучість голоду в Україні, він наполягав на таких заходах, які запевняють, що голодомор відбудеться з ще більш гострими результатами. Ця політика не тільки суперечила його заходам з попереднього року щодо труднощів з постачанням харчів в інші регіони, але вона була застосована далеко активніше в етнічно українських регіонах, ніж: деінде, і була застосована для викорінення найменшого прояву українського національного самоутвердження».

Ми звертаємося до Уряду України і до урядів держав світового співтовариства визнати український Голодомор 1932-33 р. геноцидом проти українського народу і засудити відповідальних за цей злочин. Ми закликаємо світове українство відзначити цю трагічну річницю в історії нашого народу і людства гідно і урочисто.

*За Президію Секретаріату СКУ: Аскольд Лозинський - президент, Віктор Педенко
- генеральний секретар
«Новий Шлях», Торонто, Канада 7 листопада 2002 р.*

АВСТРАЛІЯ ВИЗНАЛА ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ ГЕНОЦИДОМ

Сенат парламенту Австралії 30 жовтня ухвалив резолюцію щодо Голодомору в Україні в 1932-33 р., повідомила прес-служба МЗС. Проект резолюції був внесений на розгляд парламентарів сенатором Білом Хефернаном, колишнім головою австралійсько-української парламентської групи.

Найважливішими положеннями резолюції є те, що Сенат австралійського парламенту зазначив, що Голодомор в Україні є одним з найжахливіших проявів геноциду в історії людства, зазначається у повідомленні. Крім того підкреслюється, що Голодомор в Україні 1932-33 р. був насильницьким голодом, спричиненим цілеспрямованими діями сталінського комуністичного режиму. Сенат Австралії закликав пам'ятати не тільки про 7 млн. жертв Голодомору, але й про мільйони інших жертв сталінської політики - т. зв. «чисток» наприкінці 30-х років.

Окрім цього зазначається, що Сенат приєднується до українців всього світу, а також: тих, що проживають в Австралії, у відзначенні 70-х роковин цієї трагедії та вважає за необхідне сприяти обізнаності теперішнього та майбутнього покоління

щодо жахливого зла, яке породило Голодомор.

«Новий Шлях», Торонто, Канада 30 жовтня 2003 р.

ДО РІЧНИЦІ ГОЛОДОМОРУ

Близько 30 делегацій країн-членів ООН підписали спільну заяву до 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932-1933 років.

Сьогодні на брифінгу керівник прес-служби МЗС України Маркіян Лубківський повідомив, що спільна заява делегацій: України, Росії, США, Канади, Аргентини, Боснії і Герцеговини, Грузії, Азербайджану, Молдови, Узбекистану, Казахстану, Білорусі, Єгипту та інших країн-членів ООН, присвячена 70-й річниці Голодомору в Україні 1932-1933 років, буде опублікована як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН.

У ній вперше в історії Голодомор в Україні визнається трагедією, спричиною діями тоталітарного режиму. Учасники заяви засудили акти і політику, які призвели до масового Голодомору та загибелі мільйонів людей.

Висловлюючи співчуття жертвам Голодомору та відзначаючи заходи на вшанування пам'яті загиблих, які організовує уряд України, автори заяви закликали країни-члени ООН, саму організацію, її спеціальні установи, міжнародні та неурядові інституції, фундації та асоціації віддати належне тим, хто втратив життя у цей трагічний період історії. «Ми не хочемо зводити рахунків з минулим, його не можна змінити, але ми впевнені, що викриття порушень прав людини, збереження історичної пам'яті та відновлення гідності жертв через визнання їхніх страждань спрямовуватимуть майбутні суспільства та допомагатимуть їм уникнути подібних катастроф», - наголошується в документі.

Спільну заяву підтримали делегації Італії (від імені Європейського Союзу та асоційованих країн) й Австралії.

«Новий Шлях», Торонто, Канада 13 листопада 2003 р.

ГАРВАРДСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ПРО ГОЛОДОМОР

(ФКУ - Кембридж). На конференції про український Голодомор 1932-1933 р., що відбулася у Гарвардському університеті 20 жовтня ц. р., вчені з Італії, Голландії, Франції і також з Гарварду оприлюднили висновки своїх нових досліджень, багато з яких базувалися на раніше засекречених архівних матеріалах з Советського Союзу. Ці нові студії виразно пов'язують український Голодомор з намаганням Сталіна встановити повний контроль над Україною. Конференцію з таким міжнародним складом учасників спонсорував Український науковий інститут Гарвардського університету, її організував і провів д-р Любомир Гайда, заступник директора Українського наукового інституту.

У вступному слові д-р Гайда подав огляд гарвардського проекту дослідження Голодомору, який реалізувався в 1982-1986 р. за сприяння жертводавців Фонду Катедр українознавства і з підтримкою Українського Народного Союзу. Саме в Гарварді тоді було підготовлено низку наукових і популярних видань про Голодомор: поширене видання О. Воропая «В дев'ятому колі» (1983), спогади М. Долота «Страта голодом» (1985) - перша книжка спогадів про Голодомор, яка появилася в американському комерційному видавництві, каталог О. Процик та ін. з виставки матеріалів про Голодомор, яка відбулася у головній бібліотеці Гарвардського університету (1986), і відома монографія Р. Конквеста «Жнива розпачу» (1986). Співробітник Українського наукового інституту д-р Дж. Мейс досліджував Голодомор у Гарварді, а після того керував працею американської Конгресової Комісії, яка збрала три томи свідчень очевидців про Голодомор. Все це відкрило очі англомовному світові на український Голодомор і значно посприяло організації і спрямуванню подальших наукових досліджень Голодомору. Про це, зокрема, говорили учасники Гарвардської конференції.

Спочатку виступили два відомі історики советської доби першої половини ХХ ст.: д-р Террі Мартин (Гарвардський університет) і д-р Андре Граціозі (Університет ім. Федеріка II в Неаполі, Італія). Обидва вони є авторами нових студій з історії Советського Союзу і раніше брали участь у підготовці видань документів вищих советських органів, які були зняті зі спецхорони у 1991-1993 р.

Д-р Мартин, який працював у недавно розсекречених архівних збірках у Москві, розповідав про документи, які він знайшов в особистих архівах Сталіна, Молотова і Кагановича, і які свідчать про безпосередню причетність цих осіб до Голодомору в Україні. У центрі уваги знаходиться Сталін. У цих матеріалах, переважно з 1929-1932 р., Сталін висловлює велике недовір'я до українців, покликаючися на таємні звіти органів безпеки про численні сільські бунти проти колективізації. Цитуючи листи Сталіна, д-р Мартин показав, як вороже наставляння Сталіна до українців зростало, внаслідок багатьох попередніх подій між ними: суперечка про визначення національних кордонів на Кубані і Донбасі у 1924-1925 р. р. (в якому український уряд виступав проти керівників прикордонних російських областей), справа Шумського 1926 р. (Шумський критикував Кагановича за сповільнення украї-

нізації), зазіхання Польщі на Советську Україну в 1927 р. після приходу до влади Пілсудського та можливої в цьому ролі Західної України, і, врешті, безперервні бунти в Україні проти розкуркулення і колективізації у 1929-1931 р. р. - і не лише бунти селян, а нечувані в той час резигнації нижчих партійних керівників в Україні на знак протесту проти завиСОких реквізицій зерна.

Влітку 1932 р. Сталін скаржитьСя Молотову, що Чубар і Петровський, які очолювали більшовицький уряд у Харкові, керують Україною не відповідно з цілями Москви. І саме під кінець серпня Сталін остаточно пов'язує проблему українського національного питання з голодом. Дальші накази Сталіна підтверджують цей висновок. Ідеться про рішення Політбюро скасувати українізацію в Російській Федерації, намагання влади продовжити безглуздий вивіз зерна з України і Кубані, наказ Сталіна закрити кордон, щоб голодуючі не рятувалиСя в сусідніх регіонах і не «деморалізували» ширше населення і т. д.

Проф. Граціозі зауважив, що поява книжки Р. Конквеста спонукала істориків на Заході до переоцінки значення Голодомору і подій 1932-1933 р. він сказав, що історики мають велике моральне зобов'язання вивчати і писати про цю страшну трагедію, яка була правдивим переломом в історії цілої Європи. У советській ідеології «велика брехня» комуністів опиралася на ідеалізацію революції робітничого класу і т. п., але після Голодомору ніхто вже не міг вірити комуністам і в їхній ідеальний суспільний лад, який мав би постати з гори трупів - людей, які загинули від голоду. Значення і роль такого поширеного в суспільстві переконання ще недостатньо оцінені в історіографії.

На думку вченого, цілком недослідженими залишилиСя наслідки Голодомору, тобто як він вплинув на подальшу історію України і Советського Союзу. Як він вплинув на подальші відносини між містом і селом, на поведінку населення, яке зазнало ще більших травм від масових арештів, Другої світової війни, голоду 1946-1947 р.? Як Голодомор вплинув на поведінку майбутньої української комуністичної еліти (напр., на М. Хрущова, М. Підгорного, П. Шелеста та ін.), на проблему «компенсації» України (передача Криму в 1954 р.), на долю селян-колгоспників, які опинилиСя у «другій кріпаччині» та в лабетах паспортного контролю? Саме такі наслідки, вважає проф. Граціозі, роблять український Голодомор важливою подією в історії Європи.

Далі виступили молодші науковці, а саме Нікколо П'янчоля (Неаполь), який пише докторську працю під керівництвом проф. Граціозі, і д-р Гайс Кесслер (дослідник при Міжнародному інституті суспільної історії в Амстердамі, Голландія), який вчивСя у Флоренції, коли там викладав проф. Граціозі. Перший подав нову інформацію про Голодомор у Казахстані 1931-1932 р., де 38 % населення казахів, тобто майже півтора мільйона людей, загинуло або виїхало з рідних земель. Другий подав огляд ситуації після голоду на інших теренах Советського Союзу, наприклад, на Уралі. Ця інформація дає підставу для

порівняльних студій і вказівки про можливі нові методологічні підходи для дослідження українського Голодомору.

Конференція закінчилася круглим столом за участю двох перших доповідачів і д-ра Романа Шпорлюка, професора української історії кафедри ім. М. Грушевського у Гарвардському університеті і директора Українського наукового інституту Гарвардського університету, д-ра Олександра Бабьонишева, співробітника Центру ім. Дейвіса російських і євразійських студій Гарвардського університету, який раніше працював у Канадському інституті українських студій в Едмонтоні над монографією про демографічні втрати України в 1930-х р., і д-ра Джуліети Кадіо, співробітника Українського наукового інституту, яка недавно закінчила аспірантуру при Школі досліджень суспільних наук у Парижі та в Інституті Європейського університету у Флоренції. Вона написала докторську працю про організацію і проведення переписів населення в Російській імперії і Советському Союзі. Дискусія заторкнула проблему оцінок людських втрат за умов непевних, часто сфальсифікованих переписів населення, наслідків Голодомору на культуру, особливо на художню літературу, підготовку українського перекладу дуже цінних італійських дипломатичних матеріалів з 1930-х р. з Харкова про Голодомор, які не є широко відомі в Україні.

Український науковий інститут Гарвардського університету планує помістити матеріали конференції у черговому випуску міжнародного наукового журналу «Гарвардські Студії Українознавства», що вийде на початку 2004 р.

«Новий Шлях», Торонто, Канада 20 листопада 2003 р.

МЕМОРІАЛИ

Не лише словами, але ділом, українська діаспора вшанувала й продовжує вшановувати невинних жертв Великого Голоду 1932-33 р.

Чесно запрацьованими коштами поставлено меморіальні монументи-пам'ятники в країнах побуту розсіяного українського народу виключно завдяки доброзичливим пожертвам і жертводавцям належить велике признання й честь.

«Церква-Меморіал - це надзвичайно скромний хрест на могилах мільйонів жертв Великого Голоду, на могилах переораних ворогом» - сказав тогочасного сану Архiepіскоп Мстислав 10 жовтня 1965 року в день посвячення Меморіальної Церкви св. Андрія.

Меморіальну Церкву споруджено на оселі Апостола Андрія Первозванного Української Православної Церкви в С. Бавнд Брук, штат Нью Джерзі, США, як

монумент тим, які в боротьбі померли за волю національної незалежності, а особливо 7 мільйонам жертв ганебного пля-нового винищення Сталіном українського працьовитого селянства Великим Голодом 1932-33 р.

Провідна неділя 15 травня 1983 року була присвячена урочистому вшанованню 50-ти річчя Голодомору.

1982 року в Англії в центрі Лондона зведено пам'ятник жертвам Голодомору.

1983 року заходами Комітета Українців Канади в Едмонтоні споруджено величавий меморіал.

На відзначення 50-ої річниці Голодомору споруджено у Вінніпезі меморіал з чорного граніту з постаттю Матері-страдниці з донею, яка благас: «Мамо, хліба». Про заповідяну московським урядом жахливу трагедію також подано у трьох мовах.

Вінніпезький Меморіал Голодомору 1932-33 р. в Україні був даром місту від Комітету Українців Канади. Скульптор Роман Коваль.

ПРОПАМ'ЯТНА ПЛИТА в Гамільтоні

(Канада)

Після маніфестійного відзначення 50-ти ліття Великого Голоду 1932-33 років в Україні, в Гамільтоні в жовтні 1983 року, відділ Комітету Українців Канади запланував поставити «Пропам'ятну плиту» жертвам Голодомору в міській управі, щоб не лише українці, але й мешканці міста та відвідувачі були свідомі заповідянному Москвою звірства супроти українців та одночасно супроти права й гідности існування людства.

У суботу, 28 вересня 1985 р. відбулося урочисте відслонення й благословення Пропам'ятної плити, приміщеної на почесному місці біля бюро посадника міста в гамільтонській управі.

У цій події взяли участь українське духовенство міста і околиці, посадник міста Р. Моров, з Торонта д-р П. Глібович і Я. Соколик, представники інших національних громад, члени групи «Амнесті Інтернешенал», голови відділів Комітетів Українців і Українок Канади та численна українська громада. Також численну участь узяла організована українська молодь міста.

Програму розпочато співом канадського славня у виконанні хору «Дніпро».

Посадник міста Р. Моров і голова відділу КУК Іван Бойко офіційно відслонили Пропам'ятну плиту з написом:

“Ця плита поставлена відзначити 50-ти ліття голоду геноциду в Україні 1932-33 р. р. і вшанувати вічну пам'ять понад 7 мільйонів невинних жертв насильного морення голодом: наслідок діяння Москви.

В пам'ять цієї жакливої події ми рішучо наполягаємо, що такий жорстокий акт не сміє бути забутий і подібний злочин не може бути допущений.

Комітет Українців Канади, Гамільтон 1985 р.”

Посадник міста в своєму слові підкреслив важність подібних відзначень, що вшановують пам'ять замордованих голодом та одночасно зобов'язують кожного стояти на сторожі та прикладати всі зусилля, щоб подібні явища не повторилися не лише в Україні, але де-небудь у світі.

Прот. В Метулинський і о. Р. Ганкевич відправили Панахиду в сослуженні о. О. Іската, прот. Ф. Легенюка, о. В. Сороки й о. Г. Планіди в супроводі хору Української Православної Катедри св. Володимира.

Після Панахиди відбулося посвячення й благословення плити. Правник Ліда Нарошняк в англійській мові подала короткий нарис подій, починаючи з усталення союзної влади і московського терору, після якого послідувало систематичне винищування українського духовенства й провідної верстви - інтелегенції, уведення колективізації - викорінення заможного селянства - «кулаків», кошт індустріалізації - викачка хліба, що і привело до знищення понад 7-ми мільйонів невинних жертв. Словами «Жертвам вічна пам'ять, а Москві вічний сором» закінчено нарис.

Від Комітету Українців Канади склав подяку всім учасникам голова відділу Іван Бойко.

1985 року в столиці Австралії Кенбері відкрито пам'ятник жертвам Голодомору.

1986 року в Лос Анжелісі (США), в парку, в багатомовному метрополісі, в закутині далекого Заходу, відкрито також пам'ятник жертвам Голодомору.

13 листопада 2005 року в 72 річницю Голодомору відбуто урочисте відкриття монументу жертвам у Віндзорі (Канада).

ВШАНУВАННЯ ЖУРНАЛІСТА, ЯКИЙ ПИСАВ ПРАВДУ ПРО ГОЛОДОМОР

У валійському місті Аберестив 2 травня відкрито меморіальну дошку журналістові Гарету Джонсу, який у 30-ті роки минулого століття писав правду про Голодомор в Україні і, можливо, заплатив за це своїм життям. Дошку підготували до відкриття Університет Уельсу та низка українських громадських організацій Канади і Великої Британії.

Долю валійського журналіста дослідив канадський історик, професор політичної географії Королівського Військового Коледжу Канади Любомир Луцюк.

Гарет Джонс був одним із перших західних журналістів, який відвідав

Советський Союз і написав правду про Великий Голодомор в Україні в 1932-1933 роках. За це в СРСР він був оголошений персоною нон-грата з довічною забороною в'їзду в країну. Нападів Гарет Джонс зазнав і з боку своїх західних колег, які симпатизували тодішній советській владі, зокрема кореспондента «Нью-Йорк Таймс» Волтера Дюранті, який отримав Пулітцерівську премію за «об'єктивне висвітлення» тодішнього життя в Советському Союзі.

Гарет Джонс був убитий у Монголії. Особливо зацікавлений зростаючим конфліктом між імперською Японією та Китаєм, Джонс опинився в Манчукуо, де, поблизу від Калгана, зустрів свій кінець 12 серпня 1935 р., страчений після викрадення китайськими бандитами.

Бронзорву дошку з барельєфом Гарета Джонса та написом трьома мовами - англійською, валійською та українською виготовив український скульптор з Торонто Олег Лесюк.

«Новий Шлях», Торонто, Канада 4 травня 2006 р.

ГАКСТОН, ПРОВІНЦІЯ ОНТАРІО, КАНАДА

Кожного року біля скромного пам'ятника з природнього каменю, властивого Канаді, зведеного 1989 року заходами філії Українського Національного Об'єднання Канади Торонто - захід на українській оселі в Гакстоні, недалеко від Торонта, відправляється панахида з численною участю української громади, вшановується пам'ять мільйонів невинних жертв Голодомору 1932-33 р. й жертв тоталітарної комуністичної системи.

На цьому клаптику землі під відкритим небом молитва несеться за душі замучених, несеться молитва за український століттями поневолений, але нескорений нарід і за Матір-Україну.

Скорбні програми відображують тогочасні жахливі події в Україні, і що привело до виморення й винищення мільйонів. А свідки-очевидці діляться з присутніми своїми пережиттями голоду.

Ірина Ващук, Голова Крайової Управи ОУК Канади

ДО СКОРБОТНОЇ ПАМ'ЯТИ СЛОВО НА ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ ВЕЛИКОГО ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1932-33 РОКАХ

*«Важко стояти на цій землі, і не має тих слів, щоб передати страшну
правду минулого»*

Страхітливі 1932 і 1933 роки були роками найжахливішої трагедії на нашій багатій і плодючій землі.

У цю скорботну 65 річницю великого голодомору українці по всьому світі низько клоняють свої голови світлій пам'яті від 7 до 10 мільйонів матерів і батьків, братів і сестер та мільйонам безвинних малих дітей і немовлят, які гинули в агоніях тортур повільної смерті не на чужій, а таки на своїй улюбленій землі

Атена Пашко з великим уболіванням пише:

*Пече моя гірка сльоза,
Діти мої плачте, онуки мої плачте
над тими, що вмирили на пшеничній землі
забувши смак хліба.*

Хто був раніш в українських селах і хуторах чув у день при праці дівочі пісні, у вечорі на вулицях – пісні, жарти і сміхи, але після 1933 року стихли пісні, стихли жарти і сміх. Замовкла Україна.

Москва почала з того, що перш винищила нашу аристократію - провідну верству нації, друге - заможнішу частину - міцних господарів, далі - провідну силу нації Українську АПЦ, бо ще в 1928 році заборонила її діяльність. Понад 3,5 тисячі священників УАПЦ було розстріляно і заслано в Сибір. Опісля більшовики почали судилище над інтелігенцією. Вони розстріляли, заслали на каторгу сотні українських письменників, діячів науки і культури. На кінець прийшла черга на мільйони рядового народу, нищення його мало продовжуватися десятками років різними беззаконними і негуманними способами. Кінцевою метою тієї диявольської системи було винищувати українців.

Найближчий дорадник Сталіна Лазар Каганович, тодішній найбільший кат в історії нашого народу, був призначений до сільськогосподарських справ України. Спільно з В. Молотовим організували політичні відділи, терором і голодом здійснювали насильно колективізацію.

Більшовицька Москва добре дбала, щоб найвищі пости Політбюро Компартії України займали найдосконаліше і найбільше витреновані бездушні і холоднокровні кремлівські вислужники і вироди людства.

До них потрібно зарахувати П. Постишева з Москви, особистого комісара

Сталіна на пості другого секретаря Бюро Компартії України. Скаженіло розгулялися вони осатанілим сталінізмом по всій Україні. Щоб в повні упокорити Україну, більшовицька влада заплянувала на її родючих землях голод.

У 1932-1933 роках був гарний врожай, але українці його не мали, все до зернини було виметено з селянських обійсть і вивезено. У тих же роках за експортовані на захід мільйони тон українського зерна Кремлеві було виплачено 42 мільйони 200 тисяч американських доларів.

Насильство і терор не припинялися, а навпаки - набирали щораз більшого розмаху. 7 серпня 1932 р. більшовицька влада видала окремих кодекс смертної кари за порушення комунального майна, знаючи, що за тим кодексом буде можна досягнути краще жниво жертв, але тут потрібний був виконавчий чинник, який вдоволяв би бажання Москви. Таким чином в Україну надіслано - як дикої орди - 112 тис. спеціальних більшовицьких загонів, які з насолодою докопували страшних мордів, тортур, смертельного побиття і розстрілів. Тривожний неспокій і турботи про хліб кожному роздирали душу. Невимовне горе, безконечне принизливе поневіряння та смерть стояли над розлогими просторами України.

Більшовицькі загани в цей час як голодні вовки ходили від хати до хати, від села до села і відбирали останні крихти, останні харчі у селян. Люди почали їсти хабаззя і траву, і не стало по селах собак ні котів. З жахом перешіптувались люди про нечуване ніколи до цього часу людоїдство. Зареєстровані були випадки канібальства. З болем душі висказав Юрій Клен у своєму вірші:

*Тоді по селах ілось людське м'ясо
і хліб пекли з розтертої кори
дивилися голодні діти ласо
на спухле тіло мертвої сестри.*

Спецвідділи Кагановича щоденно збирали по селах вихудлі, закостенілі трупи і вивозили їх. На звали кидали опухлих і непритомних, у яких ще тліла іскра життя, та не всілі були ворохнутись. Наш селянин кинувся шукати порятунку по містах, хто міг тікав до міст, у Донбас і на північ за харча'ми, але це було гостро заборонене, Москва закрила кордони, таким чином ізолювала Україну від решти світу, брехливо всіма силами заперечувала існуючу трагедію.

Чолові комуністи в Україні Григорій Петровський, Віктор Чубар і Микола Скрипник намагалися переконати комуністичну верхівку в ганебно-нелюдському трактуванні українського народу. Всі вони були оскаржені в саботажній діяльності Центрального Комітету Компартії. На знак протесту цього оскарження М. Хвильовий і М. Скрипник покінчили самогубством.

Більшовики розтерзали Україну, притлумили її чисте й вільне дихання, посіяли на її широких просторах страх і недовір'я. Україна німувала, заціпивши уста.

Мовчав і західній світ, бо задля зисків рішив мовчати. Про голодомор знала Німеччина, Франція, Англія і Америка через власні дипломатичні представництва. Сумні вістки доходили у Західню Україну, а згодом пройшли і за кордон. Звідомлення про голод в Україні подав британський кореспондент М. Миггеридж, але стаття його не знайшла сили підтримки. Відомий на цей час американський журналіст В. Дюранті, оминав дискусію на тему голодомору, не подаючи гіркої правди, а часто, навіть з політичних причин, заперечував її. Створені були допомогові комітети в Європі й за океаном, були надіслані меморіяли до Ліги націй, справу піднесли в британському парламенті: допомогову діяльність очолив кардинал Т. Інніцер у Відні. Але советський уряд відкинув пропозиції допомоги з-за кордону, твердячи, що інформації про голод навмисне поширюють вороги Советського Союзу.

Смертність українського населення в південно-східних і центральних областях доходила до 20-25 %. Села Полтавщини, Харківщини і Київщини сумно пустеніли. В осені 1933 р. села ці почали заселяватися російськими селянами, головно з Орловської області.

Ще до сьогодні найбільший геноцид 20-го століття, штучно створений голодомор в Україні, не є достаточо відомий світові. Поширення і розголос правди про цю велику трагедію українського народу несла обов'язок одинока національно свідома, патріотична, вільна українська діаспора. Світовий Конгрес Вільних Українців і Конгрес Українців Канади сміливо і відкрито ніс голос правди до свого уряду і до населення. Організована українська громада, під патронатом КУК, демонстративно інформувала світ про жорстокість Москви, скликаючи протестаційні віча і маніфестації. На сторінках української преси були писані статті і інформації про нечуваний злочин більшовицької системи. З болем і співчуттям єднались національно свідомі українці у вільному світі, і в символ пошани жертвам проклятих тридцятих років в Україні, видвигали пам'ятники.

У 1989 р. за старанням і фінансуванням Філії УНО Торонто-Захід був поставлений пам'ятник в честь жертв великого голоду тут, на оселі УНО в Гакстоні, одинокий в провінції Онтаріо. Здійснення такого задуму невеликою в числі філією - це вияв національної зрілості і пошани до свого народу.

В 65-ту річницю, яка припадає цього року, докажімо світові, що запланований Москвою геноцид українського народу не буде промовчуваний. Пора струсити ведмежі обійми «страшного брата» і вимагати від українського уряду, який знаходиться в колі демократичних держав, належного засуду.

За мільйони черепів, за глум, за звали трупів, за голод немовлят і за руїни нашої землі, будьте засуджені світом, кати українського народу!

1998 р.

ВШАНОВАННЯ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ

на українській оселі в Гакстоні біля Торонта (Канада)

У неділю, 29 липня 2001 р. на українській оселі в Гакстоні, в провінції Онтаріо, в Канаді вшановано пам'ять невинних жертв штучного Голодомору 1932-1933 р. філією Українського Національного Об'єднання Канади Торонто-Захід під керівництвом голови Володимира Сукнацького.

Вшановання пам'яті жертв голодомору відбувається кожного року під спорудженим пам'ятником на клаптику української землі в Канаді поселенцями у вільній країні.

На Службу Божу й Панахиду по Спочилих прибули численно з м. Торонта, околиць м. Гамільтона.

29 липня 2001 р.

Гакстон, Онтаріо

А. Тиховська

В історії людства причиною голодів, браку їжі були природні стихії: повені, посухи, виснаження ґрунту, знищення посівів саранчею й комахами, неврожаї, перенаселення і недостатнє перерозподілення.

Понад 5 тисяч років тому була недостача їжі в Єгипті протягом семи років, бо рівень води в Нилі надзвичайно понизився, від чого залежало землеробство.

Ірляндія в 19 сторіччі пережила значний голод, що послідував після неврожаю картоплі - головного продукту живлення.

В Південній Америці Інки, перед відкриттям її Колумбом, беручи під увагу природні умови, мали систему забезпечення й збереження харчу на три роки. І коли збирався залишок, тоді його лише роздавали в додаток.

В Україні не природні несприятливі умови, ні неврожаї спричинювали голод, а ідеологія червоної Москви на найбільш родючій землі в світі.

Голод - це найсильніший засіб, наймогутніша зброя підкорення населення фізично та знищення його морально, приводячи до стану божевілья, опустошуючи землі.

Вже в 1921 році українське населення, виснажене багаторічною війною, переживало недостатки. Постійне запотребовання зерна зменшувало ресурси селян.

Повних інформацій і статистичних уточнень не можна засягти, так як союзна система затьмарювала все, а очевидці того періоду під постійним тиском страху

затаювали істину, яка з ними відійшла у вічність.

Сталін для фінансування поспішної індустріалізації, бо Росія була відсталою країною, увів колективізацію, абсолютну контролю, зламуючи народній опір, що привело для плянового народоббивства, винищення українського селянства в 1932-1933 роках голодом під час якого згинуло 7 мільйонів.

Тим часом міське населення: робітники, службовці мали пайки. Вони виживали, гинули ограбовані хлібороби, в яких не тільки забирали зерно, але вишукували все поживне. Пухлі селяни лежали скрізь: в селах і містах. Тих, що старалися пробитися на Кавказ, поза межі України, завертали назад, на голодну смерть. Навіть проривалися в Казахстан і на Соловки.

Вимирали цілі села. Страшні роки 1932-1933 років чорною тінню висять над Україною, наводять сум і жах, і сльози. На кістках виморених штучним голодомором Москва споруджувала советську культуру.

Мало світ знав за голод, що був у межах цивілізованої Європи, а не десь у закутині світу. Де-не-де доходили звідомлення, які комуна клеймувала пропагандою.

Декілька років тому збиралися записи очевидців для бібліотеки Американського Конгресу. Ними можуть користуватися дослідники.

Мало світ цікавиться минулими подіями. Український нарід не сміє забувати за найбільший варварський злочин проти українського народу. Український нарід зобов'язаний задокументувати всі доступні описи, що в пам'яті уцілілих постійно стоять привидам і зістануться на все життя. Мусить постійно стояти в обороні невинних, безіменних жертв комуністичного терору.

Дати народження й число школярів перед голодом і після голоду 1932-1933 років дадуть підсумки скільки згинуло дітей шкільного віку. За браком учнів по селах кляси зводилися.

Учителі шкіл, яким декуди вдавалося, як моєму батькові, виклопотати харчі на гарячі сніданки для школярів, одною мисочкою супу денно зберігали життя дитини. Жоден учень не оминав навчання, йшов до школи, щоб мати сніданок, щоб спастися від голодної смерти.

1947 рік позначився також нестачею в харчуванні. Безсумнівно допомога червоному Китаю, будова світового комунізму лишала завжди наслідки.

Протягом існування Союзу населення України пережило скрутні часи 1921 р., голодомор 1932-1933 років, нестачу 1947 року, а також постійно було у стані недоживлення, в повній підлеглисті, утвердженій залежності.

Дослідження геноциду лежить на совісті кожного українця. Дослідження утвердить послідовне винищення корінного населення країни жорстокими засобами, закріплюючи дати на сторінках історії і належну відповідальність.

Зачитано виїмок із спогадів батька - очевидця подій 1932-1933 р., як також зачитано поему «Брати».

Спогади були надруковані в квітні 1955 року в часописі «Новий Шлях» в Канаді під приданим роду прізвищем І. Писаренко. Подаються спогади вповні.

Іван Писаренко

ЗУСТРІЧ ІЗ ДИКТАТОРОМ

Роки 1932-34 я з родиною перебував у селі Софіївці Апостолівського району на Дніпропетровщині, близько Кривого-Рогу. Рік 1932-33 в цих околицях був врожайний. Хліба нового врожаю вистачило б повністю людям, худобі, на весняну сівбу і ще частину вивезти в рахунок податку в державу.

Так думали колгоспники, збираючи врожай, а інакше вирішили червоні можновладці в Кремлі. Найбільший тиран світу, за всі часи існування людського суспільства - Джугашвілі-Сталін вирішив винищити український нарід голодом. Було надано колгоспам хлібоздачі, що земля не давала і не могла дати такого врожаю за рік. Хліб з-під молотарок вивозили в рахунок хлібоздач на елеватори. Колгоспникам видавали авансом по 300 грамів на трудовдень зерном, а також: дозволили засипати посівні фонди для весняного засіву. Все останнє зерно було до зернини вивезено. Колгоспникам за їхню працю не залишилося нічогосінько. Ввесь фураж теж вивезли в рахунок пляну. Для худоби залишили половину та солому. Дарма що вивезли увесь врожай, але пляну хлібоздачі не виконали й на половину.

На цьому московські більшовики не заспокоїлися. Вони настирливо вимагали знову хліба, мотивуючи це тим, що хліб колгоспники розкрали і сховали. Божевільна влада кинула божевільне гасло: «плян хлібоздачі мусить бути, не дивлячись ні на які наслідки, виконаний».

Низи приступили до його виконання. З району до колгоспів надіслано комуністів, які мусили контролювати і форсувати цю чорну роботу. На селі це дістало назву «викачка хліба». На допомогу комуністам з району, в кожному колгоспі були утворені «буксирні бригади» з сільської голоти, неробів, п'яниць та злодіїв. Цим «людям» тратити було нічого, вони ніколи нічого власного не мали. Отже, самі придатні виконавці! Ця бригада ходила від двору до двору, відбирала лишки того хліба, що колгоспники авансом отримали під час молотьби і не встигли з'їсти. Відбирали й те, що колгоспники придбали з власних городів. Не тільки зернові культури, але квасолу, горох, чечевицю, соняшникове насіння відбирали до зернини.

У селі Софіївці до складу такої бригади входили: Федір Стовба - «колишній червоний партизан», інвалід на одній нозі. Одну ногу йому «відкрутили» за злочинство, а він розповідав, що втратив ногу під Варшавою, перебуваючи в кінноті

Буденного, під час війни з поляками в 1920 році. Людина зовсім неписьменна, темна, а жорстокий, як звірюка. Другий член бригади це - Сашко Ярема - комсомолец, активіст, який у 1930 році під час розкуркулювання, викидав дітей на сніг. Батьки його були ледацюги. Болобан - комсомолка активістка аморально-розбещена дівка понад 25 років. Це сміття, покидьки суспільства, були жорстоко немилосердні, не тільки для дорослих, але й для дітей. Забираючи все до зернини, ці яничари засуджували людей на голодну смерть.

І коли це діялося? Не в часах Джингіс-Хана або Батия, а в 20 сторіччі, в країні «робітничо-селянської влади». Виходить що самі селяни виносили собі засуд смерти.

Рік 1932 був на викінченні. Всяка робота мусить давати свої наслідки. Дала наслідки і ця «Каїнова робота»: в місяці грудні можна було бачити опухлих від голоду людей.

Прийшов чорний рік 1933. Люди намагалися рятуватися, але було надзвичайно тяжко. В околиці хліба не можна було дістати. Деякі родини стали таємно виїздити на Кавказ, в Донбас, не знайшовши порятунку, стали пухнути і вмирати. Були випадки канібалізму (людоїдства). На станціях і базарах валялися померлі люди. Ось що зготовив був українському народові некоронований «червоний цар» сатрап Сталін.

Робітники і службовці отримували свою мізерну пайку, яка їх зберігала від смерти. Як же жили в цьому часі вбивники? Себто, всі помічники головного кремлівського ката № I. Тут мова йде про партійних бонз, НКВД, прокурорів, суддів і про усю вишу олігархію цієї варварської системи. Жаден з них та їх родин не опух і не згинув з голоду. До їхньої диспозиції були спеціальні розподільники-кramниці, в яких отримували: білий хліб, м'ясо, консерви, шинку, ковбаси, сир, цукор, какао, чоколяду, риж, цукерки та різні печива. Все відпускалося по неймовірно низьких цінах. В тому часі, коли навколо снували тіні виснажених голодом людей, можна було побачити червонопиких, виживлених із спеціальних розподільників. Ці сталінські держиморди не звертали ніякої уваги на тих пухлих матерів з висохлими, як щепочки, немовлятами. Матері благали спасти їхніх, ні в чому невинних дітей. Ці відгодовані, звироднілі червоні посіпаки наче не розуміли мови бідних селян.

Я був свідком одної сцени в тому часі. На початку квітня, коло 7 години ранку, я прибув в райцентр Апостолове, і напрямився на пошту. Прохожу біля будинку райвиконкому. На ганку лежало двоє померлих людей, яких міліція ще не встигла забрати. Я зупинився на певній віддалі в парку і став стежити, що буде далі. В 8 годині до будинку райвиконкому стали сходитися службовці. Вони переступали через голови померлих і заходили до середини. За якоїсь півгодини крокував з течкою під рукою сам голова райвиконкому, випещений, червонопикий партієць. Підійшов до ганку, кинув мундштук від викуреної папіроси, теж переступив через голови померлих і пішов до середини «урядувати». Чути було як задзвенів телефон

в кабінеті голови району. Негайно з'явилася підвода і два міліціонери. Труп, як дрова, вкинули до підводи і повезли до раніш заготовлених ям.

Копали ями для померлих наперед. За кожну викопану яму платили 2 або 3 кг хлібом. Цю яму двом людям треба було копати цілий день.

Як же реагував районний бонза - голова райвиконкому на це? Аж ніяк. Сталін сказав: «секір башка» і ніяких мідних. Червона влада мовчала. У пресі жодним словом не писали про голод в Україні, людоїдство, про зовсім вимерлі села. Через радіо можна було почути заклик виконати гасло «вождя»: «виконати п'ятирічку за 4 роки», «наздогнати і випередити капіталістичну Америку».

* * *

Лютий 1933 року. Голова Софіївської сільської ради - комуніст Дрок отримав з області термінову телеграму такого змісту:

«Все зерно посіяних фондів у колгоспах негайно вивезти на елеватори в рахунок невиконаного пляну хлібоздачі. Всіх тих, хто буде ставити спротив цьому розпорядженню, негайно арештовувати і віддавати до суду. Голова облвиконкому Гаврилов. Секретар обкому партії Хатаєвич».

Це було один місяць до весняної сівби. Але директива з центру мусить бути виконана. Ніхто не хотів ставити спротиву і їхати до білих ведмедів на північ. Тут погано, але там в сотні разів гірше. Автомашин колгоспи не мали і все зерно треба було перевезти виснаженими кіньми, половиною того поголів'я, яке лишилося на весну 1933 року.

Ті з селян, які поклали надію на весну, на майбутній врожай, з отриманням цієї вбивчої телеграми зовсім втратили надію. Був посівний матеріал, залишилася частина тяглової сили, частина ослаблених, але ще живих людей... Сподівалися хоч і не увесь масив, але якусь частину поля засіяти. А тепер, що робити? На що покласти надію?

В тому часі я мав добрі взаємовідносини з головою колгоспу «Згода», Софіївської сільської ради. Це був Михайленко, дуже симпатична людина. Він тихенько запитав мене: «Хто там керує в Москві? Коли б це справді була влада робітників і селян, то не виморювали б селян голодною смертю». Я відповів йому, що для мене це теж не ясне.

Другого дня стали вивозити посівне зерно на елеватор. Два тижні возили і врешті-решт вивезли, пляну хлібоздачі не виконали. Частина коней сконала від цієї операції. Але директива червоної Москви була виконана. За два дні після вивозу хліба, голови колгоспів отримали нову телеграму, але не з області, а з району. Зміст цієї телеграми був такий: «Головам колгоспів негайно виїхати до Райзаготзерно і укласти умову на отримання насінної позички, для весняної посівної кампанії».

Голови колгоспів виїхали і підписали умову. Умова була така: за 100 кілограмів «позиченого» зерна по врожаю колгоспи мусять повернути 150 кілограмів. Це є державна позичка - 50 % зиску за декілька місяців. Який же хліб отримали колгоспи в позичку? Це той хліб, який вони два тижні возили на елеватор. Отже, подвійний грабунок. Забрали власний хліб колгоспів, потім його віддають у позику і ще беруть 50 % зиску. Це був грабунок державних розбишак, прикритий законами аморальної влади. Але умова була підписана і те зерно, яке возили на елеватор, мусили возити з елеватора до колгоспів.

Голови колгоспів просили керівників району дати хлібну позичку для людей і фураж для худоби. їм було відмовлено, бо не було цього в директиві. В тому часі, коли люди пухли і вмирали з голоду, на елеваторах і в других хлібосховищах було повно хліба.

Надійшла весна. Люди ослаблені йшли в поле. Працездатність цих людей була дуже низька, але люди працювали і мріяли про майбутній врожай. Більша половина землі була під озиминою, засіяною восени 1932 року. Тяжко і гірко, але рештки землі були засіяні весною. З великим трудом, ті з колгоспників, які вижили, засіяли свої городи і на початку літа стали підживлятися молодого городинною.

Врожай 1933-34 року був чудовий. Всі культури давали рекордний збір. Озима пшениця давала 30-40 центнерів з гектара. Тяжко було збирати цього року такий великий урожай. Людей було набагато менше, бракувало тяглової робочої сили. Але на збір врожаю було піднято усе живе. Ті корови, які лишилися в колгоспників, були мобілізовані на косовицю, скиртування та молотьбу хліба. Цього року плян хлібоздачі було на половину зменшено.

Реальний плян хлібоздачі цього року колгоспи Софіївської сільської ради виконали повністю і достроково. Скиртування і молотьба хліба затяглися до пізньої осені. Лише було обмолочено половину врожаю. Друга половина була заскиртована і залишилася на весну. По Софіївській сільській раді колгоспники одержали по 10 кілограмів зерна на трудовдень. Колгоспникам було дозволено вільно продавати лишки свого хліба на базарах. Робітники, які отримували хліб по картках, могли купити за 8 карбованців пуд високоякісної пшениці.

У цьому році колгоспи Дніпропетровської області достроково виконали пляни хлібоздачі. Не тільки виконали пляни хлібозаготівлі, а й віддали позичку з 50 % відсотками.

* * *

«Ясне сонечко» Сталін, який вимордував близько 7 мільйонів українського селянства, захотів у себе в Москві бачити делегатів від колгоспів областей з рапортом, про дострокове виконання пляну хлібопоставок. Дніпропетровську

область цього часу утворювало 50 районів. З кожного району мусив один чоловік увійти до складу делегації. Від Апостолівського району було визначено колгоспника Орленка з села Михайло-Заводське, Софіївської сільради. Орленко мав посаду комірника в колгоспі. Всі зернові ресурси в колгоспі були під його опікою. Районове НКВД, впродовж місяця, перевіряло родовід Орленка до трьох поколінь і визначили його можливим бути на прийомі «вождя».

В половині місяця лютого, 1934 року, делегати від районів стали перед очі секретаря обласного партійного комітету товариша Хатаєвича.

Хатаєвич подрібно повчав про те, як члени делегації мусять вести себе перед «генієм людства». Ніхто не смів «отця усіх народів» ні про що питати, але мусив лише відповідати, коли його запитає «великий». Був визначений один із делегатів, який мусив вітати «продовжувача справ Маркса - Енгельса - Леніна» і вручити йому рапорта. Сам Хатаєвич склав коротенький конспект - привітання «корифею науки» і зобов'язав цього делегата «визубрити» цей текст на пам'ять.

Делегація складалася з 3 жінок і 47 мужчин, та одного провідника, якого визначив сам Хатаєвич.

Ввечорі того самого дня делегація сальон-вагоном з рестораном виїхала до Москви. Спали в «м'яких» купе, на розкішних постелях, харчувалися в сальон-ресторані вагона. їсти й пити було досить. За 36 годин прибули до Москви, на Курський двірець. Делегатів не приділили до готелю, а весь час побуту в Москві тримали у вагон-сальоні, на Курському дворі. НКВД не хотіло допустити, щоб делегати розповіли правду про морд в Україні. У сальон-вагоні делегати були підпорядковані «Опікунові» з Дніпропетровського Обкому партії. Без його наочної контролю ні один з делегатів не міг сам відлучитися особисто.

Другого дня делегати оглядали московські видовища. Новенькими автомашинами повезли делегатів до Третьяківської галерії, біля Серпухівської площі.

В цій мистецькій галерії були зібрані картини багатьох російських мистців, були картини деяких і західньо-європейських мистців, були твори і українських малярів і різьбарів. Делегатів привабила чудова картина маляра Репіна: «Запорожці пишуть листа до турецького султана». При картині міститься і копія самого тексту письма, написаного українською мовою. В галерії знаходяться декілька малюнків і Т. Шевченка. Хто бував у цій галерії, напевно звернув увагу на картину: «Іван Лютий - московський цар убиває свого рідного сина». Делегати приділили оглядові цієї картини трохи більше як півгодини часу. Ця картина нагадувала українським делегатам, що Москва не змінила своєї поведінки впродовж всього свого існування. Кров лилася за Івана Лютого і кров лилась, тільки в мільйони разів більше при диктатурі Сталіна.

Огляд галерії зайняв половину дня. Обідали делегати в розкішному московському готелі «Метрополь». По виставнім обіді, делегатів повезли оглянути

московський завод шарикопідшипників. Цей завод займає велику площу і модерно устаткований. Чому комуністи звернули 100 % увагу на його обладнання, на абсолютну чистоту і порядок? Вони спрваджують на огляд цього заводу закордонні делегації, на яких він викликавав позитивне враження. На решті заводів Москви і провінції панувала повна «безалаберщина», був бруд, допотопне устаткування і вживано первісних методів праці.

По вечері делегати були присутні у «Великому театрі» на опері: «Євгеній Онегін». Цей театр збудували не большевики, а перейняли вони його в спадщину від царату. Для звичайного московського робітника до цього театру не можна було дістатися. Він був доступний тільки найвищій советській аристократії. До цього театру були стягнули найкращих артистів і музиків із комуністичної імперії.

Другого дня делегати відвідали мавзолей, де бачили забальзамованого Леніна, основоположника цієї розбійницької системи комуно-большевизму.

Третього дня делегати мусили стати з рапортом перед самим «батьком, учителем і другом». По обіді, в другій годині, повезли делегатів на авдієнцію. Але повезли не до Кремля, а до будинку ЦКВКПб, який містився на одній з вулиць за межами Кремля. Будинок був чотириповерховий, масивний, дуже простої архітектури. На нижньому поверсі заводили делегатів групами до ліфту і підіймали на четвертий поверх.

Вийшовши з ліфту, делегати опинилися в просторій кімнаті, просто прибраній, без усякого комфорту. Стояв стіл, накритий зеленим сукном, декілька крісел, на стінах розвішені портрети сталінських достойників: Калініна, Воропілова, Буденного, Кагановича і других. Портрета Сталіна не було. Делегати вирішили, що це і є кабінет «вождя».

З кабінету вело двоє дверей. Через одні двері ввійшли делегати, а з других дверей мусив з'явитися Сталін. Всі спрямували погляди на ці двері. За пару хвилин увійшов Сталін у супроводі Кагановича, але не з тих дверей, з яких його чекали, а через ті двері, якими до кабінету заходили делегати. Сталін був у військового покрою убранні, в чоботях, плащ був накинений на плечі. На голові був військовий кашкет. В руках курилася люлька. Лице було землісто-бліде, рябе, аж покопане, одне око було прижмурене, теж пошкоджене віспою. Ось чому в його кабінеті не було його портрета! Дійсність і портрет утворювали б надзвичайно великий контраст.

При вході диктатора, всі делегати піднялися з крісел. Вийшов наперед делегат з рапортом у руці і став виголошувати привітання. Він почав говорити шаблонове привітання: «Великому, дорогому вождеві»... і на Цьому став, закашлявся, зашарівся і не міг далі вимовити слова. Останні делегати мовчали, бо їм не доручено було говорити. Сталін сам заговорив:

- Давайте говорити просто, без вождів, а скажіть чому ви сюди з'явилися і з чим? Можете говорити своєю рідною мовою (українською), а товариш Каганович

буде мені перекладати.

Далі Сталін продовжував:

- Я хочу знати, які ви маєте цього року досягнення в колгоспах, який зібраний врожай, скільки колгоспники отримали на трудові в натурі та грошми.

Виступали делегати і рапортували. Там в деяких колгоспах колгоспники отримали на трудові по 8 кілограмів в зерні і по 2 карбованці грошми. Там знову отримали на трудові по 10 кілограмів зерна і по 2 крб, 50 копійок грошми. В інших колгоспах отримали на трудові по 12—15 кілограмів натурою і по три карбованці грошми. До речі, все це були передові, так би мовити, показові колгоспи. Це не вдовольнило Сталіна. Нарешті, виступив делегат з Високопільського німецького району і заявив, що в його колгоспі отримали на трудові по 20 кілограмів зерна і 5 крб. грошми.

Сталін сказав:

- Це добре. До такого стану треба довести усі колгоспи.

Далі Сталін, звернувся до делегатів:

- Як у ваших колгоспах поведуться з жінками? Чи ви не відбираєте в них їхні права?

Виступив делегат Ново-Празького району Панас Вороний, який заявив, що в їхньому колгоспі є свинарка Палажка Острокінь, ударниця, яка виробила за рік 625 трудових. Вона своєю роботою побилала рекорди найкращих у роботі чоловіків. Каганович перекладав диктаторові зміст російською мовою. Диктатор поволі витягнув хустку, провів нею по усах, потягнув люльку і саркастично запитав:

- Добре мати таких жінок у колгоспах, але чому її я не бачу серед складу делегатів?

Делегат почервонів і не радий був, що й виступив. Авдієнція доходила до кінця. Кінцеве і заключне слово було за диктатором, який закликав виконувати державні зобов'язання. Він ні одним словом не обмовився, не запитав про 1933 рік, про голод, канібалізм, про немовлят, які загинули, і що їх убивником він був. Вся авдієнція була присвячена рекордному врожаю 1933-34 року.

Трьом жінкам-делегаткам, по розпорядженні диктатора були подаровані ручні годинники. Делегатам чоловікам дозволялося купити за власні кошти любую річ, для власного вжитку, для себе за половину ціни. На останку делегація запросила диктатора на бенкет, який улаштовано на кошти Дніпропетровської області. Сталін вибачився, що не може бути присутнім за браком часу. Він пояснив, що готується до якогось З'їзду. На цьому делегати залишили Сталіна.

Четвертий день був останнім днем перебування делегації в Москві. Ввечері Дніпропетровська делегація давала бенкет. Крім делегатів на бенкеті були присутні такі більшовицькі вельможі: Ворошилов, Каганович, Калінін, Буденний, Мікоян та інші. Пити та їсти було що хочеш і скільки хочеш. Почали з тостів. Пили за Сталіна, за Калініна, за Ворошилова, за Буденного. Пили за виконання п'ятирічного плану, за

колгоспи. Це було спочатку. Далі пили без тостів. Делегати так понапивалися, що путали Ворошилова з Буденним, а Кагановича з Мікояном. Жадним словом ніхто з цих сталінських достойників не запитав делегатів про 1933 рік, про морд селянства. Наче б того не було.

Пізно вночі бенкет скінчився. Делегати були п'яні до неприємності, не краще було і з «сталінськими вельможами». Жаден із них не міг дістатися до свого авта власними ногами: присутні НКВД провадили під руки достойників до їх авт. Буденний так перебрал, що його винесли як колоду.

Вдосвіта вагон із делегатами вирушив із Москви до Дніпропетровська. По повороті до колгоспів, делегати мусили об'їздити колгоспи усього району і робити відпоти про подорож до Москви і про зустріч з тим, хто дав «заможне і щасливе життя».

* * *

Наступив 1934-35 рік. Пляни хлібоздачі підвищено. МТС (машино-тракторні-станції) за роботу тракторів, молотарок, комбайнів забирали за свою роботу половину врожаю.

У 1934-35 році колгоспники Дніпропетровської області не поїхали до диктатора з рапортом, бо отримали на трудовень по 1/2 (пів) кілограма зерна. На базарях не можна було купити хліба і за 100 карбованців. Але цього року не було «буксирних бригад», не відбирали того, що колгоспники зібрали з городів. Жили злиденно, але з голоду не вмирали.

Тактику Сталін змінив лише на один рік, а політику продовжував попередню.

А. Тиховська

БРАТИ

Любов братерська наполегло
На південь з півночі прийшла,
Весь люд, вільне козацтво
У свої пута утягла.
Як рівний з рівним виглядало -
Богдан угоду підписав.
Обман відчув Богун і шаблю
Проти ярма переламав.
Покров братерської любови

Козацтво нищив, плюндрував.
Життя без проблиску на краще,
Народ у гніті лиш стогнав.
Павло Петра на суд Господній
Стати покличе за діла -
Петро пробив вікно в Європу
На кістках білих козака.
Із рівня меншим брат зробився
Без прав на землю, на чуття,
В поті чола, завжди у праці
Мало проходити буття.
Колись на землях запорозьких
Жили й селились козаки,
Їх обезправили, й фортеці
Скрізь будувати почали.
Останній кошовий із Січі
Проклав дорогу в Соловки,
Тим шляхом слали мільйони
Ті ж доброзичливі брати.
Щодалі сунулись на південь,
За ними вслід ішли пани,
Козацьким людом торгували
Від люльки аж до бороди.
Прийшла на мову заборона,
Сам цар указ той підписав,
Щоб брат в письменстві рідну мову
Не смів вживати, забував.
У розпачі не раз шукали
Колишні вольності знайти,
За волю мусили боротись,
На смерть із ворогом іти.
Не обійшлося без Кочубеїв,
Тяглись в болото, де брати,
Дістать пошану забажали,
Стали підніжками Москви.
Жили, родились, і вмирали,
Час йшов - призабували,
Що у могилах степових
Отам брати їх полягали.

Під Крутами і під Базарем
В нерівному бою упали,
За свою правду в своїй хаті
Від кулі братської вмирили.
Їх смерть за волю України
Хай буде променем для всіх,
Бо вибрали свою свитину,
А не обіцяний кожух.
Любов'ю, приязню хвалились,
Чому ж тоді усю родину:
Сестру і брата, матір й батька
В Сибір зсилали, в домовину.
Великим голодом морили,
За що карали немовлят?
З могил ніхто не міг піднятись,
Щоб смерть за смерть в бою віддати.
Голодна смерть шаліла всюди,
Німіли села навкруги,
Навіть могили почорніли,
У них тужили козаки.
Що завинили немовлята,
Кому? Коли? - ще не жили,
Невже образили чимсь брата,
В могили праведні пішли.
І не жаліла смерть нікого,
Без хліба селянин вмирав.
Сім мільйонів звели з світу,
Голодний брат усе прощав.
У сім'ях бідних, безпорадних
Не змогло вижити й одно,
Тоді, як кидали скрізь гасло:
«Жить стало краще, жить стало хорошо».
Підступно нищили, вбивали
Всіх тих, хто порив духу мав,
Топили правду на дні моря,
Народ у пугах дальше спав.
Петлюру вбито у Парижі,
І Коновалець вирок мав,
Бандеру теж не оминули, -

Хто проти став, той смертю впав.
Богом дарована земля,
Полита кров'ю поколінь,
На ній старались повсякчас
Творити «родіну» для всіх.
Сусіда можна шанувати,
Тільки не брать за приймака,
З народу правного терором
Для себе зробить кріпака.
Одні могили розривали,
Другі ще й землю розвезли,
Свою історію творили,
Стираючи навіть сліди.
Повстане дух із крові й кости,
З лица не стре терор брехня.
Минуле славне стане правним,
Знову відродиться душа.
Душа з землею нероздільна,
Як хвиля в морі вирина,
Без «брата старшого» у світі
Всі мають право на життя.
Настав вже час, рука Господня
Мечем огненним вкаже де,
За кривду, вчинену віками,
На страшний суд їх приведе.
І «старший брат» перед молодшим
Вже мусить прощення просить,
Чи хтось той злочин проти людства
Може забути і простить!

1999 р.

Богдан Михайлишин

ВШАНОВУЮЧИ ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ

В історії кожного народу є славні та сумні сторінки. Не лише зловісно сумною, а

радше, невимовно болючою та трагічною сторінкою в житті українців стали роки навмисно створеного голоду 1932-1933 років. Його заподіяв більшовицький режим Москви на більшій території України, щоб знищити працьовитого господаря у селі, поховати думку про здорове почуття приватної власності, підірвати християнський дух нації та остаточно поставити на коліна українців. На превеликий жаль, безбожній більшовицькій орді це вдалося. За різними дослідженнями, у результаті цього нечуваного в історії людства злочину страшною мученицькою смертю загинуло від 7 до 12 мільйонів осіб, з них майже половина дітей.

Щороку українська громада Торонто вшановує світлу пам'ять своїх колишніх краян, замучених голодною смертю. На українській оселі «Сокіл», що у селищі Гакстон, вже понад 10 років стоїть хрест скорботи за цими людьми. Цього року українська громада, організована керівниками УНО Торонто-Місто та УНО Торонто-Захід, вже вкотре зібралася, аби пом'янути невинно замучених.

Протяжне бамкання дзвона скликало українців до двох розміщених поряд освячених місць - каплички, де щонеділі та у свята відправляють Службу Божу, та пам'ятного хреста, поставленого на честь жертв Голодомору.

Урочистість розпочалася літургією, яку відправив священник Богдан Сліпий біля каплички. Відтак, біля хреста скорботи була відслужена панахида за упокій безвинних душ, до якої долучився ще один парох – Богдан Сенцьо. Схилені хоругви, організаційні і державні прапори Канади й України, застигли погляди людей - все це підкреслювало ваговитість панахиди.

Дуже доречними й проникливими були слова отця Богдана Сенціва. Він наголосив, що обмануті більшовицькою брехнею про нечуваний голод в Україні, сильні світу того залишилися глухими до останніх кволіх стогонів українського селянина. Московський войовничий атеїзм справляв відьомський шабаш на спухлій від роздутих людських животів родючій землі. Чинилася чи не наймасштабніша у світі нелюдська за своєю жорстокістю вакханалія.

Відтак усіх присутніх було запрошено на другу частину вшанування, що розпочалася традиційною молитвою. Була коротка й сумна, але дуже вміло й любовно приготована скромна тризна. Диригентську паличку взяла у свої руки пані Ірина Кравець. Голови двох управ - місто, й Володимир Сукнацький, УНО Торонто-Захід, запалили свічку пам'яті на честь померлих.

Перше слово було надане голові УНО Торонто-Захід панові Володимирові Сукнацькому. У короткій промові він підкреслив, що після розправи над українською інтелігенцією, не лише найбільш освіченою та культурною, але й національно свідомою частиною українців, у кінці 20-их і на початку 30-их років московський режим одразу ж взявся за найбільш працьовиту та морально чисту верству нації - селян. За дуже короткий період була знищена третина сільського населення України. Найбільш ненависними московським «стратегам» були молоді здорові чоловіки. Найбільш беззахисними стали діти.

Головним доповідачем мітингу був голова головної управи Української Стрілецької Громади Канади Андрій Славич. Він одразу ж зазначив, що проти працелюбного українського селянина, який віками плекав свою рільничу культуру, була кнута жорстока, антигуманна, завжди голодна, а тому надзвичайно агресивна, репресивна машина. Нею керували кримінальні злочинці й аморальні типи. Мирний український селянин був безсилий проти цього монстра. За короткий час у селах не залишилося нічого їстівного. Здоровші й кмітливіші втікали у міста, там можна було якось вижити, ставши «пролетарем». Та й не ставили собі більшовики за мету викосити місто, бо воно ніколи й ніде не було таке національно монолітне й морально здорове, як селяни. Церковну власність скрізь конфісковували й вивозили або нищили, із церков і монастирів робили клуби, склади, стайні. Священиків і ченців вбивали, будь-які релігійні спроби жорстоко карали й переслідували. За дуже короткий час в Україні майже зникли всі ознаки цивілізованого християнства.

А масний український чорнозем все більше вкривався тілами ратаїв. Все, що можна було споживати, у селян відібрали. Від голоду паморочилося в голові. Сусід, аби вижити, писав донос на сусіда, а нерідко й убивав за чудом вцілілий чи покрадьки спечений дітям буханець хліба. Непоодинокими були й факти людодівства. Так працюючого й непокірного українського рільника московські колективізатори заганяли у колгоспи - цей новітній радянський «рай» у селі. Заганяли жорстоко й цинічно, а самі, нічогісінько не тямлячи у рільництві, його очолювали. Людей, які зробили свої родючі землі визнаною світом житницею Європи, мали навчати зайди, які ще вчора «були ніким, а стали всім!» Цей «навоз», на жаль, навчив українців багато! І сьогодні духовне здоров'я нації, з сумом констатував доповідач, повертається дуже повільно. Одинадцять років незалежності ще не принесли сподіваних змін. Але вони неминуче настануть. Бо лише правда про колишнє й сучасне нації здатна розкріпачити її здорове, національне свідоме ядро.

Завершуючи свою доповідь, пан Славич запитав себе і у всіх, чи достатньо ми робимо, аби час не замулив у людській пам'яті цієї трагічної сторінки нашої історії. І сам за всіх відповів, що ні. Робити слід більше й активніше, аби світ знав про не таку вже й давно трагедію українського народу, а кожне наступне покоління щороку ставило свічку скорботної пам'яті за упокій їхніх душ.

Художньо прочитаний Іриною Кравець нарис Івана Гринчишина «Клин клином» був більш ніж доречним для увиразнення картини голоду. Люди заціпеніло слухали жорстоку правду про страшні події того часу.

Коротко й проникливо звернулася до учасників панахиди з вітальним словом голова Крайової Управи ОУК пані Ірина Вашук. Вона сказала, що нинішня урочиста акція є добре організована та напрочуд потрібна. Водночас пані Вашук погодилася із головним доповідачем, слід більше робити для гідного вшанування

пам'яти інших краян, замучених голодною смертю у 1932-33 роках.

Ірина Кравець просить підвестися людей, які були очевидцями голоду і якимось дивом небесним уціліли.

До слова запрошують Миколу Латишка - поета, колишнього співака й учителя, який у той страшний час мав 6-7 років. Початок спогадів був неочікуваний. У наші дні, повів він, частина людей дуже хоче змарніти. А їм вперто заважають спокусливі гамбургери, ростбїфи, чїзбургери, що їх наполегливо рекламує харчувальна індустрія. Як тут ситим зрозуміти голодних? А він виразно пам'ятає інші часи.

Моторошно було слухати оповідь пана Латишка, як дорослі й діти вишукували взимку на городах змерзлу, напівгнилу картоплю, з якої можна було зварити крохмаль, що якое притуплював голод. Відтак люди варили та їли вже здичавілих і дуже вимарнілих від недоглядання собак і котів. Сильніші намагалися вполювати горобця чи ворону, зловити мишу чи щура, виполохати із загати їжака, зовсім кволі варили кору, коріння, навесні їли молоду траву. Небїжчиків, що нерідко по кілька днів лежали просто неба, вже й не ховали по-людськи, їх просто звозили возами на цвинтар і покотом зсипали у велику яму.

Страшний то був час, кілька разів скрушно наголошував пан Микола Латишко. Він повторив думку попередніх промовців, що основною метою навмисно створеного жорстокого голоду було намагання вбити національний український дух, залякати вцілілих, полегшити енкаведистам насильну колективізацію. Насамкінець очевидець цих подій прочитав власного вірша про пережитий жах і щиро закликав присутніх ніколи не забувати померлих від страшного голоду, щороку вшановувати їх пам'ять.

«Новий Шлях», Торонто, Канада 5 вересня 2002 р.

В УКРАЇНІ ТА США ВШАНУВАЛИ ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ - ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ

Джерело: Релігійно-інформаційна служба України (RISU)

17.11 //Міжнародні відносини//

НЬЮ-ЙОРК - КИЇВ - У рамках відзначення 70-ї річниці Голодомору в Україні, 15 листопада у центральному католицькому храмі Нью-Йорка (США) - соборі Святого Патрика, відбулася урочиста служба-реквієм, проведена українськими і американськими церковними ієрархами.

Учасники акції зробили акцент на спільній заяві делегацій України, США, Канади, Російської Федерації та 30 інших країн-членів ООН. У ній, вперше в

історії Організації Об'єднаних Націй, Голодомор в Україні визнається трагедією, спричиненою діями тоталітарного режиму.

Церемонії передувала урочиста хода вулицями Нью-Йорка. Тиждень пам'яті Голодомору в Україні 1932-33 років проходив у Нью-Йорку з 10 по 15 листопада. У рамках цієї міжнародної акції, організованої Постійним представництвом України при ООН спільно з Генеральним консульством України в Нью-Йорку і провідними українськими організаціями в США, було проведено заходи у рамках штаб-квартири ООН, Колумбійського університету та інших закладів, - повідомила інформаційна агенція УНІАН.

«Світ повинен знати урок з цієї чорної сторінки історії, щоб подібне ніколи не повторилося», - йдеться у посланні Джорджа Буша до українського народу з нагоди 70-ї річниці Голодомору.

«Вісник», Вінніпег, Канада 1-15 грудня 2003 р.

Леонід Полтава

БАЛЯДА ПРО ГОЛОДНОГО ХЛОПЧИКА

Рік Тридцять третій... Все в руїні...
Навколо люди - ледь живі,
Бо хліб зростав на Україні,
Але пекли його - в Москві...
Коли ж нестало мами й тата
(Бо все пожер ЕСЕСЕСЕР),
Він підпалив біленьку хату -
І сам із хатою помер.
Нема могилки. Тільки квіти,
І довго-довго дзвін ридав...
Петрусь не зміг у хатці жити,
Але й катам її не дав!

**ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА
ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ
В УКРАЇНІ 1932-33 р. В 72-у РІЧНИЦЮ**

КАНАДА, ВІНДЗОР, ОНТАРІО

Українська організація КУК у Віндзорі, Онтаріо рішила високо та належно відзначити 72-у річницю страшного, політичного, штучного голодомору в 1932-33 роках в Україні, якого не знало людство за всю свою історію. З ініціативи відділу КУК, 13-го листопада 2005 року о год. 3:00 по обіді в Джаксон Парк відбулося відкриття Пам'ятника Жертвам Голодомору. Після відкриття пам'ятника отці з української православної та католицької Церкви - митр. Євген Галицький і прот. Павло Березняк, при співі хору з української католицької Церкви під проводом о. Петра Грицика, відслужили панахиду й посвятили пам'ятник в пам'ять мільйонів ні в чому невинних синів і дочок нашої нездоволеної Матері-України, котрі своїми трупами встелили найродючіші землі Європи.

Вже 72 роки минуло з того часу, як по Україні пройшли вогні терору, де загинули мільйони вбитих жорстоким режимом. Цього дня українська громада у Віндзорі відзначила цю річницю особливим чином й доконаним фактом. Пам'ятник Жертвам Голодомору, як і виписані на ньому незгладимими літерами, буде споминати історію українського народу, що проживали під час цієї трагедії.

Для належної підготовки до річниці, члени організації КУК на своїх нарадах, ще довго перед призначеним днем, вибрали спеціальний будівельний комітет, що його очолила Леся Назарович.

Крім фінансової скрути організації, одним з головних завдань комітету виринула ідея побудувати пам'ятник «Жертвам Штучного Голодомору в Україні - 1932-1933» та увіковічнити цей проект. Головним промотором і душею проекту був видатний організатор всіх національних імпрез у Віндзорі - голова відділу КУК, Петро Мицак. На цих нарадах було сказано: «Починаємо цей проект своїми власними силами і сподіваємось, що наш народ підтримає нас, бо робимо це не для інтересу, ані для слави, а робимо це в імені народної справи. Ми віримо, що можна оператись на народній силі і лише своїми власними силами зможемо завершити цей пам'ятник». Це була ясна і недвозначна мета, яку накреслив собі комітет.

Ідея побудувати пам'ятник викликала глибоке зацікавлення та притягнула до співпраці свідомих працівників-патріотів до більшої праці. Крім ясно накресленої програми-праці, одною з перших ухвал будівельного комітету було звернення до українських організацій і української громади про фінансову допомогу. «Допоможіть нам завершити цей проект», - звучали слова Петра Мицака.

Крім недостатків фондів, при Божої помочі і при помочі відданих цьому проекту людей, праця подалу пішла вперед. Чудові здібності при проектуванні пам'ятника виявили Галина Мордованець-Регенбоген й Тома Регенбоген. Це вони з великою пошаною ставилися до цього завдання, за що їм належить загальне признание. Це надзвичайно цінний вклад і успіх їх праці.

Великі і успішні висліди праці будівельного комітету пам'ятника ми бачимо сьогодні. Щира подяка і відплата всім офіродавцям за їх княжі пожертви. Без їх цього пам'ятника не було б.

Хай же буде він національним пробудителем і вчителем та провідником нашим грядущим поколінням, Щоб вони набиралися з нього живої мудрости й виконували свій обов'язок перед будучністю нашої української спільноти в Канаді та нашого народу проживаючого в демократичній й незалежній Україні.

Належитья глибока й щира подяка всім, що віддали весь свій час, свою працю при завершенні цього історичного пам'ятника, котрий залишиться голосом української громади у Віндзорі та околицях. За всі їхні труди нехай винагородить їх добрий й милосердний Господь Своєю ласкою і благословить їх на дальшу таку корисну народну працю.

Друга частина відзначення 72-ої річниці штучного голодомору в Україні продовжувалась в українській православній аудиторії. Після панахиди і посвячення пам'ятника та промов усі зійшлися до залі на поминальний бенкет. У бенкеті взяли участь приблизно 150 гостей, які репрезентували різні церковні громади, світські установи і організації не лише з міста Віндзор.

«Вісник», Вінніпег, Канада 1-15 березня 2006 р.

«ВІСНИК» ВІННІПЕГ, КАНАДА

Всесвітнє відзначення Голодомору 1932-1933 р. в Україні

Кожного року в листопаді місяці українці всього світу відзначають Голодомор, який за вказівкою Йоси-фа Сталіна мав місце в Україні в 1932 і 1933 роках. Деякі дослідники кажуть, що десь 10 мільйонів людей померло голодною смертю, бо комуністичний режим відібрав від них все продовольство і продав на міжнародному ринку, щоб фактично зламати волю, поставити українців на коліна.

Нехай Господь подасть спокій душам усопших в час цього жахливого розділу української історії, і нехай відзначення цієї події буде для нас запорукою, що таке звірство більш ніколи не повториться.

Вічна пам'ять!

1-15 листопада 2005 р.

А. Тиховська

ВІДГОМІН В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Побіч публікацій вшановання роковин Голодомору 1932-33 років, декларацій, проголошення днів жалоби, меморіальних концертів, меморіалів поза межами України, залишено безліч спогадів у різних формах на сторінках преси, подано широкий опис подій в літературі в прозових і поетичних творах, висвітлюючи жорстокість тоталітаризму, поповнюючи чорні сторінки історії.

Українська діаспора була рушійною силою у вільному світі поза залізною заслоною у відслоненні й висвітленні ще не вповні збагнутого геноциду 20-го століття цивілізованим світом.

Багато зусиль прикладено, щоб провідні країни світу були свідомими планового виморення голодною смертю мільйонів мирного трудолюбивого українського народу комуністичним посідаючим урядом.

Видання «Біла книга про чорні діла Кремля» (два томи) в 1953-1955 роках письменником і головним редактором Семеном Підгайнім з перекладом на англійську мову було задокументованим доказом Голодомору 1932-1933 років в Україні супроти всіх заперечень і постійного прикриття Москвою.

Особливо в чисельних поетичних творах можна відчутти потрясаючу глибину почуття тих, які переживали голод, як рівно ж у прозових спогадах.

Анатоль Галан

ГОЛОД

(Скорочено, з поеми «Хам»)

- Мамо, їсти, мамо!
Тіло, як лозинка,
У очах блакитних
Глибина озер.
- Сину мій коханий.
Бідолашний синку,
Ось приїде тато.
Хліба привезе.
Стерегли дороги
Люди-волкулаки.
«Завертай голодних,
Звідкіля прийшли!»
Скільки їх лишилось

По міських байраках,
Молодих і сивих
Трударів землі...
А у тата птиці
Виклювали очі,
І мішок порожній
Порохом припав.
Десь там на Кавказі,
Біля міста Сочі,
Напоровсь на кулі -
Сталінський застав.
Мучиться, згасає
На очах дитина.
Ой, не сила більше
Матері так жить!
І повисло тіло
В сінях на драбині,
Руки, як мотузки,
Ноги, як ножі...

Зрозуміло, що цей організований Москвою голод не міг не відбитися в українській літературі («Вісник» 1 березня 1987 р. Вінніпег, Канада). Багато сміливих творів, написаних про голод, письменники потрапили під час масових арештів. Дехто, написавши вірш, намагався запам'ятати до слушного часу. Олекса Гай-Головко, поет і письменник, ще в 1933 р., ідучи з Харкова до Києва, написав вірш «На українському цвинтарі», проте, вивчивши його напам'ять, спалив. Він звучить так:

НА УКРАЇНСЬКОМУ ЦВИНТАРІ

(уривок)

Червона метелиця... зойк, голосіння
Пронизують ранки криваво-густі.
Стою на скорботній моїй Україні,
Розп'ятий Москвою на чеснім хресті.
Довкола могили, могили, могили,
В могилах країна нещасна моя.

О доле святая, подай мені сили,
Щоб міг досказати неказане я.
Вогненнеє слово, що серце стискає,
Бо падаєм, гинемо в лютій тюрмі.
Рятунку ж немає, немає, немає,
А вийти із пекла не можем самі...

О. Веретенченко

1933

Український, збіджений народі!
Україно, - мати січова!
Де твої знамена і клейноди?
Де твоя державна булава?
Вже давно не чути серед степу
Орлього клектання угорі,
Славу про Хмельницького й Мазепу
Не співають сиві кобзарі.
Тільки чути - гупання кайданів
В Соловках, в Сибіру, в Колимі, -
То козацька нація гетьманів
Гине у московському ярмі.
Де поділись - усмішка весела
І купальські вогнища дівчат?
Де поділись українські села
І садки вишневі коло хат?
Щезло все в голодному пожарі:
Матері дітей своїх жеруть,
Божевільні люди на базарі
Людське м'ясо людям продають!
Щезло все... І всюди на руїні
Бенкетують п'яні вороги,
Українці ж мруть на Україні,
На Байкалі, в темряві тайги...
Ні - ми ще постанемо, як хмара,
Ні - ми ще ударимо, як грім,

І коли за все приходить кара,
То якої ж кари треба їм?!

В. Гришко

ГОЛОД НА УКРАЇНІ

О, ця страшна країнська дійсність весни 1933 року! ...Щоранку, поспішаючи на поклик заводського гудка до свого цеху на працю, я був свідком звичайного тоді ранкового «прибирання вулиць». Його робили не двірники, як водиться, а спеціальні «очисні команди» міліції. Адже «сміттям», яке збиралося за ніч на хідниках заводського робітничого селища, були трупи «колхозників», що прибули до міста вмирати «на очах советської влади». Пухлі й брудні люди, між ними жінки, старі й діти, цілими ватагами напливали тоді з ближчих і далеких сіл до Харкова. Але до центральних районів міста їх не допускали міліціонери, що були нібито для «боротьби з спекулянтами» або «санітарної охорони»! Чорний ринок і епідемії були тоді справді бичем міста! Спеціально патрулювали на передмістях. Тим то саме тут, на передмістях, на заводських робітничих селищах особливо великими масами купчилися ці нещасні люди. Тут вони просто на вулицях і спали вночі. Багато з них засипало навіки, і оце їх, як сміття, «прибирали» щоранку, дійсно скидаючи до авт, призначених для вивозу сміття. Отут, саме на смітниках коло скриньок для відпадів і біля помийних ям, вони здебільшого й умирали, вдень поїдаючи там всяку всячину.

Люди добре розуміли, що саме в московському Кремлі, в руках «людини в сірій шинелі» є ключі до розв'язки дивної загадки голоду на Україні, відомій у світі як «житниця Росії», та ще й у рік нормального врожаю. Люди добре розуміли, чому так вперто заперечує Москва сам факт будь-якого голоду на Україні, запевняючи українців, що все це - і ці пухлі й брудні «колхозники» на смітниках, і це прибирання вулиць від сміття їхніх трупів, - «щасливе й радісне життя». І тому така злість була в людях, і та злість витискала жаль до цих вмираючих «колхозників»...

Присланий саме на весні 1933 року з Москви на Україну відомий україножер Постишев «викрив» «український націоналістичний саботаж» в колхозах на Україні, зосередивши вогонь на українському «колхозникові», як на втіленні «головної небезпеки» - «українського націоналізму».

Український «колхозник» не хоче працювати, отже - голодом примусити його

працювати! - таку «мудру» політичну лінію, підказану самим «наймудрішим», привіз із собою із Москви на Україну Постишев. Цим самим український колхозник був засуджений на смерть. І він умирав на своїй і не своїй землі, у своїй і не своїй столиці, на очах не своєї – чужої влади. А ця влада, це советське панство, безмежно вороже до цього «націоналістичного саботажника» - пограбованого українського «колхозника», на всі його скарги і прохання, навіть на звичайне простягання руки за крихтою хліба в місті, презирливо і злісно відповідало: - «Работать нада!» (Працювати треба!). Цей вигук - «Работать нада!» - в 1933 році став стандартним вигуком, який кидали вони, замість хліба, кожному голодному «колхозникові», що жебрав у містах на Україні. Так вигукували ті, чиєю роботою були саме грабунок України і організація за наказом Москви голоду на Україні.

Я ніколи не зможу забути однієї типової для 1933 року сцени, що справила на мене особливо сильне враження. Одного разу в свій «вихідний день» (тоді ще була «безпереривка», тобто неділя була звичайним робочим днем, і взагалі не було єдиного спільного для всіх дня відпочинку, а кожен робітник, залежно від зміни й бригади, в якій він працював, мав свій власний «вихідний день») сидів я на одному з харківських скверів, читаючи газету.

...В цей час на доріжці скверу з'явилась велетенська постать якогось бородатого «колхозника», що йшов тихо, повільно, мов сонний, спираючись на великий ціпок і ведучи за руку маленьку, розпатлану дівчинку в якомусь лахмітті. Це був високий, широкоплечий степовик, ще не пухлий, а навпаки - висохлий до такої міри, що рештки подертого й брудного одягу висіли на його широких плечах, як на дрючках опудала, яким лякають гайвороння на городах, і сам він був такий, що на нього дійсно лячно було дивитися. Дійшовши до нашої лави, він побачив білий хліб у руках московки, яким вона годувала свого пуделя, і зупинився, жадібними завидючими очима впявшись у щасливого пса.

- Ай! - скрикнула перелякано московка, побачивши проти себе страшного велетня. - Как он смотріт! Он с'єст моєво пуделя! (Як він дивиться! Він з'їсть мого пуделя!) І вона, впустивши хліб на землю, схопила в руки пуделя й кинулась тікати. А велетень, щось беззвучно шепочучи блідими губами, несміливо й незграбно, якимось зовсім невміло, простяг свою довгу й чорну руку до другої московки, що й собі підвелась з лавки.

- Провалівай! Работать нада! - й додавши ще кілька лайок на адресу «колхозника», вона й собі подалась слідом за своєю подругою.

Тоді велетень підійшов до мене і посміхаючись страшним сміхом скелета, тремтливим, загробним голосом попросив взяти той шматок хліба, що його випустила, тікаючи від нього, московка. Я сам підняв і подав йому хліб, і він, безсило опустившись на лавку поруч мене, почав його швидко їсти, поділившись перед тим із дівчинкою. Потім, тяжко простогнавши, тим самим голосом промовив десь у тому напрямку, куди втекли московки:

- Роботать... Боже!.. Чи ж я не працював?..

І він, показуючи мені свої чорні мозолисті рухи, почав оповідати про свою тяжку працю в колхозі й про те, як то в них у селі «влада» забрала геть чисто все, що вродило на полі, і що мали люди ще дома з старих запасів, як умирають люди на селі, як помер його син, а невістка збожеволіла і хотіла з'їсти ось цю дівчинку - свою дочку, але він найсильніший колись чоловік в селі, добрів оце з дівчинкою до Харкова, а тепер хоче пробиратися далі, в Росію, бо там голоду нема і може він врятує хоч дню дитину...

Розповідаючи де, старий переривав свою мову якимсь майже дитячим схлипуванням. Він плакав, але без сліз, він був такий сухий, що, здавалося, вже й сльозинки з нього не можна видавити...

«1933» О. Веретенченка і «Голод на Україні» В. Гришка були надруковані в Календарі «Слово» на рік 1973 в 40-ві роковини Великого Голоду Видавництвом «Вільне Слово», Торонто, Канада.

До тих, хто бачив і переніс сталінський голод на власній шкірі («Вісник», Вінніпег, Канада 15 березня 1987 р.) та відобразив його в своїх поетичних творах, належить і поет Яр Славутич. Утікши з поїзда, який у 1933 роді віз українців на заслання, а разом з ним і його батька, неповнолітній Григорій Жученко - Славутич повернувся до оселі свого діда, який уже вмирав з голоду. Того дня дід і помер. Славутич викопав сам під лісом яму й поховав його, загорнувши в ряднину. Про ті страшні часи поет розповідає в розділі «Голод» з поеми «Моя доба». Автор показав як ішло розкуркулювання, і як дійшло до страшного голоду.

Він так описує свою втечу, коли підрізали і підважили дах вагону, відкривши шлях до втечі:

*...Недужий батько звівся наді мною:
«Нехай, мій сину, Бог благословить!»
Перехрестив тремтячою рукою,
Підняв на плечі – й за коротку мить
Я вже летів комітьма головою
З вагона даху на ялини віть,
Що - наче мати - злегка підхопила
Й на ґрунт поставила, зеленокрила...
Брудний, обдертий, руки у крові,
Я повертав до пам'яті небавом.
Гуло й шуміло, грало в голові
Якимсь незнаним маршем кучерявим.*

14-ти літній онук вислухав прохання свого діда на смертному ложі, що і передає:

*Від кулі вигине Жученків раса.
Невже ж наш рід, спускаючись до мли,
Переведеться з воя в свинопаса?
Клянись мені, що виживеш! Клянись
І в судний день за смерть мені помстись!
Рости, онуку, родові на славу;
Як дуб міцний; як явір - виростай!
Про цю московську, нелюдську облаву,
Що навістила запорізький край,
Усьому світові скажи по праву,
Як вірний свідок, – завжди повідай...
Помстись, онуку!» - дід, зігнувши спину,
Перехрестив і повернув хлібину.
Надвечір дід помер...*

Обіцянку, що дав дідові, Яр Славутич виконав. Пішовши у світ, він написав багато талановитих творів, виголосив багато доповідей про те страшне знущання над українським народом в різних ділянках життя, а також про нищення голодовою смертю.

Д-р ДЖЕЙМС Е. МЕЙС

Д-р Джеймс Е. Мейс, уродженець штату Оклахома, США, зацікавився українською історією, обрав її своїм покликанням. Був провідним дослідником українського Голодомору 1932-1933 років і наприкінці вісімдесятих років очолював роботу Конгресового Комітету з цього питання. Бажання ознайомитися ширше з національними визволеннями і протиставленням імперіялізму привело його до ділянки вивчення Союзу й Східноєвропейських країн.

Він вивчив українську мову. Осягнув докторат, оснований на національному комунізмі в Радянській Україні в 1920 роках. Працюючи над дослідженнями для дисертації, д-р Джеймс Е. Мейс засягнув причину голоду - заходи Сталіна знищити українську націю насильним моренням - голодом у рамках розкуркулення. Він мав на меті працювати над документацією не збагнутого цілком ще злочину століття - Геноциду.

У 1986 році вийшло документальне видання з рамени українських студій Гарвардського університету (США) на англійській мові «Голод в Радянській Україні в 1932-1933 роках» - Пропамятна Виставка виготовлена Оксаною Процик, Леонідом Герцем і Джеймсом Е. Мейсом.

На початку 1990-их років переїхав жити і працювати в Україну з Сполучених Штатів Америки. Був професором політології у Києво-Могилянській академії й співпрацював з декількома українськими часописами.

Він раптово помер у Києві 3 травня 2004 року на 52-му році життя з причин серцевосудинного захворювання.

Його наполеглива праця в ділянці українського Голодомору буде ключовим надхненням у продовженні майбутніх досліджень й утвердженням насильного морення - Геноциду українського народу.

А. Тиховська

СВІДЧЕННЯ ДЛЯ КОМІСІЇ

У тисяча дев'ятсот вісімдесятих роках представники Комісії Конгресу Сполучених Штатів Америки збирали свідчення за проектом Джеймса Е. Мейсі (Масе) про планово створений голод в Україні в 1932-33 роках.

Будучи родинно споріднені з Леонідом Герцем, студентом Гарвардського університету в США, дослідником Голодомору, внуком визначного закордонного публіциста, редактора часопису, письменника Івана Смолія, я мала можливість, нагоду і честь бути приналежною до збирання свідчень з студенткою Гарвардського університету Сузанною Вебер в Гамільтоні, в Канаді.

Для очевидців Голодомору давати свідчення не було легкою справою, бо кожний з них мав якусь родину в Україні ближчу або дальшу. Знаючи комуністичну систему, не багато наважувалися наражувати їх на переслідування.

Одначе, ті, що дали свідчення, відчували святий обов'язок перед тінями мільйонів приречених на голодну смерть: приречення братів, сестер, батьків, сусідів й український нарід, на винищення найбільш продуктивної верстви населення в той час в Україні – селян.

Оповідючи про злодіяння проти невинних, голодних, пухлих, вони переходили в минуле, наново переживаючи розпач населення, безпорадність, стан божевілля, до якого привела влада, послуговуючись безграмотними, ледарями, злодійчуками, які не могли дати ради собі, встаткувати особисте життя, але були здібні виконувати накази влади, що приходили з районів, з областей.

Самовлада влади пролетаріату старалася виконати всі державні накази, директиви з центру - Москви, не на сто відсотків, а вдвоє, втриє більше. Виконували всі примхи, вади комуни, закріплюючи владу страхом і терором.

У свідченнях розкривається картина не бувалою, не чуваного страхіття й

переживання люду в історії світу, а ще в двадцятому столітті.

Починаючи з двадцять дев'ятого року, переслідування українського селянства продовжується в тридцятому, тридцять першому, тридцять другому роках, завершуючи в тридцять третьому році знуцанням, що переходили всі межі, - нищення голодною смертю.

Свідчення для Комісії включали положення під час НЕПу - Нової Економічної Політики, руйнування церков, доля священників, організування комнезаму, розкуркулення, викачка хліба, вступ у колгоспи, колективізація, хлібоздача, школи, безпритульні діти, поїздки в Росію, в Білорусію за пошуком хліба, торксіни – зиск золота й дорогоцінностей, зібрання урожаю, як перевозили закупи, чи в Росії й Білорусії був голод, стан божевілля, що приводив до деяких випадків людоїдства, в який спосіб кожен переживав голод, як закінчився голод, наставляння до колективної праці та опір до уведення комуністичної системи.

Зокрема у свідченнях подається опис родинних і особистих страждань й переживання селян у часи злодіяння влади.

Злочинність була характерна риса активістів і комнезаму, і різнилася жорстокістю від села до села. Хоч в деяких селах жорстокість була менша, проте не відчувалася людяність, не говорячи навіть за гуманність.

Найважніше для комнезаму - це було виконання пляну «до двору» на село, а ще, либонь, важніше або найціннішим було його не лише виконати, досягти вершин, але перевиконати, - показати свій хист і здібність бути підніжками центральної влади.

Голоду зародки, - немає в тому жодного сумніву, -почалися з початком розкуркулення, першої стадії приречення селянства на голодну смерть вивезенням на Сибір у ліси, де не було ані покрівлі, ані харчу, ані елементарних засобів прожитку. Звідти лише поверталися смільчаки, відважні й фізично дебелі до певної міри. Що сталося з малятами?

У Великій Білозірці Запорізької області вже перед розкуркуленням, тобто вивезенням на Сибір, визначали осіб, які несли відповідальність перед місцевою владою в доставці різних потреб.

Відповідальність несли або інакше їх називали закладниками, бувші господарі. Мій батько, хоч і не господарював, а був студентом попередньо в університеті, спадкоємно був включений і виконував обов'язки писаря й після голови він відповідав за доставку підвод.

За невиконання наказу вчасно йому притискали пальці у дверях. Хто саме? Сусід Павелко, з яким виростили в дитинстві.

Перед вивезенням батько зник без сліду завдяки одному з присланих урядовців, який замешкував в дідівській хаті. Маму з моїм маленьким братом у поважному стані викинули на сніг у березні 1930 року. Де йти двадцять чотирьох річній жінці? Заборонили батькові її, моєму діду брати до себе.

Однаке, будучи бухгалтером-робітником, ще з перед революції, він добився, на правах трудящих, маму взяти до себе на деякий час, поки встаткується ситуація з батьком, який змився, пізніше довідалися, на Донбас.

Ще перед викиданям з хати одна з комнезаму приходила доїти корову, забираючи молоко від родини. Пізніше, вже в тридцять третьому році, цю ж комнезамку мій дідусь бачив під плотом пухлу.

Але Жмурку, одному із закладників, постелилася інша доля. Родину вивезли. Під час Другої Світової війни мій батько довідався, що його жінка й дев'ятеро дітей згинули. Він один лишився в живих. Якою смертю померли жінка й діти?

Вже в двадцять дев'ятому році відсиляли на північ рубати ліс, і ліс рубали десятками років. А на яку поталу лишали жінок й дітей? Вони гасли від холоду та голоду.

Не можемо твердити, що колективізація спричинила голод, бо люди не хотіли йти в колгоспи. Голод перед колективізацією починав набирати сили, але під час колективізації і навіть після шалів під покровом серпа і молота та червоного прапора й комуністичного гасла «грабуї награване».

Як церкви будували, кого ж грабували? Кого грабував і експлуатував селянин, який в поті чола працював з досвіта до темна, тоді як пролетарі лежали. Яка може бути експлуатація, коли платиться за працю? Бути гідною істотою і забезпечити існування, природа твердить - людина мусить працювати в одній мірі чи іншій, що стосувалося життя двадцятого століття.

Експлуатація була, коли на початку колективізації давали двісті грам зернового збіжжя на трудодень; експлуатація була, коли накладали податок на кожную корову, приписували норму здачі молока; експлуатація була, коли без дозволу забили свиню, її забирали сільські урядовці собі, бо без охолодження м'яса не могли протримати більше ніж пару днів, не мали часу відвезти в район; експлуатація була, коли шкільних учнів початкових клас заставляли збирати урожай з овочів лише за миску супу в обід.

Ще в тридцять п'ятому році на хуторі Ново-Павлівка Волновахівського району, бувшої Сталінської області, шкільні діти йшли, - там була лише чотирьох класна школа, - збирати кок-сагиз. За два дні моїй малій сестрі заплатили, але до її дводенного труду під пекучим сонцем батько ще мусив додати, щоб купити метер блакитної стрічки.

Експлуатація була, коли переберали за мінімальну ціну, за невиплату ніби податку, хати, з яких на мороз викидали власників.

Розкуркулення залежало від директив з району чи областей, але призначення кого вивозити на Сибір, кого арештувати залежало від сільських активістів, сільського комнезаму.

Викинення на сніг, при тому виливання останнього вареного з казанка, забирати вузлики з відкладеним насінням на посів, - це характерні риси пролетаріату, які

ніколи не думають за забезпечення на завтрашній день

Забираючи насіння на посів, вони забезпечували продовження голоду на наступний рік, бо як приказка каже: «не посієш, не пожнеш».

Коли арештували матір чотирьох дітей як «ворога народу», у віці від семи року до одного, то який вирок лишався дітям - вмирати з голоду.

Куркульські діти не мали права жити, тоді як проповідували, що діти не відповідають за батьків. Що завинило однорічне немовля?

Посіданням дворів розкуркулених, забиранням сільськогосподарського реманенту й худоби, перебиранням будівель для колгоспних і владних устаткувань наживалася комуна, будуючи і зміцнюючи «родіну» – Союз.

Закриття церков підлягало всесоюзному законодавству, але розгромлення, особливо в глуші, до певної міри залежало від сільського управління, як і доля священника.

У селі Євгенівці на Донеччині, де мій батько учителював, церква була закрита і стояла опущена сиротиною в бур'янах аж до тридцять шостого року, коли зайшла потреба будувати шкільний корпус. Потрібно було дерева на будову. Додавився ще один пустий плян в центрі села.

Священнику після закриття церкви дозволили жити в сторожці й возити воду. Священик дістав серцевий удар й помер, а дружина після того виїхала.

У селі Петровському, п'ять кілометрів від Євгенівки, церква стояла протягом тридцятих років, майже до війни, поки не запланували збудувати пожарну станцію. Звичайно, на будову вжили дерево з церкви.

Селяни стояли осторонь, коли розбирали церкви, навіть не пускали дітей дивитися, як актив руйнував основу морального кореня, основу морального виховання, любови до ближнього й шанування батька й матері.

Батьки боялися при дітях говорити, щоб діти не промовилися, знали чим може закінчитися, де опиняться вони і де опиняться діти. Ніхто не згадував минуле, ніхто не говорив за минуле, а тим більше за голод. Селяни не знали походження мого батька і ми, діти, не знали також.

Лиш одного пропам'ятного разу мама їхала відвідати своїх батьків і мене малу взяла з собою. Коли встали з автобуса у Великій Білозірці в центрі, вона крадькома показала пальцем на подвір'я й будинки, кажучи: «Тут Коля родився», тобто мій брат. Миттю, не оглядаючись, направилася в той бік на річище, за яким жила бабуся, ніби хтось за нею гнався.

Голод пляново був зроблений для селян в Україні. Викачкою і хлібоздачею українського хліба годували Москву, Ленінград, міста Росії. Де ж вони сіяли і де жали?

Робітники в містах мали пайок, хоч не значний, хоч деколи животіли, але не вмирили з голоду.

Щоб якось підсилитися, несли в торксіні ювелірні пам'ятки - срібло й золото, й

діставали жалюгідну виміну. Таким способом в Україні викачували золото – тверду валюту для потрібних закупів для розбудови.

Ще й в сучасний час неймовірні росіяни не хочуть визнавати державного кордону між: двома незалежними країнами. Під час голодівки влада визначила чіткий кордон, а саме: де мали хліб - прожиток, а де вмирили з голоду.

Прокрадалися селяни в Білорусію й Росію, вимінювали хліб й інший поживний харч. При повероті в них відбирали все на зоні кордону ще й садили в тюрму. Щасливі були ті, що вдалося втекти. Як попався хтось – вдруге не пробував. І як можна казати не було кордону на морення голодом, на нищення українського народу.

Під час голоду багато дітей лишалося безпритульними, їх виховували в колгоспних, в радгоспних і дитячих гуртожитках. Вони не знали, де їхні батьки, чи живуть, чи вже померли, що з ними сталося.

Таке виховання кувало їх на відданих союзній, комуністичній системі.

Не знаючи свого кореня, не могли навіть уявити заповідяну кривду батькам, народові, діти, якого вони були з сивої давнини. Те, що їм проповідували, приймали як «святеє святих».

Лише спритність, природній хист й інстинкт боротьби за існування були головним чинником для багатьох.

В промислових містах, а учителі в глуші спасалися від вивезення на Сибір, розстрілу та голодної смерті. Старалися ховатися, підмащуватися під суміш, під суржик, під російськомовний пролетаріат.

Без паперів, без припису українська мова видавали сільське походження, походження розкуркулених. Батьки затаювали своє походження, походження переслідуваних владою від дітей, щоб не наразити їх на ту саму долю. І так діти переверталися на суміш.

Не тільки безпритульних дітей скривила вихованням комуністична система, але в Донецьку нащадків гнаних, розкуркулених, переслідуваних, силою факту, привернула на російськомовних, безприналежних мешканців країни.

Під час голоду й після центральна влада, обласна чи сільська за злодіяння не понесли ніякої відповідальності. Шалів голод і п'яніла влада від знущань над українським селянством.

В оформленні свідчень дотримано точности, виключаючи тільки запитання, деякі повторення, дотримуючись граматичних і синтактичних правел.

Свідчення знаходяться в бібліотеці Конгресу Сполучених Штатів Америки і доступні для дослідження голодомору.

Свідчення писемно оформила авторка - А. Тиховська

ВАРВАРА ЛОГИН

Моє ім'я і прізвище Варвара Логин. Я народжена 25 грудня 1915 року в селі Протасівка Смілянського району Сумської області. Свого тата не знаю, бо мала шість місяців, як тато помер. Він займався столярством, а мама, звичайно, селянка, працювала на господарстві.

Мали землю. Але в той час як я підросла, нам землю обробляли люди, які мешкали в селі Хустянка, шість кілометрів від нас. Привозили з половини, половину давали нам, половина була їхня. Мали сім чи вісім десятин. Як я стала розуміть те все, то вже землі не було. Землю забирали 29-30-ті роки.

Село було, не можу сказати аж яке, але село було велике. Біля нас, рядом з нашим селом розположене містечко Сміле і у нас було багато церков. У нашому селі була семилітка. У містечку Смілому також. Пізніше школи стали десятилітками. Околишні села, так як Хустянка, Томашівка мали також церкви і школи, але там були чотирьохрічні - початкові.

Церкви були майже в кожному селі. Томашівка була вісім кілометрів від нас, а Хустянка - шість кілометрів. У Смілому було три церкви на одній місцевості разом: Успенська, Преображенська й Покрови. Одна згоріла в 32 році, ніби її запалила якась жінка, яка збожеволіла від того переживання, що діти померли з голоду. Вона з розуму зійшла. Зайшла до церкви, розклала огонь, ніхто не бачив, аж церква почала горіти.

Друга церква була збудована майже, але вже той час підійшов, що церкви закривали. З тієї церкви збудували десятилітку. Розібрали її й будували.

Ці церкви в той час правилися, на старослов'янській мові відбувалися служби. Одна із церков, яка називалася Клайбищенська, маленька церква, що стояла на Клайбищі, то там, точно не можу сказати, але мені здається рік був 28, де приїхав новий священик, і відправа була на українській мові.

Церкви почали закривати у нас у 30-их роках, 29-их. Вони не закривали їх, а накладали податки і цих податків церква не могла виплатити.

Перше я знаю за свою церкву з храмовим святом -Пристіл Друга Пречиста. Ну то, вдовиці ходили й збирали по дворах, хто що дав, і тоді вони цим заплатили податок. Як вони заплатили цей податок, прислали податок у двоє більший.

Знову жінки зібралися, знову почали ходити. А священик їм сказав:

- Ви цього не робіть, бо не в силі будете. Як ви це виплатите, пришлють знову і не трудіться.

Все-таки вони ще другий раз заплатили не повністю. Але церкву закрили через те, ніби, що податок не виплатили.

Почали священика виряджати з помешкання, де він мешкав. Він перше мешкав

при церкві. Там був будинок, сторожка, і для нього було дві кімнати. Заявили, що цей будинок потрібний для школи, хоч будинок шкільний був цілком окремий і не один був, а два. Але його звідти вирядили.

Тоді він приватно перейшов на помешкання до Марченка, він був учитель. Його мама жила окремо в одному будинку, як тут було два апартаменти, і вона старенька відпустила одну кімнату. Він пожив там три місяці. Йому заявили, щоб він звідти вибрався.

Звідсіля отець Петро переїхав у Ровни за двадцять п'ять кілометрів і влаштувався у відділі Райзин, там він працював. Не знаю, яку функцію виконував.

Його дружина переїхала до Києва. Там жила їхня дочка уже віддана. Прізвище чоловіка було Писаренко. Вона забрала маму.

У 33-ому році весною я зустрілася з цим священиком у Ровнах. Він казав, що його звільнили з праці, тому що він ходив у тій одежі - підряснику. Розпитував за життя і події в селі. Він своїй дочці Галі написав листа, щоб туди переїхати до Києва і тепер дістав відповідь. Вона написала:

- Тату, ти ще не приїжджай, бо ти нам перешкодиш.

Другого дня, ідучи до школи, мене зустріла його далека рідня Анна Устивна Ганевич. Вона сказала мені, що учора отець Петро кинувся під потяг і відійшов.

Люди, не було так, що спротивлялися, пробували всякими способами, щоби були відправи в церкві. Це робили найбільше жінки старшого віку. Яка причина? Чому? Бо жінок менше арештовували, менше їх допитували. Жінка скоріше могла вийти із того положення, як чоловіки. Молода тоді була, і не можу сказати, якби в теперішній час інакше. Але тоді може якраз чоловіки радили, а жінки тільки виконували ту роботу.

Один із священиків був у нашій церкві, він не правив, правив він у Покровській церкві в Смілому. Його арештували і посадили в тюрму. Він посидів там, потім його випустили й сказали, щоб він не виконував цих своїх релігійних обов'язків.

Одна старенька жінка, не пам'ятаю прізвище, взяла його на помешкання. Але люди, як люди. Із хуторів, із сел приїжджали туди, привозили дітей хрестити, замовляли панахиди. Його другий раз забрали і тримали. Давали різні роботи. Він навіть тачкою чистив виходки й возив це у тачці через містечко.

Пізніше 30-ті, 31, 32 роки він жив у тієї самої бабусі і працював у колгоспі, не фізично, але як садівник.

Перед колективізацією завели СОЗ - Суспільна обробка землі. Звернулися до бідних, щоб усупілити свою землю. Вони оброблятимуть разом, потім будуть ділитися. До других звернулися, що на частині за селом, - царина називалася, ніби там був глинястий ґрунт, - дозволено, як хто хоче взяти гектар або два гектари тієї землі і посадить садок. Це було в той час, як я ходила до школи.

Під час лекції сільського господарства, учитель нас брав, ми йшли туди садили ці садки. Копали ямки і садили фруктові дерева. Дуже дивно було мені, як приїхала

в 34 році, особливо 37-38 роки, які ті садки були гарні. Того священика з Покровської церкви, зробили там садівником. Він ходив і пильнував. Йому давали робітників з колгоспу, скільки там треба було. Обрізували ті дерева весною, підчищали. Він там жив.

Але він все ж таки виконував ту роботу: хрестив дітей, відправляв панахиди, особливо в провідну неділю. Люди зверталися. Виходив на цвинтар і вже його не чіпали, був старенький. За німців, як німці відступали в 43 році, йому пропонували, щоб він виїжджав. Він не схотів, казав:

- Я вже на дуже схилому віці. Як я до цього часу не втівав, то вже тут свої кости складу.

В час НЕПу я мала була, але люди в той час були дуже задоволені. Були зорганізовані кооперації, де люди становилися членами, вкладали вкладки. Це було для того, щоб більше закрити, припинити або позбутися приватної власності. Хотіли якось підійти до того, людей чимось зацікавити.

І так, були крамниці, які мали приватні люди. У тих крамницях крам був дорожчий, в цих коопераціях крам був багато дешевший. Там, хто член, у першу чергу мав право купити матеріал якийсь, чи будь-що. Було зацікавлення, було більше волі. Тоді я ходила до п'ятої або четвертої кляси.

Про владу в нашому селі я б сказала одно, те, що голови сільрад в більшості там, де знаю, були місцеві, а вже в районах голова Райісполкому, голова Райполкому не були місцеві, а приїжджі. Більше з них були євреї, так як останній час був Букринський, який дуже хотів загладити усе, особливо якраз у той час, під час війни, як евакуювали людей. Хотів, щоб виїжджали, а дехто протривівся, хоч тому, що не мали виїжджати уже куди.

Комнезам був у селі. Перше вписувалися туди одні, що передбачали, що буде, а другі вписувалися, бо були бідні. А ще були такі, які любили робити різні доноси. Не були з тих, - неможне селянство, ті трудівники, які чесно працювали, не записувалися.

29-ий рік був початком зорганізування колгоспів у нашому селі. У 31-у році вже в колгоспи йшли на повну пару. Одні приходили добровільно, другі були змушені йти в колгосп.

Тут теж я можу пару слів сказати. Наприклад, мій брат був арештований. Він написав заяву до колгоспу в камері, підписав ту заяву і його випустили на другий день. Працював він трактористом. Пізніше добув освіту самотужки. Виписував журнал, дуже любив механізацію різну, став механіком, згодом працював у МТС - Машино Тракторна Станція, старшим механіком.

Колективізація в нашому селі в такий спосіб відбувалася: перше скликали збори і приїжджав із району чи області представник і представляв, як буде виглядати це господарство. Перш за все знищати ті межі, на які відходила земля, що не використовується; по-друге, на малому клаптику землі не можна запровадити машинізацію - зміна дасть велику кількість продукту, збільшиться урожай.

Одні люди думали так, а другі інакше. Одні хитріші – заможні просто успіли, позбулися реманенту сільськогосподарського і писалися. Пізніше вони виїхали з села, лишили все, виїхали десь і влаштувалися. Найбільше виїжджало на Донбас або в інші промислові центри, де влаштувавшись, забирали свої родини.

В більшості людей, як поділили їх на групи: куркулі, середняки і бідні, то більш з усіх середняки ніби стояли опором тим, що не хотіли йти в колгосп. Бідняки казали ніби їм однаково, і так не мають, може їм буде краще. Але до цього поки підходили, вони зліквідували заможніх селян. Частина їх вивезли на Сибір, частину з них - господарі повтікали, виїхали, родини лишились. І так знищили ті роди.

Чи знаю розкуркулених? Знаю прізвиська. Такий Новак був, заможній господар, мав молотарку. Його донька позабувала навіть імена... Вони дуже заможні були. Найбільше те, що так само зразу накладали великі податки. Якщо податку не виконав, давали той стрічний плян, чи зустрічний плян. Знову ті господарі старалися виконати, але бачили, що не можуть, оставалися у довгу, у довгу перед державою. Тоді за це, за підривання влади, їх арештовували.

Ще раз повторюю, були ще такі, мабуть, дізналися. Читали пресу або якось збагнули, знали просто, лишали родини, брали торбину з собою і їхали десь у міста. Зразу можна було втекти, але пізніше не можна було, бо треба було звертатися в сільраду, щоб мати посвідку. А як посвідки немає, то не має права виїхати. А спочатку можна було виїхати без цих посвідок.

Різали худобу, так було. Знали, що забирають. Як хто піймався, то покарали, хто не піймався, попробував, зарізав і вивіз. У нас були базарі кожного дня, так що пробували продати. А чому? Тому, щоб продати, зібрати якусь частинку грошей, щоб можна було кудись рушитися в дорогу.

Я забула прізвисьце, то була моя приятелька Галя, не можу пригадати їхнє прізвисьце, - їх вивезли на Сибір. Я вже тоді працювала в колгоспі, якраз була обробка городини, ми бараболу сапали. Сапали на полі, як мені сказали, що їх вивозять. Я під час обідньої перерви побігла туди, щоб побачить Галю, але як прибігла до їхнього двору, там була міліція та були другі, що сказали не можна заходити, не пустили мене.

Я питала, що сталося, не сказали. Як вже прийшла з колгоспу додому, то мені брат сказав, що їх вивезли.

Було троє дітей, батько й мати, дід і бабуся. Батько не доїхав до Сибіру. їх погрузили в потяг, і він покінчив своє життя. Зняв із себе пояс й задушився, а тих не знаю долі.

А одні, яких також: вивезли на Сибір, я в 37 році зустріла Ніну, вона працювала в Смілому, в книгарні. Я вже в той час учителювала. Ми приїхали на конференцію. Зайшовши в книгарню, побачила її. Не знала, як до неї звернутися. Тільки зайшла та й: «Ніна, де ти взялася», а вона положила палець на уста, щоб я мовчала. Тоді її перепросила, що може помилилася. «Вибачте». Вона моргнула до мене і після того, як люди розійшлися, підійшла до мене, обняла, ми поцілувалися.

«Так, - сказала, - я та сама Ніна, але моє прізвище не таке, як ти знала мене, ми не Читайло, а інше.»

Питаю, де Грицько - це брат її, з яким я ходила до школи разом. Грицько, казала, у Харкові. Вони вернулися з Сибіру, батько й мама там загинули, померли, а їм удалося втекти. Як вона втекла, я й по сьогодні не знаю. Вона під чужим прізвищем приїхала і працювала. Пройшли довгі роки.

Колективізація мала вплив, я б сказала, на молодих людей не аж такий. Вплив на мою родину мала. Особливо брат іще не так, але мама через цілий час казала, що знищать людей і все, що надбали віками, то все пропало. Хоч я казала до мами:

- О мамо, ви неграмотні, ви не знаєте, ви не читаете і то вам так здається. Тепер є добре, тепер все можна говорити. Як пани були, всього не можна було говорити.

І одного разу я дістала за ті слова. Вона мені сказала таке:

- Як були пани, то і ми біля панів жили... Як я ввійду було в містечко на базар, як ідеш попід магазинами, один виходить крамар і запрошує:

- Іди до мене. Що ти хочеш? І другий, і третій. У нашому містечку Смілому було багато євреїв. Там цілий ряд був магазинів. Вони давали ніби на виплату у борг, можна було набирати. То мама було каже:

- Я піду, куплю собі, що я хочу, а він ще й в хустину зав'яже. Ту хустину задарма дасть, а я виплачую як можу, по скільки можу. А тепер іду в чергу стою, стою. Підійду, мені що треба, його уже немає, хоч би щось узяла та немає. Тепер скажи мені, коли краще було. Чи тепер, чи тоді? А я кажу:

- Всеодно, тепер все можна, а тоді... Ну і дістала за те одного разу і більше не говорила мамі ніколи, як було.

Як землю забрали, ще був город, коло хати, лишився і ми фактично, так як я жила, то більше з мамою працювали в людей, ніж дома, бо нас п'ятеро лишилося: нас четверо дівчат і один хлопець. Найстарша сестра вийшла заміж, а брат займався столярською роботою. Робив вікна, двері, крісла, меблі. Він ніби перебрав ту працю, що тато робив.

Коней не було в нас і корови не було. Часами було по двоє, троє поросят, кури, качки, домашня птиця. Так що, як приходила весна, то мама йшла до людей городи садити. Ми йшли, як мені було дев'ять, десять років. Ходила з мамою поденно. Мені нічого спочатку не платили, тільки я там снідала, обідала, вечеряла. А дехто бачив як я роблю, стараюся робить, то дав мені ще дарунок. Отже, особисте моє життя - дитинство було в злиднях і було на чужій праці.

В нашій околиці голодівка почалася в 30-их роках. 30-го року осінь, а 31-му вже трошки більше. Почали як? Ті, що не вписалися до колгоспу, на їх наклали більші податки, і ото з того почалося. Якщо не виконували ті пляни, вони називалися хлібоздачі, тоді приїжджали бригади з районів і з області, ходили, щоб люди виконували. Почали ховати, дехто що міг.

В 31-му році ще гірше, а 32-ий рік був тяжкий. В 33-му році особливо перед

жнивими було найтяжче у тій околиці, звідки я.

Вмирати люди почали в 32-му році, вже були смертності, але не такі великі, й скільки. В 33-му весною були цілі ulиці, участки, що по два, по три, по чотири і п'ять дворів стояли пустими, де повимирали люди.

Перше їли з кукурудзи качани, це що я на власні очі бачила. Не кукурудзи зернята, а качани. Воно дуже не приємне, нічого в собі не має, сама шулуха. Навіть їли полову. Полову пробували терти і якщо десь у когось лишилося, що мав або міг дістати хоч трішки якоїсь муки, добавляли до того, щоби трималося купи, щоб можна спекти якийсь млинець. Замісити не можна було і спекти хлібину, не трималося.

Їли листя молоде на дереві, їли жолуді. Жолуді мололи, розтерали їх. Жолуді пізніше дуже вплинули на зір, на очі, сліпли від того. Кленове листя найбільше їли.

І так у 32-му році осінню уже почали сушити. Якщо бараболю обчищали і гарбузи обчищали, то ті лушпини сушили. Все, що можна було сушити, сушили. Тоді терли його, пробували закип'ятити воду та заколотити, щоб щось з'їсти.

Мене спасло те, що я була на курсах учительських в Ровнах. Там давали нам 200 грам хліба на день і могли купити собі квитки до студентської столови. Хоч у тих столовах багато не було, що їсти, але все ж таки щось було. Наприклад, студенти приходили, вони не їли ложками там, прийшов, узяв, як сів - випив з тієї мищини і то все.

Давали там 60 карбованців на місяць, стипендію студентам. З цих 60 карбованців треба заплатити собі квартиру, бо ми не мали гуртожитка, а були по помешканнях і то, що лишалося, - лишалося на харчі. Так я жила.

Як приїхала, в мене не було навіть добрих чобіт, чи черевиків. Спершу приїхала, а на другий день до того директора і питала, коли стипендію даватимуть. Він каже:

- Коли ти приїхала?
- Учора.
- А як же ти просиш стипендію?

Я розплакалася. Мені не було далеко, 25 кілометрів до Ровна. Як я їхала, їхала на сім місяців, мала з собою карбованець грошей, по три копійки, по дві копійки, що мама збирала, а братова дала мені кусочок макухи. Вона казала удень має спекти хліб з макухи і трохи муки. Але з колгоспу їхала підвода, щоб мене підвезти туди, і я поїхала. Вона мені відбила кусок макухи, як сьогоднішній кукіс (пряник).

Я не думала за те, що мене зустрине, тільки хотіла виїхати з села, бо я бачила тут є біда, а там 200 грам давали, значить, можна було, хоч тих 200 грам з'їсти. Тих двісті грам, я перших чотири місяці, майже кожного тижня йшла додому, щоб принести мамі хоч трішечки того хліба. А тоді мені мама сказала:

- Ти й мене не врятуєш і себе не врятуєш.

І заборонила мені, щоб я приходила додому. Вже в селі була дуже, дуже велика, велика біда. Люди ходили вже, такі, як чумою засмучені. Нічого ніхто до нікого не

говорили.

В селі залишився брат. Брат жив окремо і мав трое дівчат: жінка й три доньки. А мама жила окремо. Маму врятувала від смерти куриця. Мама мала одну курицю, тримала її на прив'язі. Та куриця несла кожного дня яйце. Вона те яйце або жарила або випивала його сири́м. На ніч брала її до хати. І та куриця її врятувала.

Я знаю родину, прізвище було Субота. Настя була молодша дівчина, яка зі мною разом ходила до школи, а Марфа старша. Ще мали брата Олексія і найстаршу сестру Марусю. Найстарша сестра десь влаштувалася в Харкові, а брат Олексій на Донбасі. Молодші були дома й мама, то вони всі з голоду померли. їх укинули в колодязь. У дворі був колодязь старий, що не брали воду, вкинули туди і згорнули той колодязь. Це одна родина. Тепер друга родина Довженко, там Федося дівчинка, яку мама забила. Весною уже часник ріс і вона пішла до сусідів і вирвала того часнику. Та сусідка прийшла і каже:

- Ти їх понаплоджувала і пускаєш, що вони йдуть. А та була, очевидно, не при своїй свідомості, узяла качалку й качалкою вдарила по голові і забила дитину свою.

Ця дитина лежала в бур'янах. Дівчинка Федося була похресниця моєї мами. Хтось сказав з сусідів, і мама пішла побачила, що вона в бур'яні лежала. Але сонце пригріло її, хробаки були. Мама покликала свого кума, хрещеного батька її, і вони викопали ямку там та положили соломи, закутали в якусь ряднину й закопали.

Через тиждень її мама збожеволіла, теж померла, і ще одна сестра її старша за неї Параска - та також померла. Це дві родини.

Не пам'ятаю, ніяк не можу пригадати прізвища, що їх п'ятеро померло - батько, мати і трое дітей. Один був завзятий дуже, секретар комсомольської організації. Він помер, це найстарший його син, тоді дві сестри його померли, п'ятеро їх померло.

Від них іще була одна родина, також не пам'ятаю, батько, мати й хлопець. Так само їх знайшли в хаті, вони всі померли.

На нашій вулиці було до шість, вісім дворів, що такі усі згинули. Не можу сказати скільки дворів. Більш ніж 10-12. То було велике село, розкидане. Чи більш, як половина вимерла? Я не думаю. Бо з них багато пізніше повернулося до села, їх не було, тоді повернулися. Від 33-го року від січня місяця я не була вдома. Коли ж приїхала...

У Ровнах у той час, як я була на тих курсах, то спостерігала. Як? Тут на Шевченківському бульварі був торксін. Біля цього торксіну, коли я не проходила, то завжди було повно людей, череді стояли до торксіна, на хіднику сиділи люди, хоч міліція їх проганяла. Можна було спостерігати кожного ранку, як підбирали цих людей. їхали гарбами. їхав гарбою чоловік парою кіньми, а двох або чотирьох людей, які йшли по хідниках, і людей скидали на ту гарбу. Це я бачила кожного разу, особливо березень, кінець березня, квітень місяць і травень, коли почало тепліть, то це найбільше було тоді.

Там кидали на ту гарбу не тільки тих, що були мертві, але ще й тих, що дихали,

їх уже туди кидали. А де тих людей дівали...

І ще одне, цікаво, що люди не знали. Там був такий збудований великий будинок, так якби «вергауз» – склад-магазин. І там день і ніч ходили вартові кругом його. Ми не знали, аж після того у 40 році я спитала одного, що то за будинок є, що стоїть. А він каже:

- Ти не знаєш, там було через цілий час, то магазин, де засипали збіжжя на посів, на все. Значить, як уже колгоспи були і молотили, то вони вперше везли туди, треба було, щоб запас був на посівний матеріал. Аж тоді я подумала, чому там ходили ввесь час вартові. Люди певно не знали, бо якби знали напевно, напали б і розтрошили там, і брали те зерно.

Чи мені відомі випадки людоїдства? Так. То є частина вулиці в містечку Смілому - Бурти називалися. Там була школа й церква, там і жила моя приятелька добра шкільних років Тамара Рудич, з якою я разом ходила до школи, з якою була разом на курсах. То біля неї, на жаль, не знаю прізвища, жила жінка.

Понеділок, вівторок і суботу були базарі менші, але були, і люди побачили, що в ці базарні дні, вона продає катлети. Як прийшла міліція, в хаті в неї нічого не найшли, тільки був зварений холодець. Потім пішли вони, - не знаю я, чи вживається форма тут льох і погріб, - то у льоху вона викопала яму і там позакопувала кості. Земля була порушена. Як міліція прийшла туди, то почали копати і знайшли там голови, ноги й руки, її забрали, вона була божевільна, зійшла з розуму. То був той випадок, що я чула, але це я не бачила, мама розказувала мені.

Як я прийшла додому, після закінчення курсів своїх, мама казала, що не йди до Тамари ввечері, бо туди тією вулицею ніхто не ходить. Хоч тієї жінки немає, всеодно хата стоїть пустою і люди боялися.

Безпритульні діти були. У місті я не знаю. Скажу, як по селах було. Перший рік, як я пішла до праці учителювати, був 33-й рік, осінь. Я працювала в такому селі Чернеча Слобода, вісімнадцять кілометрів від нас. Там був, вони називали «патронат» - це для дітей, яких підбирали по містах, на базарах, на вулицях і привозили. В містах називалися дитячі будинки, приюти, але очевидно, там було забагато їх і вони привозили до колгоспів, ці діти були в колгоспах.

Був будинок у колгоспі, звичайна хата в одній бригаді. В одній частині були дівчата, в другій - хлопці. Ніхто не знав тих пригод, кожному там ліжко, чи що. І не було вигід, але їх було багато.

І ось така Дуброва Марія, Іван брат і найменша сестричка Віра, - це було на хуторі Ново-Строївка Чер-нечіської сільради, - вони ходили до школи, а жили в цьому патронаті. Я до того патронату ходила кожного дня відвідувати тих дітей. Ті діти жили, їсти давали, було так вигідно і все, але всеодно вони були вдоволені, бо краще там мали.

Одного разу, - Марійка вже мала 14 років, брат її мав 12 років, а Віра мала 8, - я питаю:

- Марійка, де....

- Я не знаю ні тата, ні мами, де вони є. Їх привезли із станції Грузької, недалеко від міста Конотоп, і тут вони жили. Їм було ніби добре, бо ходили до школи, тут мали де жити.

Що сталося пізніше? Це 35-ий, 36-ий може, бо в 38-му році я з цього хутора виїхала. В 38-му році я зустріла цю Марійку, вона дуже плакала.

Вона дуже добре вчилася, дуже добра була дівчина, але знайшлася її мама і відшукала їх. Тоді довідалися, що вони розкуркулені, й ця Марійка не мала можливо-сти продовжувати своє навчання. То вона каже:

- Краще б мама нас не забирала... Вони б бодай здобули освіту та жили б краще за цих дітей.

Там був такий Білоношко Анатолій, це ті більші діти, такі діти, що їм треба було допомогти, і вони були прив'язані до мене.

Так само у Чернечі, де ми переїхали назад, уже була одружена, то у Чернечі я жила, працювала в школі, там тож був патронат, в якому було 35-о дітей. Також діти не знали своїх батьків.

Такий випадок був, що у школі, у Чернечі, одна жінка, Совгін Марія, вона працювала уборщицею в школі, вибачте не Марія, а Лукеря, а в неї дівчинка була Марія, ми розговорилися. Вона була дуже така працююча жінка, але все щось не вдоволенна. І от вона розказувала мені, що сталося. Її чоловік помер з голоду, а вона мала двох дітей. Мала хлопця Івана і Марію дівчинку. Дівчинка більша, а хлопець менший. Їхали із Чернечі з колгоспу в Конотоп на базар, і вона цих дітей припоручила, щоб взяли з собою у Конотоп. Порозходилися на базарі. І ця Марія лишила свого брата. Сама повернулася з цими людьми, а того брата лишила. Він був менший і його підібрали там, підібрали в дитячий будинок.

Як уже ми переїхали в 37 році сюди, вона розказувала й казала:

- Я так би хотіла знати, де він є. Вона декілька разів розпитувала і ось одного разу, виїхали із цього колгоспу із Чернечі люди на базар, а через базар у Конотопі переходили діти до школи. Йшли з сумками, з книжками. І один чоловік каже:

- Хлопці, я вас питаю, чи не має такого у вас у школі Івана Совгиря?

Один каже:

- Не знаю.

А другий дивиться й питає:

- Дядю, а звідки ви?

- Із Чернечі.

- Здається, і я з Чернечі, але не знаю прізвища свого, називаюся Іван.

Вони приїхали з базару і розказали цій жінці Лукері. Лукеря пішла через деякий час, не могла зразу, це не те, як тут, що можна сісти на автобус і поїхати. Десь через тиждень пішла, чи що, їй розказали, де вони живуть. В Конотопі пішла в той будинок, вже там не було цього хлопця. Мали списки, але прізвищ не було. Знайшла Івана ім'я. Питала, не сказали, куди його передали, вивезли чи перевезли.

І сталося так, що під час Другої Світової війни, в 42 році, той хлопчик виявився додому. Не хлопчик, а дорослий син. Що ж його спіткало? Німці забрали і вивезли його до Німеччини на роботу. Так що вона мала нагоду потішитися своїм сином півтора місяця.

Ще один випадок був, але тоді ще такого голоду не було. Це було у 31-му році, після закінчення школи. В червні ми закінчили школу, то було на початку липня, або на початку серпня, в Ровнах на станції. Нам, як ми закінчили сьому класу, казали, що в місті Прилуки буде чотирьомісячний педагогічний курс і туди набирають студентів.

Осак Іван, Катревич Пріська, Кубрак Настя, Олександра Стадник і я поїхали туди. Ми приїхали у Ровни, нас привезли підводою. На станції отаборилися. Приїхали побіді, а потяг мав відіхати на другий день о восьмій годині ранку.

Ось ми сиділи там, багато сиділо на станції людей, які дожидали потяга хто куди, бо велика станція. Дожидали і над вечір прийшла жінка, молода жінка. На руках мала дитину і коло неї була дівчинка може три роки. І ця жінка оставила дівчинку, хлопчик заснув. Простелила там на підлозі, що там воно було, чи рядно, чи якась одежина. Положила ту дитину, дівчинці нахилилась, щось казала, а сама вийшла.

Ми спостерігали, що вона пішла, але ніхто не звернув уваги. Аж тоді звернули увагу, як дитина почала плакати. Почала дитина плакати, підійшла одна жінка, взяла ту дитину і каже до тієї дівчинки:

- А де ж мама?

- Мама прийде. Вона казала, що не довго буде, що вона прийде.

Тут уже та дитина плаче, всі звертають увагу. А потім, пройшло дві або три години, прийшла медична сестра з медичного пункту, бо покликали. Вона до тієї дитини, перевернула її, стала перевивати. На шиї у дитини був шнурочок, на тому шнурочку був папірчик. На папірчику була записана дата народження й ім'я тієї дитини і більш нічого.

Так само в тієї дівчинки, так само був на шиї шнурочок і записана дата народження, рік народження й ім'я Галя.

Нам то було страшне, для нас молодих. Ми дивилися і не знали, що є. Але цій медсестрі, очевидно, то було не перший раз, що на цій станції отак приносили мами для того, щоб зберегти своїх дітей. Вони приносили, бо знали, дітей підберуть в дитячий будинок.

Чи в Росії був голод? Ні, в Росію їхали по хліб. Але як їхали? їхали туди, брали все з собою, щоб виміняти. Одежу брали. Виміняли там і їхали. А на станціях у вагонах перестривали і відбирали виміняне. Декому вдавалось провезти, а декому не вдавалось.

Як той скінчився голод? Хто знає, коли він скінчився. У 34-му році вже трошки стало, трошки краще, але не багато.

Уявіть, ми учителі мали 75-ять карбованців платню на місяць і мали 16 кілограм зерна, не муки, а зерна нам давали у колгоспах. Я перший рік працювала – Чернеча Слобода, ми мали колектив учительський 45 осіб. Там була невелика школа: дві початкові школи, одна неповносередня - семилітка. Було по чотири рівнобіжні класи: чотири перших, чотири других – молодші класи.

Давали такий пайок. Цікаво також як виходило, як приходило керівництво цього. Давали зерно. Зерно, то ж не будеш їсти. Треба його змолоти. Люди влаштовували, мали не млини, млинів не було, а казали жорна. Ходили, щоб змолоть приватно, так щоб не знали, окривались.

Я мешкала в Грудія Андрія, при родині. З тим дядьком вечером брала хустинку, запиналася, тітка давала мені великий жекет, – я дуже мала й худа, - підв'язувала шнурком або чим, давала свої чоботи великі, і так я йшла з дядьком помагати. Все вечером, на тих жорнах крутили зерно.

Люди віджили, були такі якісь, очевидно, тому що той голод перейшов трохи, ті, які вціліли, швидко стали поправлятися, відчунялися, кожний мав трошки більше енергії.

Потім з кожним роком почалося покращення. Наприклад, в 36-му році, якщо не помиляюся, ми мали вже підвишку платні, так що більше діставали. В 36-му році весною вже дістали 120 карбованців. Тоді, можливо, тому, що я із цього великого села Чернечого переїхала на хутір Ново Стрївку, там нас було тільки четверо учителів, а було два колгоспи, так що можна було дістати ще більше.

Але люди бідували, дуже бідували. Вони старалися найбільше на городах. От не можу пригадати, в якому році обрізали присадибні ділянки, лишили п'ятнадцять сотих гектара. Значить людям укоротили, то вони мали такі присадибні ділянки, що вони навіть...

Цікаво було, цікаво також, що отой голод так привчив мати навіть на грядочці города, посіяне жито чи пшеницю, щоб можна, як воно тільки починає дозрівати, колосочки мняти. Люди всякими способами доходили до того, щоб можна зробити і мати хоч малесенький запас собі харчів.

Люди знали за голод, люди думали, люди бачили, що держава їх грабує. Чому, що Україна? Грунти українські такі родючі, і в 33-му, чи в 32-му році не було ніякої посухи, був великий урожай, великий урожай.

Але ж, як тільки почали молотити збіжжя, то ж не давали людям - одразу вивозили його державі. Бачили, що було навмисно зроблено, а казати не могли, бо кожний боявся.

Мені б тоже прийшло те саме, лиш я завдячую євреям. Мене євреї врятували Чорнявські. Їх було три сестри: Нюся, Дора і Маруся. Вони колись жили в Смілому і Дора, наймолодша сестра, - не знаю, де їхні батьки, а я їх знаю, - була разом зі мною в сьомій класі. Вони виїхали з Смілого. Де виїхали - не знала.

А як попала на ті курси в 33 році, одного разу ішла зі школи і зустріла Нюсиного чоловіка Давида. Він дуже здивувався, як мене побачив.

- Що ти тут робиш? - каже.

Я не виглядала так, як виглядала тоді, як вони жили в Смілому, страшно виглядала. Ціле літо навіть плаща з себе не скидала, бо було зимно. Худа, самі кистки і шкіра. Він мене питає. Кажу, що мешкаю на помешканні, живу там на Старому Базарі і сказала прізвище. Він каже:

- Та чого ж ти до нас не прийшла, ми ось тут недалеко від цього Шевченківського бульвара живемо. Він дав мені адресу.

- Ти таки сьогодні до нас прийди.

І я того дня пішла до них. Цієї, моєї приятельки Дори не було, вона була в Києві, там десь у Воєнному городку жила, і працювала. Маруся була замужем за якимсь військовим, але той військовий виїжджав літом на три місяці у військові табори. Вона мала дівчинку, чотирьохмісячну дитину. А Нюсі, Давидової жінки, не було вдома, але був хлопчик Гриша їхній, три рочки мав.

Мене Давид познайомив з Марусею, бо Марусю я перший раз тільки побачила, познайомилися. Маруся каже:

- Мій чоловік виїжджає і таки сьогодні до мене переходь. Бери свої речі. А що в мене було? В мене був такий, не валізка, а сундучок збитий, що брат зробив мені. І я до неї перейшла.

Вони мали одну спільну столову, мали три спальні і мали кухню. Із одної кімнати в другу перехід був.

- Знаєш, ти будеш мені дивитися деколи за моєю маленькою і все буде добре. Тут будеш спати.

Вона мене примістила на канапі. І я така вдоволена була. Вечером приїжджає з Києва Нюся, і вони почали сперечатися. Нюся каже:

- Ну, я ж маю теж місце, ти можеш у нас бути і ти мене знаєш. Яке ти мала право, Марусю, забрати її?

Я сиділа, слухала, як вони сперечаються. Тоді кажу:

- Знаєте що! Ви не сперечайтесь. Я стану в пригоді, можу і тут доглядати маленьку, як ти схочеш, Марусю, куди іти, так само, Нюсю, і Гришу можу, йому три рочки.

Так в них осталася, жила три місяці, скінчила курси. Вони за помешкання нічого не брали з мене. їсти давали мені, що вони їли і мені давали. Я прибирала в них, прала. Там система шкільна не така, як тут. Там до обіду, до першої години в школі, а по обіді йшли додому. Приходила, виконувала своє завдання, а потім робила те для них, що треба було зробити.

За ті гроші, які діставала, ту стипендію, вони мені, особливо Нюся, найстарша їхня сестра, мені все купила, що мені потрібно було: і блюзочку, і сорочку та все

потрібне.

Як скінчила курси, вони не пустили мене додому. Цей Давид їздив, він збирав сировину по селах і казав:

- Ти не можеш зараз їхати додому, чекай поки почнуться жнива, що стануть збирати хліб і що можна. Зараз дуже страшно по селах. Ти не можеш увияти, що там робиться, і ти в ніякім разі не можеш їхати.

І так я жила в них ще майже цілий місяць, потім, як їхала, вони мені всього дали: муки торбинку, цукру дали, крупів. Всього потрошку, щоб я як приїду, - розрахували, що школа починається у вересні місяці, а мені цілий серпень місяць бути дома, - щоб хоч потрошку могла щось мати.

Вони одні помогли, бо я певна, щоб не витримала на тому, що мала. Я їм завдячую, вони спасли мене. Хоч зараз така ситуація із ними, ніби ми дуже винуваті українці, але між ними були теж добрі люди.

Бачите, саме основне, як я перший рік прийшла на працю, 33-ій - 34-ий навчальний рік кляса в мене, - в мене була четверта кляса, це була збірна кляса. У цій четвертій клясі були діти по одинадцять років, по дванадцять й по п'ятнадцять і шістнадцять. Було тридцять п'ятеро дітей в клясі і вони не були всі, які жили при родинях, були з патронату, що при колгоспах.

Це одне, а друге, як підійшло з 32-го і 33-го років народження дітям іти до школи, то першої кляси не було. Хоч вони кажуть не було голоду в Україні, в 33-му, 32-му у 34-му дуже мало народжених дітей, дуже мало.

Шкода, що я не можу собі пригадати, бо як був перепис населення в 37-му році, то там, де 33-ій і 32-ий роки були лише одиниці. Мій чоловік брав участь у переписі населення і я знала за це. Вони не дуже публікували.

За заборону говорити про те - не знаю, але щоб публічно у літературі, у пресі не було, так як тут відразу подають скільки там, скільки тих, там не так.

Але то показало Богові й людям за ті роки. Так тоді пішло - не було першої кляси, на другий рік другої і так... Той рік був виключений, не було народження.

То є правда. То є те, що людина бачила. А те, що людина бачила лишається в пам'яті, особливо із дитячих років.

ПРОКОПЧУК ЛЕОНІД ЙОСИПОВИЧ

Прокопчук Леонід Йосипович, народжений 28 серпня 20-го року на Україні, село Костивці Вінницької області Уланівського району.

Мій батько був селянином і родина наша не була заможна. Думаю, 2 десятини мав, одну коняку, одну корову - це все. В родині було нас троє: батько, мати і я. Я

був тільки один в родині.

НЕП не пам'ятаю. НЕП був десь у 26 році, то мені було тоді 6 років, так що я не пам'ятаю. Чув, батько розказував, що перед НЕПом було гірше жити, але як дозволили НЕП, тоді стало багато краще. А як український нарід, як Україна стала, кажуть, на ноги, комуністи побачили НЕПу не потрібно, вони його відкинули.

Село Костивці мало коло 500 дворів, велике село. Мали неповносередню школу, семирічку, церкву, була кооператива і був дуже великий фільварок, в якому жив, не при мені, якийсь польський пан Журавський.

Той фільварок потім перемінили в колгосп, в колгоспні будівлі. Там знаходилася колгоспна канцелярія, молошна ферма, конюшня. Так що той двір був дуже великий. Церква була, але церкву десь у 30-ому році прийшли, розвалили.

По скільки я знаю, як церкву розвалили, батько приніс додому, може, дванадцять книжок з церкви. Книжки були всі старослав'янські, але церква була українська православна.

Священика на зборах, я пам'ятаю, як був малим, заставили сказати людям, що він весь час їх обдурював, їм говорив неправду, що Бога немає, і таким шляхом його оставили, але не на довго. За якихсь півроку він десь зник з села. Не знаю чи він утік, чи його забрали, ніхто не знав про нього.

Перед тим, як будувати колгоспну систему, в нас зробили, хто хотів, так називався, СОЗ - Спільна обробка землі. Туди йшли добровільно і мій батько туди пішов, тому що в нас була клуня велика і був двір великий, то в нас там зробили СОЗ. Було, може, 15-20 родин, більше не було. Вони працювали там щось не довгий час, я думаю два роки, і з того СОЗу нічого не вийшло. Там була сама біднота, багато з них не мало коней, не могли вчасно обробити землю, а обробили - не могли вчасно зібрати урожай, і тому цей СОЗ, вільно чи не вільно, мусив розвалитись. І тоді, я вже пам'ятаю, в 29 році в нас почали запроваджувати суцільну колективізацію.

Мала бути це така система, куди завозили всі люди, мешканці села робочу скотину. Вівці, хто мав пару овець, їх не завозили. Корови віддавали тільки в кого було дві. В мого батька була одна корова, ми її мали. Весь сільськогосподарський реманент, який був потрібний: плуги, борони, косарки, - все туди завозили.

Начали заганяють людей до колгоспів. Хто не хотів, а таких було дуже багато, що не хотіли, з ними була розмова коротка. їх ніхто не заставляв, але на них наклали додатковий податок. Скільки то мусив дати державі хліба, скільки мусив дати державі молока, чи м'яса. І якщо виконали, то через якийсь певний час казали:

- Як виконали, то ще маєте.

Накладали на них доповнюючий податок, і деякі люди мусили йти до колгоспу, а деякі не хотіли, то їх засилали на Сибір. Куди їх точно засилали, не знаю. Мого сусіда, наприклад, послали в Омську область. Десь за рік часу ми дістали листа, він якось там скинув і ми знали, що він у Сибірі.

Отже, колгоспна система сама себе не виправдала. Тоді почали заганяти людей насильно. Удень поприходять, позабирають корови, заведуть у колгоспний будинок. Чоловіки були менш активні, як жінки. Жінки вставали вночі, розганяли, якби сказати, колектив активний і забирали корови назад, забирали все назад.

На слідуючий день знову приходили, забирали, і так дійшло до того, що вони мушили покликати армію. В Уланові, в районі стояв якийсь дорожно-будівельний батальйон і той батальйон пригнали до нашого села, може було двісті. Вони були без зброї, але в уніформі. Тоді загнали весь скот до конюшні, чи до короварні, і поставили наніч охорону з цього батальйону. Охороняли так з пів місяця, поки люди заспокоїлися і вже почали дивитися на ту систему, що це необхідно, що спротив далі може довести до багато дечого гіршого. Так собі передумали і рішили вступити ліпше до колгоспу, ніж бути одноосібником.

В нашому селі тільки було двох заможних селян. Один - це був Журавський, думаю, поляк був, я його не бачив. Мав два вітряки за селом, мав машину крупу дерти.

Другий був Семенюк Вакум. Його син був мій товариш і той мав машину, не одну, а багато машин, що олію бити з під соняшників чи з других олійних культур. Мав машину січку різати, багато таких машин мав. Їх розкуркулили. На них ніхто не працював, вони самі доробилися. Вони були більш-менш такі розвинуті, письменні, може, ще мали в крові спритність, бо самі до того доробилися.

У них все забрали, їх тоже вислали не знаю куди. Але мій товариш Тимко сховався і його не знайшли. Він, як батьків вивезли, потім показався в селі. Йому було тоді 12-13 років, його вже не чіпали, дитина не винна була, а з рештою, куди дитину саму везти, не знали де батьків повезли.

В нас було чотири учителя в школі, тоді як була ще п'ятирічка. Потім стала семирічка. Було замало помешкання, то училися на дві зміни діти. Перші, до четвертого класу, зрання, а потім п'ятий, шостий, сьомий, пообіді. Як вже стала семирічка, нам прислали директора школи, якого пізніше в 37-му році заарештували нізащо. Просто прийшли, забрали.

Розкуркулення. Перше, що таке куркуль? Це комуністична термінологія. Куркуль - це багата людина, яка нажила собі маєток на чужій праці. Таких в нашому селі не було.

Було так, що мали по четверо коней, по дві корови, мали там десяток овець, пару свиней.

Куркулями почали називати тих, хто рішуче відказувався уступити до колгоспу. І таких куркулів у нас було з пів сотні. Точно не можу сказати, з пів сотні було. З ними дуже жорстоко поступали. Відібрали від них усе, і деяких навіть до колгоспу не прийняли, і не випускали з села нікуди, що йшли на заробітки. Від них забрали все до останнього, що мали, тільки оставили хату й дітей.

Розкуркулення виконувалося переважно своїм сільським активом. То були

місцеві люди, найбідніші. Їх чомусь так спровогадували, що вони не рахували, що хтось трошки ліпше жив від них, що мали безперервно або сало, або м'ясо круглий рік, - їх рахували багачами. З району приїжджали, так називали, 25-ти тисячники, вони не знали населення. Актив - це переважно була своя біднота - комнезам. Там належали люди, які не хотіли працювати або не вміли. Не можу сказати чому вони вічно були найбідніші.

Тато мій не був такий бідний, тільки не заможній. Це різниця велика: не заможній, а дуже бідний. Не заможній буде середня кляса сільського населення.

Отже, приїжджали з району уповноважені, п'ять, шість людей, не знаю хто вони були, зивали комітет незаможних селян - комнезам і разом з ними брали десять, п'ятнадцять підвід і їхали до того, чи до того. Забирали абсолютно все, і це називалося розкуркулення.

Одежу, яку позабирали, що люди мали: кожухи й інші речі, вони робили, як тут у Канаді аукціон, розпродували. Інвентар господарський, корови, коні ніколи не продавали, везли до колгоспу.

Переважно цих куркулів відсилали десь на Сибір. Були деякі навіть у Ташкенті в Середній Азії. Я так чув. Хто був, не знаю точно, забувся.

Отже, розкуркулення проходило під гаслом: «Йди до колгоспу».

Але було багато таких, що сказали:

- Я вмру, а не піду.

І через те ті люди, їх родини найбільше потерпіли.

Сількори - сільські кореспонденти були. Не можу пригадати точно, але були такі, що писали наклепські листи до редакції. А вже тоді, як появлялося в редакції, - це був сигнал на те, щоб прийти в село. Не розбиралися чи це правда, чи ні. А як написано, то для них була біблія, суцця правда. Приходили, арештовували і завозили в районну тюрму, кого випустили, кого ні.

Хлібозаготівлі відбувалися не за комнезаму, не тоді, як колгоспи робили. Хлібозаготівлі почали пізніше. Колективізацію в нашому скінчили в 31-му році. Хто не був сколективізований, хату забирали й виганяли.

Хлібозаготівлі наклали на колгосп, приходила з району директива. Перш за все мусили зложити зерно - фонд для червоної армії, по-друге,- мусили оставити насіння на другий рік, третє - мусили зоставити корм для худоби, четверте - в нас було дуже багато дітей, батьки їх повмирали, то зробили, як у нас називали, приют, там було щось 120 дітей, - для тих дітей оставляли на цілий рік прохарчування. А що оставалось, то тоді давали селянам.

Я пам'ятаю, що одного року в нас давали на трудовень 450 грам зернових культур. При чому не одної, всіх: 200 грам пшениці, 100 грам жита, 50 гречки тощо. Були такі випадки, що деякі люди, прийшов, мішок на плечі взяв і пішов. Але державу мусили забезпечити перш за все.

І не дай Бог, щоб хто-небудь думав, перше - дати хліб колгоспникам. Перший

збір, який був, везли зразу на станції, звозили в потяги. Куди везли я не знаю.

В той час уже спротиву було мало. Колективізація була завершена. Але не дивлячись на те, що колективізація була завершена, у 32-му році у нас люди почали знову розганяти тих активістів і забирати худобу назад. Аж тоді все сталося. Жінки на відріз відказалися йти до колгоспу, не хотіли йти, і тому прислали армію. Не дивилися чи бідний був, чи багатий. Куркулів уже не було тоді, їх заслали і все забрали.

Як хто не хотів йти до колгоспу, то як найшли в печі зварений суп або борщ, виливали, родину викидали надвір і наказували сусідам, що ніхто не має права прийняти до себе наніч.

Багато людей замерзло, особливо дітей. А переважно це було в 33 році. О, ні, в 32 році десь перед Різдвом. В 33-му році діло дійшло до того, що вже не було в нікого що їсти. Нас тільки спасло те, що я був, батько робив завідуючим складу, де зберігалось зерно. Я батькові носив їсти у горщику, а назад насипав горщик пшениці або ячменю, гороху. Йшов додому і мама то ховала й на другий день варила.

На скільки я пам'ятаю, що в той час у нас майже кожна друга хата мала забиті вікна дошками. Я думаю, понад тисячу осіб померло, понад тисячу осіб...

Моїх приятелів повмирало багато. Були такі, наприклад: брат моєї мами Довгань Мартин, він мав двоє дітей, жив далеко за селом і не хотів йти в колгосп. Він помер, бо був надзвичайно великої будови тіла, йому треба було багато харчів, того вони не мали. Це була перша жертва. Його син пішов за ним і другий. Осталася тільки жінка його.

Жінки менше вмирили, як чоловіки. Переважно вмирили всі чоловіки, а діти особливо вмирили скоро.

Я пам'ятаю, їздили по вулицях кіньми, заходили до кожної хати, відкривали двері й шукали мертвих. Якщо находили мертвих, кидали їх на віз й везли на цвинтар. Потім знову їздили і так їздили цілу весну.

Під кінець були такі люди, знищені голодом, що не могли рухатися. Вони їх брали й кидали теж на віз. Казали до них, що за ними треба лишній раз їхати. Забирали, везли на цвинтар, там викидали в яму. Ями були викопані. Не знаю, хто їх копав, але їх копали люди з нашого села.

Мій товариш Павло, якого батько помер, Довгаль Омелько, помер, а в нього був ще старший брат. Прийшла його мати до мене просити, щоб ми його занесли на цвинтар. Ніяких не було ні гробів, нічого. Просто взяли його в одяло чи простиню і несли. Не знаю чомусь то на мене так подіяло, як ми його несли. Я бачив, що в нього рука хитається, голова хитається і там попросив одного:

- Візьми його на хвилину, я вийду трошки. Я втік, не міг на то дивитися.

Жила тітка, - село було велике, - з півтора кілометра від села, від мами. Коло неї була сусідка Середюк Марія. Вона була вдова. Коли чоловік її помер, не знаю, але в

неї була дочка сімнадцять років. Дочка померла перша. Мама нікому не заявила, що вона померла. Десь її заховала і начала їсти. Це один був випадок у нашому селі. Звідкись люди довідалися. Приїхала міліція, зразу зробили в хаті обшук і найшли ту дівчину. В неї були повирізувано ягоди - груди, а литки на ногах. Вона лежала, то було на весні, не було тоді льоду, вже начала пухнути, смердіти. Її зразу завернули, - це я бачив, бо був у тітки, - завернули в якусь шмату і поклали на воза, а жінку повели на цвинтар, поставили над ямою, не засипаною. То така була величезна яма може на п'ятдесят, може на сорок осіб. Поставили її над тією ямою і з-заду двох на неї стріляло - це була міліція.

Тільки один випадок був, що в нашому селі було людоїдство. Але по других селах, я чув, було більше. Не можу того підтвердити, там не був. Містечко Пиньків, тоже Вінницької області, у нашому районі було єврейським центром. Там переважно жили самі євреї. В Пинькові були магазини, ярмарка. Казала мама мені, що вона їздила на той ярмарок і сама бачила, як одну жінку забрали. Вона продавала холодець, і якимось знайшли чи кусочок нігтя, чи щось інше. Це було від мене десять кілометрів.

У селі Кутищі, два кілометра від нашого села, там чомусь було більше спротиву, як у нас. Село багато менше, але виявилось більше спротиву.

Самі сільські люди забили, як вони називали, двадцятьп'ятитисячника. Двадцятьп'яти тисячники приїжджали з фабрик, з заводів. Деякі з України, деякі з Росії приїжджали, не вміли говорити по-українськи. І одного такого забили. Приїхали, тоді ще було ГПУ, щось 150 людей розстріляли. Не судили нікого. Виводили і розстрілювали просто у полі.

Смуга, де було моє село, називалася лісостеп, але переважно то був степ. Дерев не було. Хати були всі ліплені з глини. Мало було для будови дерева. Зимою в нашій хаті завжди з північної сторони, стіна була, як обсипана діамантами, сніг виходив. Як дерево, тепло чи холод приходять не так скоро, ніж через глину. Багато хатів розвалювалося від сирій погоди, дощі довго йшли. Село було не багате. Я вже казав, було понад 100 дітей. Діти були тих, що повивозили в Сибір, що повмирили деякі з голоду. Навіть у нас у хаті, де ми жили, ми тримали четверо дітей, бо не було такого великого будинку. Давали до хати двоє, троє дітей і на них давали харчі. Мама варила для їх, і при їх і я підхарчовувався .

Як настала весна 33-го року, отоді була жахливо, самий жахливий час. Люди були надзвичайно голодні. Появилися бруньки на деревах чи маленькі грушочки або зелень, вони не знали, що не вільно їсти, тим більше на голодний шлунок, але вони їли. І як наїється там коло дерева, впаде і більше не встане, бо мав багато, як кажуть, мав заворот кишок тому, що кишки були порожні, а потім їх напхнуто тією зеленню.

Збирали траву де попало. Ходили по городах, питалися чи може копати город, там може осталася в землі картопля мерзла. І я навіть пробував з тієї мерзлої

картоплі млинці. Ми не робили, бо ще не дійшли до того.

Як я вже сказав, мій батько робив у заготскладі завідуючим, то звідти часто приносив. Піду до батька, ніби чогось мені треба, і в кишені насиплю гороху й інше.

В нас була шкура з корови, пам'ятаю, вона висіла на горищі років з п'ять. Така була суха, з неї не можна було нічого зробити. Батько її різав, сокирою рубав на кусочки, смалили, потім кидали в гарячу воду на два-три дні. Вона відкисала і робилась груба. Ми ту шкуру їли. Але в нас ще не було погано, в моїй родині, бо нас тільки троє було, то якось ради давали. Якби батько не робив на складі, ми, можливо, теж повмирали б.

У селі не було ні одного kota, ні одної собаки, тишина. Навіть птахів ловили, робили з кобилячого хвоста сільця і розкладали. Їли горобців. Мій сусід кожний день варив суп з горобців. Два-три зловить, кидає їх у суп.

Ми того не робили, бо я був малий, батько був на роботі, а мама не надавалася на то. Але другі люди робили.

Я не був репресований, мій батько був. У 1937 році, після голоду його забрали нізащо, як усіх інших. В нас У селі приблизно забрали вісімдесят осіб, по сорок п'ять - п'ятдесят років. Не дивилися ні на кого, чи той був учитель, чи лікар сільський, чи був рахівник колгоспний, чи простий колгоспник.

Я думаю, що давали на село якусь кількість, мусили їх забрати. Не вибираючи, забирали. І як мого батька забрали, ми ніколи не могли знати, де він є. Так і не дізналися.

Мого тата брата син був без батька, його батько помер раніше, кінчив харківське училище НКВД, був лейтенантом і він до нас приїхав у гості. Мама каже до нього:

- Яшка, ти там маєш доступ трошки більше, узнай, що є з моїм чоловіком.

А він тоді може мав 24-25 років і до мами:

- Якби не був винуватий, його ніхто не забрав би. Як забрали, так йому й треба.

Це мого батька брата син сказав.

Отже, пропаганда діяла дуже влучно і навіть батько виступав проти сина, син проти батька.

У нас у колгоспі завели таку систему - коней не підковували, не було цвяхів, гвіздків. Один п'ятнадцятирічний хлопець, заставили його возити гній, вивіз гній і в конини ноги розійшлися, роздерлися й вона здохла. Тоді спеціально приїхали з Уланова, з району, щоб зробити показовий процес. Хлопець бідний, малий, цілком не винуватий дістав п'ять років за те, що він не дивився добре за кониною.

Під час голоду я не залишав села, батько не залишав і мати не залишала. Ми весь час жили в селі, аж до 37 року. Як забрали батька, мама лишилася сама, а я виїхав до Одеси.

Про голод знали, але не знали в якому масштабі. Знали, що з нашого села їхали в Москву і в Ленінград за хлібом. Дістали хліба, але як їхали з поворотом,

остановляли потяг й цей хліб міліція забирала від них.

Щоб можна було купити десь хліб - майже ні, майже ні. Я пам'ятаю, ми сиділи з мамою в хаті. До нас приходили люди, не нашого села, з других сел, давали діаманта або золоту обручку, щоб дістати хоч кусочок хліба. Але ми не могли дати, лишнього нічого не мали.

Торксіни були по великих містах, в селах не було й в районі, а був у Вінниці. Як хтось із району чи села мав золоту обручку або щось інше, їхав до Вінниці. Там віддавав і діставав за те трошки харчів. Пізніше мав велику неприємність, бо приходили і требували більше золота, казали, що більше золота має лиш лишне продав.

В той час Каганович був на Україні, був провідником Української комуністичної партії. Властиво все було під його керівництвом. Тоді був на Україні ще Любавський, багато їх було, не пам'ятаю, тільки пам'ятаю батько одного разу сказав до мами, що це комуністи роблять. Я тоді цим не дуже цікавився, але батько твердив, що це комуністів робота.

Селяни не були аж настільки освічені. Мій батько був трошки освічений. До нього приходили по потребі, як треба було якусь заяву написати до райвиконкому або деінде. Він писав. Село було не досить грамотне.

Не можу сказати, що люди говорили за голод, але я знаю, що говорили в моїй родині. Була така система, так заведено, відкрито говорити один другого боявся. Ніколи не говорили з сусідом або з якимсь незнайомим про ситуацію, про голод. В родині між собою говорили. Батько завжди казав:

- Це проклята комуністична система. Так з мамою говорили. Мені ж наказували, щоб я про це нікому нічого не говорив. Я мовчав.

Голод скінчився десь у 33 році. Сказати, що був урожай добрий - ні. Тому що за 32, за 33 роки, взагалі за колективізації землю дуже запустили, на половину було бур'яну, не посіяли, бур'ян усе заглушив. Вже в 33 році врожай зібрали не поганий.

Для того, щоб зробити посів на полях, в нашому селі зробили кухню - загальну їдальню. Варили пшеницю, Цілу пшеницю протягом ночі. Ранком люди йшли, діставали собі в горщик пшениці аби йти в поле робити. Радо старалися йти робити. По-перше, щоб дістати трохи поїсти, а по-друге, мали якусь надію, що на наступний рік поліпшає. І в 33-му році, як зібрали урожай, можна було бачити по хатах натуральний хліб. Деякі ще домішували щось, добавляли картоплю або інше. В деяких хатах був натуральний хліб. Так що люди відійшли, а в 34-му році добре не було, але багато краще ніж тридцять другі - тридцять треті роки, вже тоді з голоду не вмирили.

В час голоду багато людей пухло, були такі ноги, як у слона, ходити не могли. Іде, іде на полі чи в селі й упав. Я пам'ятаю один Степан Загоруйко упав там якраз, де ті комахи були - мурав'ї. Я ішов з школи. Йому по обличчі кругом ті комахи лазили, а він уже був мертвий. Боявся до нього підступити, бо тоді був такий дуже

то герой, що мертвих боявся і тепер боюся їх.

Прийшли хлопці, ми його за ноги якось відтягнули і зразу побігли до сільради й сказали. За півгодини приїхав віз, його положили на віз й завезли на цвинтар.

Були люди збирати урожай. По-перше, всю землю не засіяли, бо не хватало людей засіяти і не хватало навіть коней, щоб ту землю обробити. Мало засіяли, і мало осталося людей. Ті, що осталися, для них у кінці 33-го року було більш-менш так - вони не голодували, але і не були дуже ситі, Не пам'ятаю, щоб жалілися на голод у 34-му році, щоб умирали або щось подібне.

Ходили до школи, тільки не всі. Тоді, властиво, зробили в школах для дітей сніданки, давали трішечки хліба, маленький кусочок, варили буряковий суп або з гречки. Давали лиш один сніданок, більш нічого.

Діти йшли, щоб дістати поїсти. Наука в голову не лізла, як голодний шлунок, але знали, що дістануть крихітку хліба і дістануть якусь порцію, черпак супу якогось або, часом, щось вони там мали з запасів, які в школи давали.

Учителям було трішечки ліпше, бо вони мали закріплення з кооперативою. Їм давали дуже мало. Вони не могли розкошувати, але я й одного учителя не бачив спухлого. Вони щось трошки діставали від кооперативи. Після голоду тяжко було. Так як я вже казав, в наших місцевостях лісів не було, будівництво йшло дуже, дуже помалу, бо треба було глину місити, там кінцями робити. В колгоспі будови ніякої не мусили робити, будинки були всі цегельні.

Потім зробили школу в тих будинках, де жив сам Жураковський. Повикидали стінки, зробили школу семирічку. Там вчилися шостий і сьомий класи.

Селяни переважно збиралися по десять-п'ятнадцять і ремонтували хати, бо все було запущене. Вікон не було, скла не було, тільки дошками позабивані двері й вікна. Ходили люди до хатів, ламали ті дошки, шукали, що могли знайти, де люди повмирали з голоду.

Психологічно, я скажу, що люди тоді без всякої болі співали різні антикомуністичні пісні, співали погані пісні про Сталіна. Наприклад, була така пісня: «Батько в СОЗі, мати в СОЗі, діти ходять по дорозі». Ще така пісня: «Нема м'яса, нема кікі, тільки кіно та музики». Хоч і не було кіно, але так співали.

В нас Засаднюк Павло, в нього була коняка біла, мусила вже скоро здохнути, - що йому прийшло в голову, я не знаю, - взяв написав на одній стороні «Сталін на білій коняці», смаровидом - дьогтем. За три дні приїхали, забрали і пропав чоловік, а коняка здохла однаково.

Так що настрої був у народу антикомуністичний, але нічого не могли зробити. Не мали жодної зброї, не мали сили. Молодь, котра не вимерла, тікала до міста. Дівчата наші, такі по вісімнадцять років, поїхали в Бердичів, тридцять п'ять кілометрів від мого села, там тоже був єврейський центр. Майже всі встроїлися в євреїв наймичками і це їх спасло. Щоб хоч один єврей помер з голоду, я не чув.

Голод був на Україні тому, бо народ проявляв спротив проти колективізації. Народ не був згідний, щоб будували на Україні комунізм, соціалізм. Від дідів і прадідів наш народ привик до землі, привик до своєї власності. Коли в нього щось відібрали, він рахував найбільшою кривдою в житті. Тому люди спротивлялися, не хотіли йти в колгосп. Тоді комуністи зробили все, щоб відібрати хліб, яке було зерно. Забрали все, щоб нічого не осталося. Властиво голод спричинили, бо люди противилися колгоспній системі.

Я якби знав, то пару днів перед тим записав. З 33-го року пройшли роки, тяжко пригадати. Якщо не про-тів, я можу написати і вислати листом. Можу додати багато більше дечого. Так раптово щось пригадати... Питання дали мені більш-менш пригадати дещо.

В нашому селі була партійна організація, в якій знаходилося п'ять членів комуністичної партії. Головою цієї організації був Панас Дубовик, він був з бідної родини, але чомусь він мав великий вплив на селян, тому що він умів дуже гарно говорити, був добрим промовцем. На нього робили пару разів попитку, щоб його знищити.

Він був моїм сусідом, близьким, горд з гордом. І поскільки пам'ятаю, я з ним часто ходив вечором. Він був у сіліраді, робив дньом і вночі, вічно тримав руку в кишені, там у нього був револьвер. А як ішов уночі, то тримав у руці наготові.

До організації належала одна жінка Єва Грабовська, полячка, не українка, мала сильний балак. Вступила в партію. На свято 1-го травня таке наговорила... Люди знали, що то неправда, але мусили мовчати, бо був такий час, ліпше мовчати, як щось казати.

Моя мама також часто говорила з батьком про це, не тільки батько, але й мама говорила. Вона нарікала на ту систему. Мене не боялися, бо я нікому не говорив.

О, як валили церкву! Церква була дерев'яна, надзвичайно висока, огорожена залізним плотом. Як почали валити церкву, то треба було починати перше з хреста. Хрест був дуже високий і до хреста тяжко було добратися.

Один узявся, казав, що полізе на дзвіницю, з дзвіниці добереться, розбере кришу і зачепить на мотузку і стягнуть. Поліз, щось недобре зробив і впав.

Люди всі молилися Богу, що йому так Бог зробив, бо він хотів того хреста скинути. Але хреста скинули однаково.

Сільський актив не міг скинути. Приїхали з району, якісь машини привезли, зачипили і грузовиком тягнули мотузку. Хрест упав, а тоді церкву розібрали.

У нас була жінка головою сіліради, не пам'ятаю її прізвище, а чоловік був головою колгоспу. Як розвалили церкву, то, хто хотів, міг узяти собі книжок. Мій батько приніс може дванадцять книжок. Там були ризи й бархатні покривала. І от голова сіліради взяла собі чорне - бархат, а на йому був нашитий хрест. Вона той

хрест спорола. Там, де не було хреста, було ясніше, бо від сонця облізло, де був хрест, темніше було. З того пошила спідницю. В неї той хрест вийшов на боці. Всі сміялися з неї.

Я навіть сам їй про це сказав:

- Знаєте, - а то жінка не була з нашого села, її прислали, - ви ж у Бога не вірите, а хреста носите.

Вона на мене за те була дуже зла, але мені нічого не зробила і батькові нічого не зробила. Тільки сказала: - Ти ліпше закрий морду.

Скотина під час голоду голодувала не менш, як люди, бо не було ані зерна для скотини, нічого. Кормили простою соломою. Ви мені повірите, що один кінь Другому коневі хвоста об'їдав. Стояв ззаду і гриз хвоста, бо були коні такі голодні. Як у кого хата була з низькою покрівлею, - хати в нас були покриті всі соломою, - то туди коні не можна ставити було, бо вони зразу повитягають все звідти.

Як почалася колективізація, багато людей різало худобу. Не для того, - в той час ще голоду не було, – щоб їсти, але для того, щоб не дати до колгоспу. Нашої сусідки чоловік був ветеринарем, і він давав справки, що свиня хвора, треба її зарізати. Люди різали, як прийшов хтось, казали:

- Дивись, я маю справку, свиня була хвора, тому зарізаю.

Того ветеринаря забрали і тоже пропав. Він не був лікар, а такий домашній ветеринар.

А ту дитину, що, вам казав, мама з'їла, я не бачив, як вона їла, але бачив, як ті кості були завернуті. Потім, як везли на цвинтар ту жінку, то ми бігли за ними, але нас не пустили. Завезли там, а ми так здалека бачили, що її розстріляли на цвинтарі.

ОЛЕКСА СОНЕПУХ

Олекса Сонепух, народжений 8 августа 1915 року, Чернігівська область Сосницький район, села не треба, я там маю...

Батьки займалися хліборобством. До революції мій батько мав вісім десятин землі, а після революції йому ще дві десятини добавили, так що він мав десять десятин. Значить він був середняк.

В родині в нас було три хлопці і чотири дівчини, батько й мати, і ще дід жив до двадцять восьмого року.

Як жилося при НЕПу? Так добре не пам'ятаю при НЕПу, але я перший голод трохи зазнав в 21-му році. Тоді, я таки добре знаю, що в нас їсти було, але соли не

було. Мати їздила десь далеко, її три дні не було поки привезла вузлик соли.

Батько, як середняк був працьовитий, ще брав у людей з половини, бо він мав двоє коней, дві корови, вівці, свині. Поки я був малий, не погано там жилося.

Наше село мало п'ять соток дворів. Серед села на горі була церква. Посередині села протікав рівчачок невеличкий. Впадав зараз же за селом у більшу річку. По обох боках тяглися вулиці. Тут дві вулиці і по другій стороні дві вулиці над цим рівчачком. Отже, село досить велике було.

Родила найбільше картопля. На Чернігівщині звали чернігівськими картопляниками. Все родило, пшениці майже не було. Пшениці сіяли маленьку латочку, щоб мати на паску, а то жито, гречку, оце картоплю, ячмінь, овес, - все таке, мішанина.

Комнезам у нашому селі був. Комнезам у кожному селі був. На цьому будували владу. Але якраз у нашому селі поганих людей багато не було. Один такий був дуже заклятий, а то все такі нормальні люди були. І оцей комнезам в 32 році ще нам дав мішок гречки, щоб ніхто не знав. Його сестра мешкала проти нас. Він сестрі дав уночі й сестра віддала нам. Якби не той мішок гречки, то тяжко було б.

До влади в селі, звичай був, других людей насилали, натягували. В 31-му році до нашого села належав маленький хутір, може 18-20 дворів, до нашої сільради належав. На свято Вознесіння, вони мали храмове свято на цьому хуторі. Церкви зовсім там не було, але в нас було прийнято, кожне село мало своє свято, хоч і церкви не було.

Тоді назначили, щоб там сіяли коноплі, від влади був розклад. Кожний господар має сіяти ряд конопель. Привезли насіння, бо хто не мав насіння, то влада подбала.

Це й же наш голова пішов заганяти людей, щоб їхали на станцію по коноплі. Як видко, може зайшов до свого знайомого і трошки попили. Він мав пістоля в кишені, і заступник мав пістоля. Коли зайшли до одних людей до хати, та й кажуть:

- Збирайтеся, їдьте на станцію по насіння, коноплі.

Той дядько тоже може трохи підпив і каже:

- Товаришу голова, сьогодні ж свято, сідайте, вип'ємо по чарці, а завтра рано запряжем коні, поїдем.

А цей голова зараз витяг пістоля і забив його.

Може то випадок був, може думав налякати, а може був підпивши. А чи ви думаєте якийсь суд був! Нічого! Наче забив якусь худобину. Ніякого суду не було. Отака була влада тоді!

Яку частину урожаю брала держава до колективізації, цього не скажу. Знаю, що вони брали від гектара. Яку дозу також не скажу. Від нормального урожаю ще оставалося людям. Але в 32 і 33 роки, як податок здали люди, тоді добровільна продаж державі, пізніше якісь додаткові і так витягали, щоб усе вибрати, щоб нічого не осталося. Так же само гроші.

Добре знаю, мій батько не був у колгоспі, але одвіз ранні культури та здав -

державі. В мого батька був гарний кінь. Кінь цьому голові подобався, він захотів його забрати, і беззаконно наклали 200 рублів штрафу за не виконання, значить, податку, а батько податок виконав. І прийшли, забрали коня.

Колективізація почалася після розкулачки. Було розкуркулення так: я був у шостій класі в школі, в другому селі. І одного разу прийшли до школи п'ятий, шостий, сьомий класи, учителі відділили кожному учителю п'ять, шість чи вісім й повели нас. Повели знаєте куди? До оцих помагати розкуркулювати. Значить, щоб ми виносили речі.

Прийжджають підводи, а ми заходили до хати. Нам кажуть, щоб брали і несли. Це було якраз перед Різдвом. Тоді ще нас повели і ми зробили. Що казали, то ми робили. Ми нічого не знали. Що то? Чому?

На завтра приходжу до школи, мені кажуть іти додому. Два було з нашого села і другого відправили. Прийшов я додому, нас теж описали. Але секретар був приятель батьків і він десь знайшов, що в газеті було написано, хто наділявся землею, того не мають права розкуркулювати. Нас тільки тому залишили. Секретар показав написане голові сілради. І так ми залишилися.

А тоді за якийсь місяць чи півтора був уже закон, що можна нам іти назад до школи. Мій приятель пішов, я якраз захворів на ангіну, на горло два місяці прохворів. Мені вже соромно було іти, що так багато пропустив. Батько сказав:

- Вони не розкидали зараз, то розкидають другим разом і від них не втечеш.

На тому моя школа скінчилася.

Там у нас у той час, як я ходив до школи, один урок денно був російської мови, решта все на українській мові. Щодня сорок п'ять хвилин урок російської мови.

У той час тільки починали. Знаю, в початковій школі з третьої класи починали вчити російську мову. Перша і друга, ще малі діти, не мали російської мови. А тепер кажуть там із самого садка починають.

За колективізацію, як сьогодні знаю. Були збори на нашій вулиці. Один був партієць Козуль Зоеврам і він скликав збори у хату й каже, мов, що советська влада хоче, щоб ми сходилися всі разом робити до колгоспу і буде багато краще, не буде ніякої межі. Советська влада дасть нам трактори, будем тракторами робити. А як доживем до комунізму, то нажмемо на кнопку і будуть вареники вискакувати. Всі сміялися.

А один кривенький дядько, швець був, каже:

- Може то й добра машина трахало, - не каже трактор, а трахало, - але ми ж не знаємо чим його годувати, як його напувати, яку підстилку треба давати.

Ми знали. Такий хитрий дідок був. Бідний знав, що йому нічого не буде.

- О, діду, то така машина, якщо прив'яжем вашу хату і вашу хату потягне, така сильна.

Збори згнали, але не казали, що мусиш іти до колгоспу, а щоб писали самі

заяву і підписали, що добровільно йдуть. Бідні скоріше пішли до колгоспу, бо там не було, що робити.

Котрі мали двоє коней і все потрібне в господарстві, їм шкода було, а бідняки пішли.

Щоб такого великого спротиву в нас не було, я не зауважив, бо кожний боявся. Якщо щось скажете, а трохи заможній, зразу за шкаматки візьмуть. А такі, як оцей дідок, такі говорили, таким нічого не робили.

У нашому селі була комуна ще з 24-го року і цій комуні держава багато допомагала. Вони до того догосподарювались, що уже та господарка не стояла, щоб держава заплатила борг. Якось в 32-му році нашу комуну переселили на Дніпропетровщину, в якусь Каменку, якась отак Каменка. Нашу комуну через те, бо вони догосподарювались, що нічого не було, то туди переселили і там зробили колгосп уже.

В 32-му році мало осталося не в колгоспі, мій дядько пішов у 32-му році, як у нього все забрали, ще два на нашій вулиці пішло, а решта роз'їхалися хто куди, по містах робили. В 33-му році після голодівки, не було осібних, хто виїхав десь до міста, а хто пішов до колгоспу.

Хлібозаготівля відбувалася так: якщо жнива скінчилися і не в колгоспі, не дасть сілрада посвідки, що мали право для себе змолотить. Поки не принесете посвідку, що здали державі податок.

Якщо здали державі, тоді маєте право для себе молотить, а якщо не здали державі податку, то не можете молотити. Люди старалися перше, хто не в колгоспі, здати державі. Колгоспники перше тільки змолотили, зразу все на підводи, везли на станцію, ще й прапора поставили, музика була, музиканта на переді посадили й грав. Везли так державі податок, така пропаганда була. Нібито все добровільно, лагідно і люди не супротивлялися.

І як хтось не міг, то не мав права собі змолотить. Якщо не мали, що дати державі, щоб кару давали, не можу сказати.

Бригади були, розшукували зерно. З патиками залізними ходили і штиркали скрізь. Як була дерев'яна підлога, відривали підлогу, дивилися чи таїм щось є під підлогою. Оці два роки 32-ий, 33-ій майже щодня ходили.

Діставали розкази бригади з району, а місцева влада виконувала. У кожному селі, як то кажуть, були оці собачки, котрі виконували все, хто за платню, а хто тяжко сказати... Були такі не свідомі люди: «як я комсомолец, буду робити все для своєї держави». Хто того не бачив, тяжко уявити, що творилося.

У нас у 32-му році напів голод був, але ніхто не вмер. В 33-му році четверо людей вмерло. Одначе не вимирало тому, як я казав, бо там хтось рибку зловив, лабузьям, ягодами, грибами, тим усім виживали.

Різниця була між: моєю околицею і де був степ. Степовики тільки жили з урожаю. Там не було ні лісів, нічого, ніяких грибів і скоріше була голодівка. Як

забрали зерно, то люди не мали що їсти.

В нас, хоч зерно забрали, в річку пішли, піймали щось, у болоті чи в лісі щось знайшли. Ще в нашому селі за річкою був високий сосняк, старі сосни, такі високі, а валючок тільки з п'ять на самому вершечку. Такі прямі, як телефонні стовпи. На цих соснах ворони мостили гнізда. Не оці чорні, що у нас тут. Тут ворон не бачив таких. Здорові, як чорні, трохи сірі крила мали. Як вітер подує, знаєте, під оцими деревами люди ночували, бо чи гніздо скине, чи пташку викине, то скорій хапали. А вони здорові, як мале курча. І цим живилися.

То цікаво було, якщо вітер, то люди йдуть у той сосняк і там чекають поки щось упаде. Котів їли, а собак може хтось з тишка з'їв, але степові там їли. Одна жінка миші їла, - це я знаю, я не бачив, - казали, що піймала, здерла шкіру і з'їла. Це таке було.

Спомин

Голод і в Україні почався в 32-му році, а головню на півдні України. Мені було 16 років і я добре знаю, як у нашому селі люди ходили з Полтавської і Сумської областей і міняли за одяг, чи хто що мав, щось із продуктів. Говорили в них люди мруть із голоду.

В нашому селі в 32-му році ще з голоду ніхто не вмер, бо поза наше село протікала річка, в котрій можна було піймати якусь рибу. За річкою було болото, досить було дрібної рибки. Там щодня дівчора лазила, щоб щось піймати, а за річкою ліс. З весни починали різні гриби, потім ягоди, щавель, різне бадилля, кропива, лобода, липове та кленове листя, молоді соснові пагонці, - це усе збирали і їли.

Весною в 32-му році багато було крадіжок: курей чи печений хліб або одні картоплю посадять, а в ночі хтось повитягає. Як тільки стемніло, то село неначе мертво, і пес не гавкне. Коли уже поспів ячмінь, - в млинах тоді було заборонено молоти, поки не здаш податок державі, - то люди робили жорна і мололи вночі або замкнувши двері, щоб влада не наскочила. А хто не міг змолоти, то товк у ступі й варив якусь кашу. Так потроху підживлялися.

На нашій вулиці жив Микола Грінько. Він з сусідом, теж Микола, зарізали двох на спілку свого коня і коли він наївся круп'яної каші з кінським м'ясом, з радости вийшов на вулицю і заспівав. Він мав гарний голос. Казали, що Микола воскресив село, бо після того стала молодь виходити на вулицю співати.

Але Микола довго не співав. За якихсь пару неділь їх обох заарештували, засудили на вісім років за знищення коня. Цей, що співав у 36-му році, повернувся, а другий, що мав жінку і двох малих дітей, десь загинув на Сибірі за свого власного коня.

А вже в 33-му році в нашому селі вмерло четверо людей з голоду: одна жінка, два старші чоловіки і молодий хлопець.

В Чернігівській області: ліс, річка й болото допомагали вижити. Дехто каже, що голод був по всьому ССРСР, то неправда. Мій батько, ще два сусіди їздили в Білорусію по хліб, і один раз привезли по мішку печеного хліба. Там можна було купити в магазині. Але на другий раз верталися вже назад з хлібом, то їх на границі Білорусь - Україна заарештували. Ледве втікли без хліба. На третій раз не відважилися їхати.

В 32-му році перед самим Різдвом у нашому селі ходили бригади по викачці хліба і забирали все, що можна їсти. У той день знайшли нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі, й через те у дядька забрали все, навіть той вузлик, що баба назбирала на насіння на другу весну. На перший день Різдва приїхали до нас, відірвали вікна й двері і відвезли до колгоспу.

Батько в ту ніч не спав дома, а мати вже померла. Нас тоді було всіх шість, найменша сестра - чотири роки, і дядько нас забрав у свою хату. На завтра прийшли з сільради та сказали, щоб за 24-ри години нас у дядьковій хаті не було. На окраїні села була стара порожня хата, то там були два хлопці й дівчина, бідні сироти, ще якісь наші дальші родичі, вони нас пустили в ту стареньку пусту хату. Оце так діялося на нашій батьківщині під час комуністичної влади.

У березні місяці ми їхали до Одеси, три дні сиділи на станції - не можна було взяти квитка на потяг, бо везли росіян на Україну, щоб заповнити ці села, де вимерли українці.

Якщо хто читав в «Українському Голосі», що друкувалося уривками: «Їм дзвони не дзвонили» Олеся Толока, то не думайте, що то якась байка. Там описано все, як наш безталанний нарід перетерпів на своїй власній шкірі і ще й далі терпить від отої всесвітньої банди.

Чоловіки чогось скорше вмирали з голоду, жінки може якийсь інший організм мають. В нас одна жінка вмерла, але вона така була, дбала за чоловіка й дітей, а за себе не дбала, тому померла. Чоловік і діти вижили, а вона не доїдала, давала дітям та чоловікові. Так, чоловіки вмирали перше.

Пухлих було багато. В мого батька ноги пухлі були, як колоди. Не знаю, як він вижив. Після того, як трохи підживився, те відішло і дожив до 74-ох років.

Як чутися голодному? Тяжко сказати. В той час був весь час голодний. І як голодний, шлунок притягне до горла. Я добре знаю, як ми нажали ячменю і перший день сестра спекла сім хлібин, ми ті сім хлібин з'їли й голодні були. Організм так отошав, бо не мав там нічого, і хоч повний уже був, відчував, що потребує. Я того ніколи не забуду, як сім хлібів нараз з'їли і голодні були.

Один раз ми були на вулиці, нам бабка дала по кусочку хліба. Я той хліб з голоду з'їв скоро, один хлопець жує і жує.

- А чому ти так довго жуєш? - запитав.
- Щоб ліпше наїстися.

І він мав рацію - чим більше жує, тим більше шлуночних соків іде і більше відчувається наїденим.

У нас багато безпритульних дітей не було. Це там у степовій частині, кажуть, було багато.

Розкуркулювали, але не всіх розкуркулених на Сибір загнали. Тільки тих більших куркулів зразу посадили на станції і на Сибір.

Із цього хутора, що забив голова сільради чоловіка, один хлопець і дівчина повернулися і розказували. Був закон такий, що малолітнім, як у кого є рідня, можна було вертатися назад, по двох, трьох роках після того. Вони приїхали. Розказували, як їх привезли, то потяг дійшов до тупіку. Висадили там усіх у лісі, не давали нічого, ніякого забезпечення. Робіть самі, що хочете. Хто мав сірники і якусь сокирку, зразу рубали і робили буди із гіляк. В тих будах палили дерево, щоб не замерзнути. Пізніше привезли їм пили й сокири. А на початку нічого не дали.

Казали, що багато померло там людей на початку. Поступово поробили буди. Було багато дичини в лісах. Ловили дичину і виживали. А в тих, котрих розкуркулили, але не вислали, забирали хати і давали бідним, що вже до колгоспу пішли. Майже на кожній вулиці в дворах розкуркулених поробили колгоспи.

За випадки людоїдства в нас говорили. А чи то правда, чи ні? На нашій вулиці жив Засько Тимофій. В 32 -му році в нього забрали хату, розвалили. Він мав такий винбарчик. Хату розвалили, печі не розбили. З того винбарчика обклав кругом печі і так жив.

І коли не було города чим засадити, він десь дістав часнику й півгорода засадив часником. В тому році, чомусь на коней пішла хвороба, дуже дохли коні. Був кінський цвинтар за селом під ліском. Він вночі виходив з мішком. Де закопали коня, відкопував, відрізував шматок у мішок і поніс додому. В печі з часником посмажив і їв.

Казали, нібито хтось бачив, як до його якась чужа дитина заходила, і він, нібито, ту дитину задушив і з'їв. Чи то правда, чи ні, я не скажу. Я не думаю, що то правда, бо він мав досить кінського м'яса.

За це його засудили на вісім років. Його судили за те, що він коні їв і за дитину...

Все село зігнули до колгоспного двора. Приїхав суд з району, був показовий суд і я був на тому суді. Дали, щоб останнє слово сказав:

- Що ж я вам скажу, як ви морили мене голодом, то я не маю права. Ліпше мені вмерти, чи коня їсти? А кажете, що я дитину... То не правда.

Оце ж з часником він конину їв і не одна дитина не вмерла, а їх було четверо, одно за одним й нікотре не захворіло. Значить, отой часник убивав мікроби. Поз його двір, як йшли, часником несло.

Він повернувся додому. Діти всі вижили. Тоді. Як німці прийшли, старша дівчина і хлопець, при першій вербовці поїхали до Німеччини, дорослі були. А ті, менші, осталися.

Що знали про величину голоду? Ми знали був голод. В 32-му році з Полтавської області, з Сумської, сусідні з Чернігівщиною, ходили люди і міняли на картоплю чи щось поїсти. Казали, що в їх мруть з голоду.

Базарі були. Відро картоплі сорок рублів стояло, а пуд - шістдесят, кілограм муки - двісті рублів. Такщо, там хоч і були такі, що виносили на базар, але їх було дуже мало. Один дядько мав досить картоплі, возив на базар, продавав по сорок рублів відро. Розказував, що навіть стать не дадуть.

Голод скінчився, як люди вперше ячмінь жали, а тоді вже і друге підспіло, і городина, - на тому голод скінчився.

В 32-33-іх роках забирали дубельтово, щоб усе забрать від людей. В 33-му році по жнивах вже всі були в колгоспах і колгоспи були. Колгоспи зібрали урожай, одвезли до держави, а пізніше собі ділили на трудодні і якомсь люди перебивалися.

Ті, хто кажуть, що голод був зроблений, щоб примусити селян вписуватися в колгоспи, то не є аж правдиво. В той час село було на вісімдесят - вісімдесят п'ять відсотків сколективізоване.

Я знаю в нашому селі в 32-му році колгоспникам дали окремих ділячок землі, де найгірша земля. На нашій вулиці десь коло сто дворів, було вісім дворів осібників. З них мало хто пішов до колгоспу, а роз'їхалися по містах, кого влада не впоралася загнати на Сибір. Почитайте книжку Кравченка «Я вибрав волю», там він ясно пише, що вмیرали з голоду вже колгоспники.

Чи можу додати цікаві спогади? Я ніколи не забуду, як одного разу мій батько, як ще дядько мав коня, взяв у нього коня, щоб привезти собі дров із лісу. Коли привіз дрова і одвів коня, не так довго, але його не було дома, а ми їсти хотіли і на вечерю не дочикалися батька й повечеряли. Ну й повечеряли, що було все з'їли. Батько прийшов, у дядька він не повечеряв, може якраз пізно було.

Якби не цей дядько, ми б з голоду померли. В дядька, я йому ще помагав молотити жито, була повітка, де віз ставили. Там пес був прив'язаний. Двір був огорожений, що з вулиці нічого не видно було. Ми з дядьком викопали яму, поставили там дерев'яну велику бочку і засипали цю бочку житом.

Все закрили. Там пес на прив'язі був весь час. Пес навкруги затоптав. І оцим дядько вижив й нас вигодував.

Найменший брат жив у дядька, він остався в його, корову пас і вижив. Дядько завши нам щось дав, завши поїли в їх.

І от, коли батько прийшов додому, а ми повечеряли, їсти немає нічого. Якийсь суп зварили, з'їли все, хліба не було. Якраз оцей хлопець, котрий нам хату дав, долішня хата була поміччю, зайшов до нас. Батько каже:

– Повечеряли і мені нічого не zostавили.

У батька так сльози покотилися з очей. То цей хлопець пішов і приніс йому кусочок гречаного хліба. Батько цей хліб, наливши кружку води, запивав. Так повечеряв.

Я перший раз побачив, як батько заплакав. То страхіття було, зроблено спеціально, заплановано.

Перед колективізацією були дешеві коні, кожний старався продати свого, бо йшов до колгоспу. Ніхто не купував. Дядько вивів на базар - не купили, а він не хотів його вести додому. До гриви прив'язав записку і написав: «Буду ходить од воза, але не піду до колхоза». Отак і покинув того коня.

А ще казали: «Кулака розкулачили, середняка назначили, а бідняк сміється, що йому минеться».

Була така карикатура: «Кулак, середняк і бідняк. Кулака вже оббрили, в середняка половину оббрили, а бідняка вже милом почали намазувати».

СЕЛО ЛАДАН

1925 року, народжений на Полтавщині, район Прилуки, село Ладан. Батьки господарювали, мали маленьку господарку, на полі робили. Покійний тато казав, що було десять десятин з лісом і пахоттю. Лише десять десятин. Пам'ятаю, що мали одну корову. Тато казали, мали кілька овець, одну коняку, пару поросят. Мали, але тоді я ще був замалий, перед тим, як нас розкуркулили, забрали в 30-му році.

Тата прийшли заарештували за те, що він прийняв, як у гості приїхав мамин дядько з Харкова. Він був священником, прийняли його в нашій хаті, в нашому господарстві. Веселилися, співали. Раптово, може в 10-ій годині, міліція оточила хату і давай стріляти, почали заарештовувати, але тато утік. Того священника заарештувати десь аж в іншому селі, але не знаю, що з ним сталося. Тато переховувався довший час, а ми там жили.

Здається, на Різдво 31-го року, на саме Різдво до нас прийшли, забрали все від нас. Тата не було, лише мама і мої дві сестри. Вигнали нас із хати.

Іди, куди хочеш, серед зими. Ми не мали, де йти. Мама попросилася до своєї мами, моєї бабусі, щоб прийняла на зиму. Бабуся погодилася.

Через те, що хата одна, родина в їх велика, ще два сини їхніх жили там з своїми родинами, то вона погодилася нас на зиму прийняти, перетримати. На весну нам сказали:

- Іди, куди хочеш. Забирай своїх дітей, іди.

Ну, так ми пішли попід тин покинутися, пізніше попід дворами, на вулиці спали. Ніхто нас не хотів прийняти.

Згодом нав'язалися з татом. Він втікав увесь час, але час від часу приїжджав побачитись. Я не бачив його взагалі, він боявся своїх власних дітей, щоб не сказали, що тато приїжджав. Привозив якихсь шматків хліба або щось інше, як дістав.

А тоді, в 32-му році, приїхав поспробувати в селі, це містечко було. Мама робила

на будові, допомагала цеглу давати, а тато робив теслею. Робили за чотириста грам хліба. Троє дітей треба втримувати з чотириста грам хліба. Я вже був пухлий. Старша сестра доглядала в якогось комуніста дітей. З маленькою моєю сестричкою ходив, щоб щось найти їсти. Траву їли.

Нарешті маленька не витримала, вмерла з голоду. Поховали її бідну. Якись дошки знайшли і з мамою занесли на цвинтар, поховали. Так ми лишилися без одної.

В 32-33-му році нас бабуся знову прийняла на зиму. І тато знову ховався, ховався на Дніпрострії (Дніпрогес), коло Запоріжжя. Він покликав нас туди. Мама, я і моя старша сестра поїхали. Тато там робив на літейному заводі, а мама приїхала, то робила на залізній дорозі з киркою, з лопатою довбала.

Але так само бракувало їсти. Я ходив по столовах, були столови державні для робітників, хто не доїв, я доїдав. Опісля захворів на малярію.

Забрали мене до лікарні. В лікарні був може шість місяців. Вилікували. Уколи давали в одну руку від малярії. Коли вийшов з лікарні, опухла ліва рука, величезна зробилася. Тоді пішов до лікаря. Мені розрізали руку, там усе загнилося, шрам маю. Так що нам там добре не пожилося, треба було тікати, виїжджати.

Тато поїхав з моєю сестрою, його дочкою на Донбас у 34-му році. Приїхав там і встроївся у шахті, копальні вугілля.

Ми з мамою ще лишилися на Дніпрострії, жили в землянці, якщо знаєте, що землянка - викопана яма під горою і накрита трохи будь-чим. Там не було дерева, так у ямі жили. Не було де жити інакше. Пізніше, може за якихсь три місяці, поїхали на Донбас.

Приїхали, помешкання не було, лише одно, як вони називали робочий домик. Для робітників кімнати були і загальна кухня для всіх. Нас помістили в тій кухні. Пожили там трохи. Згодом найшли, дали нам у бараці квартиру.

Мама й тато робили обоє у шахті. Тато забої робив, довбав, а мама на откачці вугілля, пхала вагончики, повні з вугіллям.

Знову всього бракувало. По хліб треба було йти на інші шахти. На інших шахтах бувало можна хліб дістати. У нас, тут де я жив, раз пам'ятаю цілу ніч стояв за хлібом, бо рано як привезуть, то черга вже з вечора. Я ішов раніше, а тоді сестра приходила переминала. Вона постоїть, знову змінимося. Було зимно, дороги – сам бруд, а я босий, не було в що взутися.

Вже ранком, як привезли і відкрили хліб, почали видавати, то я хотів туди якось пропхатися. Мене міліціонер схватив і викинув у груддя. Я з того страху хватив землі пригорщі й кинув йому в обличчя та давай тікати. Куди тікати? Ще малий був, не розумів, тікав додому. Він піймав мене дома, ще оштрафував на багато. А тато додав до сидіння.

І так ми перемучилися аж до 1937-го року. У 1937-му році мамина сестра із

Ладану писала:

«Приїжджайте, можете приїхати назад. Уже в нас можна прожити, є так, нібито можливо. Я тебе, сестро, прийму, в мене будеш жити».

Ми приїхали і так як сільська хата мала одну велику кімнату і маленьку, ми помістилися в тій маленькій кімнаті нас четверо: тато, мама, я й сестра моя.

Там жили аж до початку війни. Під час війни я працював у колгоспі, колгоспи так лишилися. Працював поки треба втікати від більшовиків. Більшовикам я не хотів лишатися на дальші муки, на дальші каторги. Я від них утік і не шкодую, що від бандитів утік. Мені було лише шість років, як замордована голодом була моя сестра. Вона померла у 1932-му році.

Голодівка почалася для мене в 32-му році, як на Різдво нас вигнали з хати, забрали все, вибрали, що мали. Тоді для нас вже почалася голодівка.

Активісти були домашні, сільські. Комнезам був. Приходили, хто їх прислав, не знаю. Я тоді малий був. В тому році мені ще сім років не було. Добре уже пам'ятати не буду хто, але сільські сусіди приходили і обдерали. Із району напевно їм наказували, а свої ходили.

Ще одно хотів сказати, що не лише моя сестра того року померла з голоду, мого батька покійного сестра, її чоловік і їхній син - усі троє в одну ніч померли з голоду.

Вони не були куркулі, але були обідрані, бо село все страждало. Чи вони не хотіли йти до колгоспу, чи їх позбавили, ось я не сажу за те. Знаю, що всі троє в одну ніч померли. З голоду померли.

Скільки померло з голоду в моєму селі, тяжко сказати, не половина. Може якась четвертина. Я тим тоді не цікавився. Я цікавився, де знайти шматок хліба або сиру картоплину, що-небудь, щоб з'їсти, щоб заспокоїтися. У мене тіло було пухле. Отак притиснути пальцем до ноги і вода текла від того.

Бачив один випадок. Дохла коняка серед села лежала під горою. Собаки її тягали і діти їли, - всі разом.

Під час голодівки столовки були для робочих і спеціальні столовки для інтелігенції. Я зайшов в столову інтелігенції. Там було наповнено, багато людей. І як хліб розносять офіціантки, беруть там ріжуть й робочим роздають. Лиш принесли хліб 400-та грам, а я наскільки їсти хотів, що я схватив шматок хліба того, вискочив з тієї столови, біг, а там провалля було - обрив великий. Я тікав і їв й плив у тому проваллі. Вже що буде, так їсти хотів.

Був на базарі тоже. Жінки часом картопляників приносили продавати. Я і там ухватив один картопляник і втік у провалля, бо їсти хотів. Бився проти голодної смерті, бо я хлопець був, а вона дівчинка, ота моя сестричка, не могла ні з чим боротися.

Щоб описати все докладніше, треба багато, багато паперу. Багато часу пройшло,

можете собі уявити від 32-го року. 32-33-ті роки малий був. Якби старший, то може б більше пам'ятав. Багато точних дат не сажу, але оце перехрестюся, немає ніякої брехні і не боюся.

Колективізація не було скінчена перед тим, як в нас все позабирали: корову, конину, - все, що мали. Позабирали збіжжя, але те, яке трохи було поховане, то ще так.

А на Різдво 32-го року прийшли забрали одержу, все що їсти. Мама просила, покійна, комнезамку, жінка якась була:

- Та лиш хоч дітям що-небудь на кашу або...

Забрали, нічого не лишили. Із хати зимою на сніг.

Були такі, що спротивлялися колективізації. Один чоловік після того, як пішов на зібрання, - зібрання скликали, щоб записувалися до колгоспу, прийшов з зібрання та й каже, що оця рука підписувала. Взяв сокиру і відрубав руку собі. Це тато мені розказував.

Тих, що спротивлялися, їх зразу забрали, повисилали, повигонили, а решту вимордували голодом. Ті, яких вивезли, не поверталися. Може дехто повернувся, але мене гонили скрізь з одного місця. До того ще замолодий був, багато людей не знав.

Скільки осіб було розкуркулених, тяжко сказати, понад сто, певно понад сто. Село Ладан, як містечко було, 400-500 дворів приблизно. Тепер нараховується біля десять тисяч населення, через те, що розбудувалося. Там фабрики, залізні дороги, залізнодорожня станція тепер є там, була і при мені. Тепер, як я чув, до десять тисяч населення, маленьке містечко.

Ну, як спасалися? Спасіння лише було так: я дитина був, пішов у столовку, ухватив шматок хліба, на базар пішов... А раз йшов через город моєї покійної тьоті. Там жила тоді чоловіка тьотіного дочка, в його друга жінка була. А ще одного прийняла до себе. Через те, що рахувалося, як тьотіне, я переходив туди. Ходив ще з маленькою сестрою, як ще була жива, її за руку водив з собою.

Переходив через той огород, а вже огірочки були маленькі, і вирвав огірка. Той мене спіймав, роздів, бив кропивою, збив, як... Голого пустив додому. Я пішов до бабусі, бабуся прийняла.

Отак перебувалися. Дехто, що зміг, крали. За крадіжку казали, стріляли. Мусили ж чим-небудь харчуватися. Я траву їв, сиру капусту, то ще добре було, бо в нас як містечко було, до столовок ходив, просив через вікно. Часом кухар, заглядаєш, кине якусь шкуринку хліба або...

Як решта людей пережило, кожен напевно в свій спосіб. Деякі зуміли пережити, а ті, що не змогли, то не змогли.

Щоб їли котів і собак, я не бачив. Не буду говорити. Але, як я казав, що дохла коняка лежала, згадував діти їли і собаки разом, сиділи й тягали - це бачив. Казали

бракувало собак та котів, поїли. Я не їв ні собак, ні котів.

Чути чув, що мами їли своїх немовлят. Випадки були, казали. Я свідчу за те, що пережив власно сам. Щоб добавляти поговірки, чутки, то не буде моє свідчення. За те пережите, сказане мною, присягну ся на Біблії.

Я ходив до школи, як ми жили в бабусі зимою. Мені казали:

- Олексію, маєш іти до школи.

Пішов до школи через те, бо там давали суп. Варили в школі суп і дітям давали. Мали ми прийти з своєю посудиною, котелки у нас називали.

Учився добре і комуна ще давали у школі в другій клясі сорочку або штанці тим, які краще учаться. Пам'ятаю дали одному і другому. Учитель сказав і мені б треба було дати, але тому що тато в його куркуль, не можна йому дати.

Після того в мене не було вже такого потягнення до науки, нібито зробив повстання сам собі протів того, бо то неправда була з причин на проти мене.

Безпритульних було багато дітей. Привозили в Ладан. Назвозили і їх називали комунари. Ловили по станціях безпритульних, тих, що батьки померли або повтікали від батьків. Був великий будинок для них. Там їх при фабриці вишколювали, учили практично на станках працювати. Одежу їм давали, годували. Безпритульних багато було.

Скільки хліба давали робітникам на Запоріжжі. Знаю, що там хліба бракувало. Там на пайок давали, того пайка бракувало.

Мені треба було рано на Запоріжжі іти до школи, десь два кілометри. Переходив оселю, дерев'яні бараки були, де люди жили. Мама мене проводила до школи й казала:

- Олексію, піди по квартирах попроси хліба. Вона ще молода жінка була, всього тридцять років, хотіла їсти. Отже, я піду, попрошу хліба там десь, там десь. Мамі дам трохи і собі трохи. Такщо я забув скільки хліба там давали, але брак був, брак усього.

На Донбасі, як ми приїхали, також бракувало. Там на пайок було, здається, по чотириста грам, точно не пам'ятаю. Сестра і тато раніше поїхали, а ми з мамою пізніше приїхали. Мама зразу дістала роботу, але треба було щось їсти. Ми йшли до столовки і в смітник заглядали, вибирали лушпайки з картоплі, приносили додому. Мама добре помила, наварила і то були обід і вечеря. Часом шматочок хліба знайшов, а так з мамою ходив по лушпайки, вибирал.

На селі колгоспники заробляли хліб, їм наділялося від трудодня. Наділялася кількість зерна, зерном діставали. Хліб треба було самим пекти. Перше, треба було змолоти зерно. Чи давали картоплю, я не знаю. Картоплю кожен мав з городу свого та решту, прибрану з городу. Якось переживали.

Чи корови тримали, де діставали сіно, траву, за те не скажу, бо ми не мали ні корови, нічого. В нас все забрате було.

Тато покійний пробував їздити до Білорусії. Треба було брати спеціальний пропуск. Під час голоду, покійний робив махорку і шив такий пінжак, в середину напихав махорку. Як він проїжджав, границя довкола була замкнута, з України виїжджати не дозволяли, то крадькома лише. Туди віз табак, а назад привозив часом проса, пшона за той табак. Казав, що там голоду не було.

їм бракувало табаку. За табак діставали все. Привозив звідтіля хліб, пшоно, магар - пшоно якесь. Лише крадькома, бо як піймають....

Тато казав, що звідтіля привозили. Значить, там не було голоду, коли за табак можна було усе дістати.

За торксіни не знаю. Хто золото може й мав та туди здавав. У Прилуках був торксін, а в Ладані, я не думаю.

На селі, як я сказав у 1937-му році, коли покійної моєї мами сестра написала листа, поліпшало.

«Сестро, приїжджай назад. У нас можна пережити, можна купити хліб». Ми приїхали, тато встроївся на роботу на залізній дорозі, працював. Мама працювала на заготзерно, де зерно звозили колгоспи, наладовува-ла мішки з зерном у вагони.

Тоді перебивалися, можна було прожити. Мамина сестра помагала нам, вони в колгоспі були, а ми не були. Нам дали приміщення і так жили коло них. За комуни ми в колгоспі ніколи не були, ні тато, ні мама, ні я. Тато був взагалі робітником.

Цілком ясно і відомо чому голод був в Україні. Через те, що український народ взагалі спротивлявся колективізації. Не хотіли колективу. Щоб примусити вступити до колгоспу, щоб знищити всяке національне життя, був навмисно створений голод і для знищення українського спротиву за змагання свого я. Цілком немає секрету ніякого.

Якби приготівився до цього, можна було дещо більш пригадати. Пройшло скільки часу, понад п'ятдесят років, від голоду. Поверхово ще пам'ятаю, але дещо добре запам'ятав. Того ніколи не забуду до самої смерти.

ДУШЕБАЛАН

Прізвище Душебалан, народжений 22 року коло Конотопа, село називалося Александер, Чернігівська область.

У 30-му році нас заслали на Урал, і там дядько остався. А мене один чоловік викрав, і я поїхав з ним. Пізніше жив у Донбасі, в Горлівці, учився у Ворошиловграді, чотирьохрічний технікум скінчив. Мене послали на фабрику, якраз почалася війна.

За голод пам'ятаю, як я їв траву, варив і їв. Люди мерли, як мухи. Був у селі Малийшандра. Дядька вислали в Архангельськ, 29 років він ліс пиляв.

Його заслали в 29-му році, а нас у 30-му році. Господарка була, все забрали, на повозку посадили і на станцію. Забрали все - ні хати, ні саду.

У ліс ми приїхали потягом, даліше потяг не йшов. На п'ять кілометрів одвели даліше. Багато було там. Почали плакати, нічого не має, дощі. Ми брали вітки, напинали їх, а потім травою накривали. Назиму поробили хатки.

Ввесь час їсти не давали. Коли не коли мати піде по пошту, дали миску муки. Дадуть миску муки, і що вона зварить. Брат старший ввесь час ліс пиляв. Ввесь час маленький брат, п'ятирічний за матір'ю ходив і просив:

- Дай мені їсти, дай мені їсти. А мати до нього:
- Але, що я тобі дам? Бери мене і їж.

Мати була ще жива, вона дістала припадок, як у нас називали, мала чорну болізню - епілепсію, її вкинули в річку живою. Втопилася і померла.

Брат, як пішов у ліс і не вернувся. Там же ліса, нікуди не підеш і не втечеш. Земляк звідтіля й привіз мене. Ми йшли, довго йшли, пішакували він і я, щоб не піймали. Це було в 33-му році, а туди заслали в 30-му році.

Голодівка була. Людей немає кому ховати. Кому ховати їх? Хто буде, як тільки хворі з ними. Десь там під забором лежить, умер, там умер.

В школі лушпину, лазив, брав і птичок ловив. Тоді ходив у беріг, у ставок. Консервну банку взяв, поклав у неї, зварив і з'їв.

Але більше багатшим людям дісталось. На підводи посадили, двадцять п'ять кілометрів до Конотопа везли, у вагони запхали, в ті, що корови возять, і замкнули. Не пить, не їсти не давали, нікуди не випускали. Привезли і кажуть, ідіть. Баби плачуть, плачуть.

Комендант був, в його була мука і цукор був. Миску дасть муки, що з тієї миски звариш на сім душ, сам би з'їв ту миску. Пережили.

Я дуже був пухлий. Траву їв, лободи не було ніде, повиривали, поїли. Ще так у лісі колись, щось знайдеш, ягуду знайдеш, а зимою...

Хрещені були батьки, другий мій дядько, брат мого батька, не той, що в Архангельську. А я жив так: там полажу, там полажу, на канаві сяду, почну плакати. Немає куди іти, ніхто не пускає. Хотіли мене назад послати на Урал, я ж малий, десять років мав.

Плакав, ніхто їсти не дасть, всі голодні. Ходили сельчани, шукали хліба, не було що їсти, ні картоплі, нічого... За те я такий худий. Що ж траву звариш, тієї трави наїсишся. Ноги пухли, лопалися, вода текла. І отак біля каналу спав, ні до кого не можна піти. Ніхто не пускає.

Мої два дядьки втекли в Донбас, і я тоді поїхав туди. На Донбас поїхав у 35-му році. Від 33-го і 34-ий рік так лазив скрізь. У Донбасі хліб давали робочим п'ятсот грамів та й більш нічого. Що то п'ятсот грам? Грошей не було якихсь шість місяців. Робітникам гроші не давали.

Немає грошей. Хліба ніде не купиш. Хоч би й гроші, хліба не купиш. Ті п'ятсот грам на двох і воду кип'ячу на цілий день. А робити мусиш.

Два дядьки були там. Їх розкулачили, в їх забрали все і вони втекли. Що ж вони мені дадуть їсти? Літом ще щось вирвеш. З липи рвав листки і варив. Люди все пообривали, лободу поїли й городів не садили, не було чим. Мені досталося.

Пожив там, пізніше поїхав у Ворошиловград (Луганськ) 110 кілометрів, в 37-му році - до технікуму, а в 41-му - скінчив, і війна.

Я поробив не знаю скільки, заводи евакували, а нас на фронт. Пішов на фронт, місяць побув і втік. Втік і тринадцять чоловік ще взяв. Не пішов назад, бо розстріляють. До німців не пішов також, а йшов і скривався.

Бідна мати, жива була, як у річку кинули. А сестра, не знаю чи ще жива, років сім була. Я ніколи ще не бачив її. Пригадую, Петро як мати прийде:

- Дай їсти, дай їсти.

А вона й каже:

- Що я тобі дам, бери мене їж. Старший брат ліс пиляв, а то ж тягар. Підуть жінки до того, просять трохи муки. Що він, мисочку насипе. А сам отакий, аж...

Він нап'яв шалаш великий, а ми літом у лісі спали, зимою люди поробили хатки. Як із дому забрали, нічогісінько не дали взяти, в чому сиділи, завезли в телячі вагони.

Землі було в нас мало. Був паровик, мололи зерно людям, приїжджали олію бити. Дід вітряк купив. Дядька без сім'ї забрали, а нас усією сім'єю забрали. В колективізацію забирали корів, коней, вози. Ходили по дворах, шукали, де захований хліб є. Як находили, забирали. Казали так: «Куркулів знищемо, як клас», тобто всіх багатих. Поділили на бідняків, середняків і куркулів.

Активісти були руські. Багатших людей вивезли. Не попали туди бідняки. Середняків не брали. У голодівку там лежить, там лежить, а я рачки лажу. Багато померло в селі, не можу сказати хто. Знаю Матвій багатий був, то його так само в Архангельськ відправили, де дядько був.

Зразу брали без дітей. Мого дядька жінка і двоє малих дітей поїхали туди. А вже в 30-му році нас забрали усіх, як у нас казали, з гніздом.

Коней їли і я їв. Люди зарізали, наварили в чавунах здорових, а хліба не питай. Комуна прийшла, а потім СОЗ - Суспільна Обробка Землі, колгоспи, совхози були, понаробляли, людей пограбували.

В кого корова осталася, мусили кожного дня здати молоко. Не питалися чи дітям є, чи немає. Були такі, що не могли здати, - забирали корову. Різати худобу не можна було. Попадеться, заразу вишлють.

Як притисли, то записувалися добровільно до колгоспу. Багато не хотіло. Що спротив допоможе? Або йди в колгосп, або вмирай. Спротивлялися, не допомгло, голодівку зробили.

Йшли в колгосп, бо трохи давали їм їсти. Мого батька і дядьків не приймали.

Може б захотіли піти, куркулів не допускали. Казали: «Буде куркулям і буде бідноті». Так і дісталось бідноті.

Хто мав десь п'ятеро дітей, тікав у Донбас у шахти на п'ятсот грамів хліба. Батьки мерли. Скажу так: чоловік, жінка й діти і, як чоловік умер, батько дітей, жінка його не ховала... Людоїдства багато не було. Сусіди Білоношка, Назаренко не ховали.

Котів поїли, собак поїли. Що ті собаки будуть їсти, люди не мали їжі.

Я ката не їв, не міг. Я от лазив, де маленькі пташки. Зловлю, в банку покладу, піду до води, зварив і з'їв. Скільки їх міг найти, кожний шукав. На дерево не зліз, сили не мав. О, як я мучився! Скільки плакав!

Бачте, на Уралі три роки був, від 33-го до 35-го років в селі перебував. Той чоловік привів мене в село через Москву. Заїхали в Москву, він купив хліба, то ми наїлися. Багато не давав, щоб живіт завороту не мав. До себе не міг узяти, в його було п'ятеро дітей.

То я так - туди, сюди. І в скирті спав, в соломі й в каналі спав літом, а зимою ні. Ходив у драному всьому, а скільки вошей було! Обережно їх струсиш, не мився, не передівався.

Була ще в мене рідня, за вісім кілометрів від нашого села, в Голінці, то я часто ходив туди. Поки до їх прийду, в жито колгоспне залізу, повкидав трохи і пішов до них. В них не було, що їсти. Вони числилися бідняками. Побув пару днів і дальше йду.

Що не робіть, як немає, що їсти! Скільки людей вимерло і не ховали, бо сили не мали. Один багач під забором сидів, сидів і впав. Ті, що з Конотопу понаїжджали, не жаліли - хай вмирають. У бідняків, які в колгосп не хотіли йти, позабирали все, їсти не стало.

А тоді, вже останній час шукали хто ще сильніший, давали по п'ятсот грам хліба, щоб людей ховали. Хвороба могла розійтись.

Забрали всю худобу, забрали всі вози в колгосп. Давай людей ганять, хоч іди або помирай, пішли. Хіба можна сімсот літрів молока здать. Люди віддавали корови, як не давали молока. Мусиш здати, піди, купи і здай. М'ясо здавай. Як телятко є, а зарізає, шукай, купуй, віддавай не знати скільки й кілограм.

Картоплю позабирали всечисто. Ходили з двору в двір і шугали в землю. Як земля кріпка, так чути. Але ширяють, ширяють... найдуть і відкопають. У соломі найдуть жито чи пшеницю, забирали до грама.

Понаїжджали і там жили, називалися «Щильуправа». Циганів також заганяли в колгоспи, були, але розбіглися, ні одного цигана не осталося. Вони крали. Із села в село їздили. В їх і коні були.

Легко не було. Ходити не міг, сидів, опухший був увесь. В 1937-му році, як поїхав вчитися, давали хліб на картки, а м'яса не давали. Ще й в 37-му році гинули. У 37 році багато Єжов вибив, а тоді й його прибрали. Тоді став Берія, так само палав день і ніч, заберуть і немає.

А в колгоспі людина робить, візьме пшениці або жита в кишеню, піймали, більш не вернувся, не маєш права. То люди, як роблять, там з'їдять, а з собою брати не пробуй... Картоплі не візьми.

Сім мільйонів людей пропало. Голод на Україні був, бо не хотіли йти в колгоспи і тому зробили голод. В Росії не зробили. Приблизно третя частина села померла з голоду.

Були анекдоти за Сталіна, Леніна, Троцького й були інші, наприклад: «Сидить Ленін на лузі, гризе кінську ногу», або «Батько в СОЗі, мати в СОЗі, діти лазять по дорозі, ховаються в кропиву».

Багато священиків повисилали на Сибір. У 30-му році розвалили церкву, там такі були церкви! Ох, і церкви були! Хто міг спротив давати. Земля вся в колгосп пішла. Навіть у 37-му році їсти ще мало давали.

ХУТІР СТЕП ХРЕЩАТИК

Народжений 1923 року на Україні, на хуторі Степ Хрещатик Смілянського району Сумської області. Батьки були селяни. Я не знаю точно скільки мали землі. Дід поділив поміж своїми синами, мав три сини, на відділі були. Мій тато, як найменший син, остався на господарці свого тата. Нас до куркулів зазначили.

Розділили на класи: бідняків, середняків і куркулів, їх розкуркулювали тоді. Тож почалося, довело до роз-куркулення, розкуркулення до голодівки.

В нас церкви не було. Була церква за сім кілометрів. Була школа тільки початкова і то за три кілометри. Церкви були православні і правили по-старослов'янськи. Не пам'ятаю, коли закрили церкву, то не в нас, в другому селі була церква. Пам'ятаю, що на свята їздили туди. Пізніше Советська влада прийшла у силу.

Комнезамці були. Це ті, які ходили з викачкою хліба, забирали у робітників, хліборобів, забирали все, що було до їдження.

Хто були комнезамці? Переважно із бідних. Були такі: деякі присилалися від районів чи областей, а вони підбирали місцевих, ті їм допомагали грабувати людей.

Колгоспи організовуватись у нашій околиці почали, я думаю в 1929-му році. Як відбувалася ця колективізація? Начиналося, як добровільно, вписання до колгоспу. Бідні йшли добровільно, той комнезам, які там перше запливли, а заможніші селяни робили против. Тих, що не хотіли йти до колективу, їх карали.

Відбирали від них їхню господарку, накладали на них великі податки, а як вони не могли їх виконувати, виплачувати те, що накладено, судили і в в'язницях тримали.

Забирали все дочиста. Забирала влада й той комнезам. З області приїжджали,

робили такий самосуд, ніби за невиконання податків. Ліквідували господарку, все майно, виганяли з хати в чому стояв, не давали нічого.

Майно їхнє розпродували, як на торгах. Скликали людей, люди сходилися, за мінімальні ціни продавали, щоб нібито виплатити накладені податки.

Нас розкуркулили, знаю, в 30-му році. Приїхали, вигнали з хати, як перший раз приїхали. І то, тобто за ті податки, які не могли виконувати, бо не було чим уже. Забрали все. Нас з хати вигнали ще й сказали сусідам, щоб ніхто не пускав.

Батько був заарештований за ті ж податки перед тим і засуджений. Хату на торгах продали, купили одні активісти. Решту господарки забрали, перевезли до колективу, де організували колгосп. Багаті люди там жили, і в тому дворі зробили цей колектив. Забирали від інших розкуркулених. Розбирали сараї, комори і перевозили туди. Там робили сараї для худоби. Худобу забирали туди від людей. Туди й наше забрали.

Треба десь жити. Ми перейшли до дядька. Дядько теж не було. Родиною жили через зиму і літо. То вже було в 31-ім році. Дядько був засуджений, в дядьковій хаті тільки жили. Нас було: моя мама і дядина, в їх було троє дітей і нас було п'ятеро разом в одній хаті.

На осінь приїхали і їх викинули. Викинули нас усіх надвір. Замкнули, забили хату, сказали, щоб не верталися. Вони поїхали, а ми вернулися, одбили двері, ще переночували в хаті.

На другий день приїхали, знову викидали. Двоє дітей було малих у колисці. Ту колиску на груші повісили з двома дітьми. Двоюрідна сестра була старша від мене. Й десь було їй тринадцять років. Вона найстарша була, а то всі менші - від року і до тринадцяти.

Як на другий день вигнали нас усіх з хати знову, скликали торги і ту хату продали. Одна активістка купила також.

Ми не мали де діватися та й пішли до нашої родички, двоюрідного мого брата жінки. Вона була з бідної родини. Всі перейшли туди. Там дві кімнати мали. Три родини в тій хаті перезимували.

Голодівка почалася, а весною в 33-му році була найгірша. Навесні ми від тієї жінки вибралися. Колись була наша кузня там. Як дядько прийшов, зробив грубку там, таку що можна варить, і ми туди перебралися, наша родина і дядькова. Там жили через літо. На другий рік зробили у другому сараї колибу, зробили піч й ми окремо відійшли.

Навесні 33-го року почали люди голодувати. Але й перед тим, тоді як нас вигнали з хати і забрали все. Ходили ще шукали з палками. Дивувалися чим живуть люди. Все вже було забрано. Чим живуть? Казали, що щось маєте, десь похований хліб. *ш*

Правда була, мусили ховати. Було заховане, не хліб, але бараболя і буряки, чим

ми вижили. Ще були добрі люди, деякі давали дещо, часом миску муки.

Померших з голоду я не бачив. В нас ніхто не помер, а в других селах, казали, вмирало багато. То було весною в 33-ім році, найгірше було, в нас до того не дійшло. На болоті лоза росла. Я сам ходив рвав ту лозу. Принесем оберемок, наріжемо; її варили й сиру їли. Зварили - воно ні до чого, бур'ян. Але то було весною.

Лобода почала рости, її їли; бурячки, які проривали й варили і тим уже тоді спасалися, а то не було абсолютно нічого.

Так тривало до осені, до збірки, ще й в літі. Але в літі, бур'ян якийсь ріс, трава, підспівало жито, десь украдеться колосок, обітреться та й... І за то карали. Зловлять когось, що колоски обрізав, тяжко карали. Боялися люди... Вкрадеш, життя спасаєш. На осінь потроху дістали хліба. Пухлих бачив і сам пухлий був.

Я чув за випадки людоїдства, але сам не був переконаний. Тато розказував, що була якась дальша рідня. І жінка хотіла спасти дівчат, дві доньки мала. Порадили люди, щоб найняти їх, бо не було чим годувати, і найняла одну. Вона не знала, їй порадили. Пізніше довідалася, що люди небезпечні. Шукала і не знайшла своєї дитини. Знайшли там голови якісь, чи щось інше, було більше там. Чи торгували тим м'ясом, чи... Зникла її дитина. Розкрили ту банду.

Тато повернувся після голодівки. Думаю, в 34-му році. Він був у тюрмі в Харкові. Якось йому пощастило втекти звідти. Втік, а потім ховався по других містах. На Донбасі був, у Курську, в Керчі. Він так весь час їздив, бо не мав права ніде приписатися, роботи дістать. Гендлював трохи. Табаку набере, десь завезе до міста, торговкам продасть за гроші або обмінював за хліб. Хліб нам передавав, крадькома приїжджав.

Урожай 33-го року, якби сказати, був нормальний. Голод зроблено спеціально. Не всі голодували, тільки самі хлібороби, що хліб приробляли, ті й голодували, ті й вмирали, бо в їх позабирали все.

Збирати урожай 33-го року чи було досить людей? Не всі були слабі. Деякі були бідняки й середняки. Їх не турбували. Вони жили нормальним життям. Може в них трохи надмалъ було, а в деяких досить.

Ми не лишали, ми жили там цілий час. Пізніше, як батько повернувся, інакшого не було виходу, мусили йти до колгоспу також. І так ми далі жили там. Батько робив у колгоспі вже в кузні ковалем. Ще зробив собі такий прес, що олію душити. То помагало. Начали знову тоді господарювати.

Глиняну поставили хату. Люди сходилися звідусіль вечорами душити олію. Вони дома потовчуть, а сюди приходили вечером видушити олію. Батько робив майже усю ніч, олію душив, а рано пішов до кузні, до колективної праці.

Після розкуркулення батько був рівний з рівним, ще бідніший, найбідніший став. Тоді вже дозволили бути б колгоспі. Розкуркулили через те, що не хотіли до

колгоспу йти. Правда, тоді мусив іти. Не піде, то знищать і його, і родину.

Діти під час голоду ходили до школи. В нас школа була далеко. Чотирьохрічна початкова школа була за три кілометра, до якої я ходив, а семирічка - за сім кілометрів. Я ходив кожний день сім кілометрів.

В зиму виходив з дому темно і приходив темно. У школі їсти нічого не давали. Мусив брати те, що мав.

Безпритульних я знав десь п'ять хлопців. Звідки вони були я не знаю. Люди взяли їх на виховання. Ходили до школи.

Торксіна не було. По більших містах були торксіни. У нас була одна маленька крамниця та й та напівпорожня стояла. Колись-неколись завезуть деяких речей: цвяхів, табаку, колись цигарки, цукерки.

Пізніше їздили до Росії. У нас була маленька крамниця. Мусили, як хто хотів щось купити і назбирав якусь суму грошей, щоб купити якесь убрання, їхав до Москви або Києва. Були ближчі місцевості, але там було тяжко щось вибрати, тому їхали до великих міст.

Як скінчився голод? В кінці 33-го року восени, як зібрали збіжжя. Поза тим були часами менші врожаї. Часом такий рік. Я пам'ятаю, що по двісті грам нам в колгоспі дали за трудовень. Скільки днів одробив, скільки йому зачислять. Збіжжя все, як зібрали, заплатили налог скільки державі мали здать, зіставили на посівне, решту розділяли поміж робітниками на трудовні. То ж одного року припало двісті грам на трудовень. Мало було того.

Хто мав на городах, трохи придбав собі бараболі, або іншої городини, то тоді вже не було так зле.

Після голоду люди влаштовували своє життя кому як вдалося. Нічого не змінилося. З тих, що розкуркулили, деякі повиїжджали геть, деякі покорилися, мусили йти до колгоспу та й робили рівно з іншими.

Голод був. А чи люди знали, що все залежало від влади? Що ж люди мали робити. Прийшла тоді советська влада та й робили, як хотіли, а люди мали покоритися.

ОЛЕКСАНДРА ПИЩ

Моє ім'я і прізвище Олександра Бондаренко по дівочому, Пищ тепер. Народжена в червні 1921 року на Харківщині. Двадцять другий харківський район, село Бабаї. Ходила на піхоту за німців до Харкова, брало мене півтори години - це вісім кілометрів від центра.

Мій тато був робітник, працював у Харкові на па-ровозобудівельному заводі, де будували потяги. Він на будові був майстром великого цеху. Їздив у поїздки

відвозити на Кавказ нові паротяги. Відколи я пам'ятаю, він працював там від 22-го року аж до кінця, поки ми виїхали з дому. Я виїхала раніше, вони виїхали в сорок третьому році.

У мирний час виробляли паротяги, а вже як підходило до війни, то почали виробляти танки, військові приладдя, літаки.

Якраз вісім кілометрів від Харкова, ми мали при-садибу біля хати. Досить велику, як три площі тут, а на долину дуже довгу. Сад фруктовий мали, багато своєї ярини, садили всяку городину. Наша хата була на горі, половина йшла в підгір'я, половина була рівної, стелилася у самій долині, там був теж рівчак.

На долині садили все, що потребує води, по горі самі фруктові дерева були всюди.

Щодо присадиби, ми довго не мали, приблизно може з десять років. Пізніше в нас ту присадибу почали відколювати. Відкололи попід горою й почали будувати там хати для інших, для колгоспників, що в колгоспі працювали. Тоді підійшли до хати. Ще половину відібрали. Мене вже там не було, було не за мого часу. Відібрана земля так стояла, але від того рівчак такої будували хати.

Наше село поділялося на дві частини: старе гніздо було на долині, а решта була під гору. Старе село, то була низина. Там був ставок, протікала річка.

Моя мама жила в двадцятих роках ще там, у своєї мами, а як віддалася, тоді давали землі під будову на підгір'ях. То було цілком підгір'я, але трошки вище від долини. Там молоді почали будувати, але дехто вже мав на підгір'ю, як мій дід, тата батько, хату. Після одруження мама пішла до його жити в тих роках.

Отже, на підгір'ї навколо долини тієї жили молодші люди, діти тих, що заселяли старе село. Почали розбудовувати цю верховину. Там було багато лісу, багато поля.

За старого часу поле все було людське, розділене господарям, кожний господарив. Я ще пам'ятаю, як мій дід брав мене на поле, прекрасне поле, де була його ділянка. Пшениця така висока росла, приємно було подивитися.

Як ще ходила з дідом до церкви, то по церкві він мене брав на лінійку, що була на чотирьох колесах і кінь запряжений, й возив на поле.

Забрали поле і не було куди їхати. Почали забирати понад річкою присадиби, які були поділені спеціально вирощувати чорну смородину, що росла над самою річкою. І тоді десь у 35-их роках, а може й перед тим, в нас заснували, крім колгоспу, радгосп.

Колгоспи були вже під час голодівки в 32-33-их роках. До колгоспу люди переважно пішли, як їх називали пролетаріат, такі, що не мали праці, не мали розуму, їм сказали:

- Ідіть туди, будете все мати. І вони полетіли відразу. Одначе, дуже мало полетіло. Мало було таких людей до вступу в колгосп.

Забрали поля, садили багато, а працювати не було кому, тому вийшло насильство, насилування вступати до колгоспу. А справа спротиву дуже пошкодила всьому селу,

тим хто мешкав там. Почалися переслідування, погоні різні, висилка людей, які не бажали працювати в колгоспі.

Перед тим мали свої землі, задоволені були працювати для себе. Наразі їм кажуть йти працювати поки сонце зійде, ще й за темна, аж до ночі. Не обіцяють нічого за працю, бо не знають чи будуть мати чим платити. Грошей не давали, тільки обіцяли все, а під кінець нічого не мали й животіли. От так починалися колгоспи в нас, де я була.

У родині нас було троє: два брати і я. Наша родина не була примушена йти до колгоспу, бо мій тато працював на фабриці. Важну працю мав, фах мав і його не чіпали.

По-домашньому, ми вдома тримали корову, свині, одну або дві, кури. Були обтяжені податками, хоч тато працював, був безпечний там на праці, але був переслідуваний, бо не був у партії.

Мама працювала разом з нами, з дітьми, як ми почали підростати. Мама казала, що всі яйця треба здати до держави і молоко треба здавати до держави. Як забили свиню відкрито і не запитали владу на дозвіл, то відразу цілком як забили, так і забрали. Як же брали дозвіл, щоби забити, то брали половину і шкіру, а половина лишалася родині.

Одного разу знаю був випадок. Не було, де схоронити м'ясо до зими чи на місяць, годне до вжитку. Пам'ятаю, як забили свиню. Величезна була свиня. Її осмалили, бо шкіри не хотіли здати, а осмалене на соломі смачне і пахуче сало, дуже добре. Хтось занюхав запах, як смалили свиню, заявив у міліцію. Міліція приїхала вночі.

Вже порозбирала родина, прийшли допомогти. Треба було робити швидко. Поскидали в дерев'яні миски великі. Були тоді такі великі дерев'яні миски - ладанки до купання, ноги мити менші, а ще менші начиння мити. Все з дерева було в той час, можливо більш практичніше, як метал. Метал тяжко було дістати, з цинку так само.

Отже, я знаю, що порозбирали, порозбирали вночі. Ми були в хаті, бо тільки скінчилося. Якась частина до родини йшла, роздали дещо. Всі були в той самий час. Прийшли, забрали все, навіть кишки, що мама не вичинила. Так як скинула всі разом, так і забрали з посудиною, зі всім.

Абсолютно все забрали ті, яким було не потрібно. Це відбувалося може в 34-му році, вже після голоду. Але цей закон видавати половину, віддавати яйця існував від самого початку. Може пару років, як я не пам'ятаю, не було. Відколи я пам'ятаю з восьми чи кілька років, весь час треба було віддавати. Люди старалися з'їсти і не віддавати.

Увели, що курка має знести на день яйце і мусиш дати. Їх не обходило чи з'їли, чи вкрали, чи не вкрали, - яйце денно до здачі.

У нас, властиво, де я виховувалася не було чужинців, окрім декілька родин по

відданню, які приїхали з Білорусії, як повіддавалися наші дівчата або Росії. Ми не рахували їх за чужинців, вони були самотні без родин. Декілька родин було жидівських і декілька родин поляків. Так само на них не звертали уваги, бо нам не були на перешкоді. Як сказали добрий день, ми сказали добрий день. Не виникало жодних суперечок, ніхто їх не зачіпав.

При владі переважно були свої люди, що дуже вірили в Леніна, Маркса й Енгельса, вірили в їхні книжки, вірили в їхню пропаганду. Вірили так, ніби читали «Отче наш» кожного дня, тільки має бути так.

Думки були різні. Люди були розколені завжди на половину, майже на половину. Одні думали в той спосіб, щоб не мати проблем жодних. Голова сільради сказав принести пів свині, принесли, пів свині або свиню, може купили у другому селі начорно. Думали за дітей, за родину, боялися, щоб у них не забрали ту бідну хатину, ще соломою критою.

Отже, а деякі мали свою думку і вперту думку, постійно мали перечку. Як приходило до зборів, батьки ходили на збори. Прибічники голови сиділи і мовчали, переглядались навколо, пильнували, хто буде давати питання.

Як хтось з колгоспників запитав, наприклад:

- Чому ми цього року не дістали й одного рубля за нашу працю, лише дістали мішок якогось зерна? Тоді ті, які стояли по боці управи, ставили на список тих, що давали запитання не на їхній лад, нібито проти влади хоч і трошки. І так уже стояли на чорному списку, на роки, на будучність.

Село було розколене на половину. Одна половина мала одну думку, а друга цілком інакшу. Половина, що давала питання, була більш менш забезпечена, як мій тато, бо він мав працю сталу, мав гроші. Мама мала дещо продати з городини, фрукти з саду. Крім того були ще відважніші. Хіба прийдуть деревину викопають, заберуть, гроші, липі дістануть, потратять. Частина, яка давала запитання, пильнувалася.

Ми мали велику хату, ліпше стояли, як та частина, - ми їх називали пролетарями, - бідаки не хотіли працювати, не хотіли за себе дбати. Жили будь-як, аби в них була маленька кімната, спали один на одному, такі ліниві, не хотіли добудувати, мати більше місця, хоч і могли. Заздрісні нам були.

Тоді влада тим, що давали якісь питання, хотіли щось більше знати і мали багато вікон у хаті, так як ми, почали накладати податки на вікна. Чим більше вікон, більше дверей у хаті, більший податок.

Хоч накладали податок на вікна, а в нас вікон було чимало, нам не пошкодило, тато мав працю, могли заплатити. Якесь було притиснення, ніби кара тихенька на тих людей, що хотіли дещо сказати.

У нас хліб забирали весь час. У нас крім колгоспу, який почався від пролетаріату, вони туди вступили перші, був радгосп, так само колективна праця. Наш колгосп був сільський, а радгосп організувала держава, забрала присадиби,

повідбирали від річки багаті землі й розбудувалися. Все держава зробила. Прекрасні будинки. Називали такі будинки гуртожитками. Там могли мешкати окремо кожна родина в одній кімнаті, ті що працювали. Будівлі відгородили цілком від села. До села йшлося, то на лівий бік, як маленьке містечко розположене до річки, з великою брамою.

Вони мали все. Мали свою пекарню, мали величезну лікарню, корови, кури, - все належало до держави. Держава zatrudнювала людей і платила їм за працю. Не так як у колгоспі. Платили дуже мало, але їм платили. До того мали свого доктора там. Як хтось захворів з колгоспу, з радгоспу лікар не йшов, пильнував своє гніздо. Не дбав, що колгосп був на другому боці і бідний був.

Відколи пам'ятаю, був бідний, але давали нагороди дояркам і свинаркам за більшу здачу. В радгоспі було інакше. Радгосп зорганізувала держава, багато давали грошей, не знаю чому, з якої причини. Господарство стояло на високому рівні. Бувши студентами, ходили на забави туди. Кожного вечора відбувалася забава з оркестрою.

Почався етап розкуркулення, відбувалося так: хто мав, як ми мали присадибу, хоч з тієї присадиби продавали фрукти і городину, там вродило собі і продавали трохи, - нас не рахували заможними і куркулями. Тільки рахували тих, що мали більше землі, як ми. Якщо поле родина не могла опрацювати, а наймала робітників до праці, то вважали то експлуатацією людей, хоч були плачені, господар за працю платив.

Називали експлуатацією і куркульством й в їх забирали землі, забирали хату і на Сибір вивозили. Залежить кому скільки років давали: багатшому - більше років, менш заможнішому - менше років. Залежить як їм виходило, висилали батьків, а дітей забирали.

Власне в радгоспі, що ми мали в Бабаях, мали відведену частину і там жило десь п'ятдесят або шістдесят хлопців і дівчат - діти розкуркулених. Як їхніх батьків забрали і вислали до праці на Сибір, то дітей лишили в оцьому радгоспі. Я навіть з одним хлопцем зналася, Петро називався, гарний хлопець був.

Влада виховувала цих дітей і ці діти навіть не знали, - я до їх ходила і говорила, - де батьки були. Їх забрали і з часом вони забули за своїх батьків, бо відразу їхні мозги перевиховували тим, що дали помешкання, вбрали всіх однаково, як військо. Всі мали однакові шапки, плащі, черевики, сорочки, як дівчата, так і хлопці.

А як я скінчила середню школу і виїхала в тридцять восьмому році, а вони були в моїх роках, їх повіддавали до вищих шкіл, вчилися у вищих закладах. Потім почали розходитися повсюди. Після того жодних дітей уже не було, бо розкуркулення не було.

Яка ментальність забрати дітей від батьків, хіба що виховували в своєму комуністичному дусі. Ті діти, хоч би хтось слово сказав, як почали в нас розбивати серед площі церкву, після голодівки, поки я скінчила школу.

Розбивали церкву і розтягали всякі церковні речі звідти. Ми стояли і боялися підходити, а вони казали:

- А ви що стоїте? Ідїть помагайте нам розбивати, бо нам дзвони заважають у школі.

Вони були виховані цілком в іншому дусі, як ми. Як сиділа в клясі, я чула дзвони, було якось радісно, вухом до вікна прислухувалась чи довго будуть грати.

Дзвони дзвонили на похорон, на свята. Ми до школи ходили в свята. Свята церковні не святкували.

Діти розкуркулених, виховані в радгоспі, навіть жалілися учителям на нас. Вони розбирали церкву, а ми не хотіли їм допомагати.

Як маленькою була і ходила до церкви, Служба Божа правилася по старослов'янськи. Могла пізніше бути автокефальною, я не знаю, не думаю...

В нас священика не зачіпали. Відколи я пам'ятаю, як діти родилися, то навіть моя баба, це як двоюрідні родилися, - я мала десять або більше років, - брала дитину на цілий день і несла луже далеко на друге село, бо в нас уже церкви не було, щоб похрестити. Сама була хресною мамою. Я її питала:

- Бабуню, де ви йдете?

- А понесу Валентину, понесу далеко. І так моя бабуня носила, хрестила діти далеко. Ми навіть не знали де.

Священиків не утримувала держава, вони жили із рук, із ласки людей, такі були бідні, такі нещасливі, десь ховалися, була біда для їх. Вони нічого не мали, не мали своєї хати, мешкали десь у куточку, як хтось їх пустив. За те, що були священиками, їм наказали не говорити і не правити. Вони не правили й мовчали, й зайво було їм протестувати.

Пам'ятаю священика, був такий голодний і прийшов до нас і каже до мами:

- Я маю хутрянку шапку, каракуль, баранкова.

Не бачила в житті баранкової шапки, лише бачила кожухи великої вовни. Так кожухи носили зимою. Він просив маму, щоб дала йому їсти. Мама дала йому солонини. Я ту шапку привезла в Канаду. Священика того не знала. Знаю він мав чорну бороду і віддав ту шапку за кусок солонини.

Голодівка прийшла в нашу околицю можливо пізніше, як де-небудь на південь, на схід, чи на захід, не на північ, на півночі були москалі від Харкова. Найбільше далеко на південь прийшла найскорше, до нас прийшла пізніше.

До нас прийшла тоді, як люди почали втікати звідти. Якщо газета була, ми її не читали. На радіо ніколи нічого не казали, хоч був голосник у хаті. Чим більше людей почало приходити до Харкова і сидіти під будинками на цементі, тим більше прийшло до розуму, Що щось не в порядку. Там, де ми мешкали, наразі все було в порядку.

У селі колгосп працював, радгосп працював, мали велику фабрику, що спирт виробляла, алкогольні напитки. Привозили туди багато кукурудзи, бараболі, зерна,

насипали в бункери такі, пророщували те зерно і кукурудзу й робили з того алкоголь.

Ніби все було гаразд, аж поки в Харкові ми побачили тих людей. Багато лежало, просили їсти. Я мала була, а мама казала:

- І де ті люди понабিরались. Можливо вже розкур-кулені поверталися з Сибіру. То ж не можливо, замало часу пройшло, як їх посилали на десять, п'ятнадцять, двадцять років чи на життя.

Але будучи в Харкові, довідалася, що люди тікали з голоду з Південної України, де вже не було нічого їсти. Повиїдали все. Хто ще мав силу дібратися на північ до великого міста, то дібравшись, просив їсти у прихожих. Решта не мала сили, лишалась там. Де були ліси, часом скупчувалася там.

До нас голод прийшов не дуже у великій силі, бо в нас приблизно люди мали ще що їсти. Але почали люди приходити до заводу, що виробляв алкоголь, до величезних ровів, довгих і глибоких ям, де відходи йшли металевими трубами. Відхід від алкоголю був дуже густий, часом такий густий, що можна різати, як хліб, якщо довше стояв.

Ям було багато. Приходили до тих ям і черпали ту брагу, а начерпавши у відро, відразу починали їсти. Ми зрозуміли, що в дійсності був голод.

Ми тією брагою свиней годували. Я з мамою ходила і відрами носила. Брали гарячу, не ту, яка застоялася. Дивно наїм було, як люди їли. Я сама пробувала. Мені цікаво було попробувати, яка була на смак. Смак був алкогольний, солодкий і квасний, можна їсти, але ми того не їли.

До них ми не говорили, вони ні з ким не говорили. Набрали тільки браги, втікали, не знати куди. Ніхто їх не пильнував. Чомусь в той час так було, кожний дбав про себе. Хоч і голодні були, але нас не турбували.

В той час ми багато не мали. Здавали податок, а решта для себе. Якщо мама пішла до міста, продала якийсь кошик буряків, за те не знали. Мама, як продала, то щось купила. Дуже тяжко було дістати в той час цукру, рису або муки, майже не можливо. Бараболя була, городина, а хліба не було. Якщо солонину заховала, закопала під землею, витягне кусочок звідтіля, бараболлю зварить і той кусочок солонини - наша їда.

Корову в нас не забрали, тільки молоко здавали. Часом запивали молоком. За хлібом треба було їхати до Харкова і стояти в черзі день і ніч. Я стояла в черзі. Що я бачила в Харкові? Маленький магазин. Скільки там хліба може бути, міститься, як влада визначила декілька хлібин. А черга стоїть така величезна і діти, і дорослі, і жінки з дітьми.

На рано, дуже рано, десь в шостій годині, та крамниця відкрилася. А з-заду приходять партія, сильні, бо мають владу в руках, не бояться нас бідних. Можуть стати на дитину, чи на кого, і ніхто не буде відповідати. Пообступали нас, повідкидали й пішли наперед. Набрали того хліба, а ми стоїмо. Пише - хліб

проданий.

Так день і ніч пропали. Прийдемо додому, і так на другий день, і на другий день. Люди пробували, -я знаю ми пробували, - начорно в тих людей купувати. Вони набирали багато хліба, нам не лишилося і по кілограму. Хто мав гроші, в їх можна було купити хліб, а хто не мав грошей, був голодний.

Селянам дозволяли стояти в черзі якраз у той час з якої причини, не знаю. Голодівка відомо була приготована.

Від селян забрали весь хліб, все зерно. Селяни, що працювали, діставали за працю, їм нараховували, трудоднями. Наприклад, багато годин відробить, а запишуть десять трудоднів, десять працівних днів і заплатять по кілограму зерном.

Що маєте з того? Утримати себе і родину! Але в нашому селі якимось давали раду, один одному хіба помагали. Працівники мали постійну працю, мали ширшу родину, помагали решті.

У нас з родини в колгоспі ніхто не робив, були робітниками на державній праці, самі себе втримували, не залежали від колгоспу. Мали гроші, а хто мав гроші міг купити начорно завжди.

Навмисне все позабирали, щоб не дати людям. Ті, що при владі були, мали все, а до того гроші мали і за гроші, хоч не вартісне, але щось можна було купити.

Не було жодних запасів, але час від часу щось кинуть. Пам'ятаю, одного разу мама навіть принесла цукерки, скляні, самий цукор.

Я голоду, властиво, сама не відчувала. Ми в той час, в час голодівки мали корову. Корову не забрали, тому що тато працював, а мама дуже пильнувала податки, що накладали і вимагали. Багато разів, як корова була тільна, молока не давала - а здавати вимагали, хоч і не мали, то родина давала молоко, від себе відривали, щоб мама здала. Якби не здавали, корову б забрали.

Родина родину підтримувала. Наказали скільки занести і не було молока, мама відразу йшла до баби, одної сестри або другої йшла по молоко, а самі були без молока, поки корова мала теля.

Так довго, як слухали владу, підкорялися і виплачували всі наложені податки, нас це чіпали, рахували робітниками, бо тато працював для держави. Нас чіпали тільки податками. Великі податки були.

В голод бракувало багато, були позбавлені таких речей, як хліб, всяких солодошів, рису, крупи на суп. Найбільше ми вживали сушені фрукти. Мама кожного року сушила на хаті, на даху. Повен дах був сушки, хоч там і гробаки позаводилися, але помилося і ми їли. їли сушені яблука, груші, сливи, черешні й чорну смородину. Сушені фрукти помагали все-таки. Мали десять дерев, назбирали й посушили.

В тих роках в нашому селі були голодні люди, але я особисто не бачила, щоб хтось помер. Чужі, що приходили, може ті, які втікали з висилки, - так говорили, - ховалися, були дуже голодні, їли ту брагу.

Все завмерло - спокій і тишина. Ні kota, ні пса ніде не чули.

Навіть у нас було декілька безпритульних. Їх називали нелюки, такі що зроду нога вивернута або рука. Безвладні були на руку чи ногу, чи цілком без ноги з уродження і їх називали каліками-старцями. Вони не мали притулку, родини не хотіли їх, бо були непридатні. Найбільше люди давали, як просили.

Такі були бідні, держава не дбала за них, держава ніколи не утримувала їх. Я ще мала була і дивилася на то, як той чоловік прийде до хати, мама йому щось кине: сухарі чи кусок хліба, чи кусочок солонини.

Як надивилися, ми не могли вечерю їсти спокійно. Страшні були, ніхто за них не дбав ніколи.

Таких калік було не багато, п'ять або шість на село. Вони знали всіх людей і розкладали, де йдуть кожного дня випросити їсти. Спали влітку надворі, а зимою їх не пускали ніде в хату. Вони були обідрані, брудні, недоглянені, позаросші.

Як дитина подивиться, кричить. Страх на то дивитися. А вони живі в очі дивляться, просячи кусок хліба, їм ніхто не відмовляв, хто мав.

Зимою спали у стогах колгоспних соломи і сіна. А позимніло, спали у гнійника. Як чистили корови і свині, вигрібали підстелену соломі надвір, робили великі купи, що давали пару, гріло в середині, гаряче робилося. Біля цих стогів вони спали.

Які бідні були ті каліки, і ніхто за них не дбав. Вони не померли в той час, хоч і жили з ласки людей. Дальше ходили, дальше просили, навіть як я скінчила школу, продовжували шкандибати, скакати.

Я не була очевидцем людодства, але з розмов довідувалися. На мою думку, як люди оповідали, ми вірили, бо випадок був. Мама була в місті і купила ковбасу. У нас ковбаса була дуже широка і суха, як тут є біло-онтарійські, а ця була свіжа, подібна до балоні й начинена в природні кишки, коров'ячі. Але начинена м'ясом і називалася чайною, була дуже смачна.

І мама моя, продавши кошики бараболі чи фрукти, могла щось купити, як сказав хтось. Одного разу, думаю, що був 33-ій рік, купила кусок тієї ковбаси, принесла додому. Ми давно тієї ковбаси не бачили. Почала різати ту ковбасу і давати нам. Перед тим, як почали їсти, подивилася на кусочки солонини, відтинаючи і побачила отакий кусочок м'яса і ніготь. Це міг бути ніготь. Мама сказала, що вона щось бачила, якусь кістку і нам не дала їсти. Але ми то бачили також. Так нам виглядало.

Від того часу ми тієї ковбаси ніколи не купували більше. Не вільно було кому сказати, когось запитати, бо якби комусь сказали або запитали, то відразу загинули б на Сибірі.

Моя тітка, мамина сестра наймолодша, ні середульша жила в Харкові, після того як віддалася заміж, цілий час там мешкала, може й наразі ще живе, оповідала нам за мило.

Ми своє мило робили. Мила не можна було купити. А з чого робили так само? З відходів м'ясних, наприклад, як свинню зарубали або корова переїлася, обдулася і

мусили її забити, з тієї шкіри, з тих кісток варили, додаваючи кальцекс. Мама їй давала це мило.

Вона казала, що в Харкові ніколи не могла дістати мила. Одначе за деякий час появилось дуже гарне пахуче мило ще й багато. Говорила, були такі слухи нібито те мило почали робити з тих людей, які вмирали з голоду, що сиділи попід хатами, на цементі на вулиці.

Я бачила, як сиділи, бачила живими, може й були мертві вже, але я їх бачила. Коли людина сидить, вона сидить худенька, а то сиділа купа чогось. Вони були пухлі. У них руки, ноги величезні, очі були великі ніби наверх виходили, як скляні.

Як за мамою проходила, бачила може два, три рази. Не хотіла на то дивитися, не хотіла бачити, але інакше не могли іти, мусили там переходити.

Мама казала мені:

- Для тих людей, що мають скляні очі, допомоги жодної немає, вони доходять.

Вдень багато людей там ходило по вулицях. Хтось їм щось кине з доброго серця, а вони навіть не можуть їсти.

Вночі їх забирала державна опіка, робітники державні й вивозили геть за місто у ліси. Один такий ліс був у нас десь на південь від Харкова. Де ми мешкали, мали багато лісів, а також багато вовків, звірини всякої. Боялися ходити в ліси задалеко.

Говорили селяни, що пухлих людей з скляними очима, які не могли встати, ночами забирали, щоб не бачили, на закриті вантажники чи закриті вози і вивозили.

В нас були дороги, як я ішла на потяг, то переходила, називали такі дороги сошейні. Дорога з камінчиків насипана, широка, двох напрямів.

І так вивозили з Харкова ночами тихо, а бідні, пухлі не знали куди їх везуть. У гарби скидали й ночами цими дорогами возили в глибокі ліси. Раз вивозили побіля нас. Ідучи на гору до станції, переходили на цю дорогу і мешканці поблизу казали, що ночами та дорога цілий час гуркотіла. Як возами везуть, завжди відбивається звук, особливо під гору. Отже, жалілися, що не було спокою ночами, завжди щось возили.

Від Харкова був Напірний, називали Вовчий яр. Глибокий яр, там вовки заводилися, тому назвали Вовчий яр. Дуже довгий і глибокий, не треба було копати. Тих людей жодним транспортом не могли завезти, тільки кіньми і возами далеко в ліс. Скидали там і посипали вапном, лише посипали, бо привозили більше. Їх закопали аж, як води насочилось й вона покрила.

Там завжди було багато звірів. Може тих людей і вовки їли. Ніхто там не ходив подивитися на те страхіття. Одначе, туди возили, далеко й глибоко в ліс.

Можливо хтось випадково попав туди або був відважний й з цікавості забрів, то оповідали. Найбільш говорили ті, що ми попри їх хати ходили за величезний рух ночами.

Чому такий великий рух, як колись не було? Але в час голодівки! І на ранок вулиці були почищені.

Ті, що ще годні встати іти, ховалися, не сиділи, щоб їх забирали. Немічні, не годні, вже не знали, що може статися, бо втратили розум, сиділи та просили їсти.

Ховалися під мостами, під будинками, на базарі, на окраїні міста, де вода сходила, повсюди ховалися. Але ті, що лежали спухлі кожного дня, підбиралися. Харків велике місто, і вони повсюди лежали.

Переважно жінки були. Я бачила жінок, хоч не аж так часто приходилося бути в місті. Що з дітьми сталося, то власне цікаво. Може так як в нас від розкуркулення отих дітей виховували. Не могли всіх дітей врятувати й виховати на правдивих комуністів. Можливо десь забирали і встатковували, лишали самих батьків.

Потрібно ж праці, працівників обробляти землі, збирати урожай. Маленьких дітей багато вигасло з голоду, маленькі заважали. Більших порозміщували на виховання.

В той час мало дітей було пухлих, переважно жінки. Мужчини напевно десь втікали і лишали жінок. Ми тільки переважно бачили жінок у Харкові.

Ще один випадок був в той час. Мій дядько, мамин наймолодший брат працював на фабриці, де виробляли делікатні деталі до медицини, всякі інструменти медичні. Заробляв гроші. Мав двадцять п'ять років, як працював у той час. Він завжди казав, що речі, які вони виробляють, мусять робити спеціалісти.

Дивно стало, як одного разу мама заявила:

- Ви знаєте, що сталося? Сашка забрали на транспорт і вивезли на південь до колгоспів на урожай збирання цукрових буряків. Йому сказали тільки брати сорочку й штани.

їх запакували, цілу фабрику мужчин на транспорт -тисячі, не одна тисяча, ні дві й вивезли на південь на села, де всі люди повимирали, повтікали і пусті хати стояли, ніде нікого не було живого.

А треба було якраз осінню, підійшов час, вибирати буряки цукрові із землі. Уже приморозки почалися, не було кому, то цілу фабрику забирали мужчин, вивезли у вагонах на південь, і мій дядько там був Сашко.

Він вернувся одразу, як вибрали ті буряки, як збрали урожай, був або 32-ий рік або в 33-му, не можу сказати точно, можливо в 33-му році, або в 32-му не було так тяжко. Тоді люди повимирали, думаю, то був той рік.

Він, як приїхав оповідав, що таких були тисячі. Той транспорт стояв, тобто потяг і вони розположені були в потязі. Спали на соломі, їм давали їсти, військову охорону мали. Йшли на поле, викопували з землі ті буряки, складали на купи, пізніше купи вивозили.

Величезні поля були, такі величезні, що були там два тижні або й місяць, довший час. Транспорт далі йшов і вони далі посувалися робити.

Як він оповідав, питали, чому там військо було, кого боялися! Військо там було, він розказував, бо ті люди поїли все в навколишніх селах, які належали до тієї землі й мали той урожай збирати, а були при своєму розумі, втікали в ліс і харчувалися

буряками.

В час голо дівки, з'їли, що могли, пізніше жили в лісі, в лісі спали, ніколи не виходили з лісу до хатів.

Були випадки, ніби з лісу вискакували чоловіки і хапали цих робітників, тягли в ліс, тому мали охорону. Чи вони вкрали кого, чи не вкрали - не можу сказати, але та охорона, видно, охороняла і буряки, і людей.

Нащо та охорона була? Приїхали відразу з військом, бо вже знали, що люди голодні, на пів розум втратили, поводитися майже, як звірі, в лісах сиділи та жили з буряків. Навіть буряків їм жалували. З охороною зібрали всі буряки й виїхали.

Їх ніде не пускали, боялися, щоб не набралися хвороби всякої по тих селах. За вагонами по природньому, у вагоні спати, рано вставати, з'їсти і до праці. Кухарі з ними приїхали й варили для їх їсти.

І на той бік, і на другий охорона була, не вільно було рухнути ся. Напевно, ще й тому, щоб не дізналися, що в селах діялося. Мій дядько мав 25-ть років й за це страхиття оповідав. По скінченню збирання урожаю, він пішов до праці.

Той урожай держава забрала. Буряки завезли до фабрик на вироблення цукру. Ніхто не мав права до того, тільки держава.

Той голод скінчився, так як прийшов не раптово, а поволі. Скінчився поволі. Як їхали до Харкова стояти в черзі, крамниці не були маленькі, як під час голодівки були, а були величезні й почало бути хліба багато. Хоч ми в черзі стояли, хоч приходили спекулянти - владарі, хоч повипихали нас і понабирали хліба мішками, нам лишалося, ми діставали.

Тоді зрозуміли, що винищено досить, вистачає і решті, хто витримав дали, сказати ніби розрешення за всі провини, що бідні люди зробили під час голоду, просячи куска хліба.

І так поволі, поволі, як пам'ятаю, мама почала привозити з міста дещо. Ідемо до школи, мама прийде й каже:

- Ну, сьогодні маєте кусочок халви, привезла. А та халва ще була з найгіршої якості зерна з остюками.

Робили соняшникову олію. Витягали із соняшникового зерна олію, а з маси, що лишалася, робили халву, додаючи цукру. Остюки лишалися на макуху. Макуха була великими брилами, як пів стола, її розбивали на куски.

Та макуха багато людей врятувала, хто міг її дістати. Макуху діставали майже задармо. Ніхто не думав за неї, не думав, що прийде такий час.

Ми навіть мали, вона лежала соломою накрита. Як треба, то кинули свиням, щоб гризли, як не треба, лежить. Багато так мало, не вживали, а тримали на всякий випадок. Макуха ніколи не псується, була дуже засушена. Та макуха під час голоду дуже пригодилася. Я навіть їла її, там часом насіння попадалося. Її їли, нічого не шкодило, все виходило. Черешні їли з кістками, кістки не викидали дома, ні з

черешень, ні з вишень і мармеляду варили з кістками.

У нас, де я мешкала, великої зміни не було, було потрясіння. Моральне, психічне для всіх. Але люди почали продовжувати життя так, як перед тим було: колгоспи, радгосп, той на фабрику, кожний на своє місце.

По голодівці, я б сказала, помимо того, що влада почала забирати, укорочувати наші города і накладала податки, щоб платили за вікна, прийшла якась полегша.

Навіть мої батьки не так нарікали повсякчас. Мої батьки більше грошей мали. Мама більше могла продати на базарі і купити так само. Я ніяк не можу зрозуміти чи то, що мільйони загинули, менше людей стало, більша нагода була тим, які залишилися, а може влада схаменулася і викинула більше потрібного для життя на випродаж.

Якби я в той час мала двадцять років, більше б схопила, запам'ятала, я ж мала десять-одинадцять літ. В той час була дуже обмежена в харчах, всі були обмежені вдома, але ми не спухли, ніхто з нас не спух, хоч обмеження велике було. Страшного голоду в родині не було. У селі до смерти не голодували.

Зміна прийшла. Якщо ми не могли зпродукувати, що споживали, надіялися на владу, на достачу, щоб купити. В крамницях почали появлятися речі з одежі. Могли поїхати до міста і вибрати собі сукню одну на рік, чи одну на два роки. Ще й можна було подивитися на вішаках, до того подивитися на кольор який хотіла. Мама питала:

- Який ти кольор хочеш? Чи той, чи той?

Як мала одну суконку, то мала поки не виросла, роками, роками. Купували завжди на виріст, малу не купували, хоч би й пасувала, липі на виріст.

Прийшли додому, мама зробила якийсь пасок, підперезала, щоб не була задовга, ні широка і так ходила чотири - п'ять років у тій самій сукні до школи. Тільки попрала й в ній ходила, попрала й далі надівала. Ми якось були задоволені, бо іншого не знали й ліпшого не сподівалися.

Ліпше було жити в одній суконці, ніж: сидіти голодному, - що ми бачили, - мати кусок хліба і склянку молока. Тільки мама здоїла корову, ми вже мали по склянці молока. Комусь сказати випити теплого молока від корови, то перше будуть питати чи корова хвора, чи ні. Ми пили, не боялися. То була вся пожива: сере яйце, склянка молока й кусок чорного хліба з остюками.

А пізніше, десь у тридцять сьомому році, тридцять восьмому, хліба було наскільки, що не треба було стояти в черзі. Вже в черзі не стояли.

Мама, як поїхала на базар і продала якусь городину або яйця, то вже привозила декілька хлібин чорних. Смачний був той чорний житній хліб, чорний, як смола. Тяжкий був, і такі великі буханки. Вона кілька могла купити, два в один кошик, два в другий кошик.

На приману давала корові, як доїла, щоб корова пустила молоко. Багато не вільно було давати, тільки маленький кусочок, бо Той хліб був дуже гливкий, він

міг пошкодити. Ми з тим хлібом завжди були обережні. В тих роках, в той уже час можна було кусочок хліба дати корові. Також можна було дістати білий хліб, хто хотів. Випікали булки, називали ті булки французькими, такі, як тут італійські, довгенькі, посередині й розтяті. Перед самою війною ліпшого ми не знали і не вимагали.

В Росії не було голоду. Харків межує на північ одразу з Росією. Знаю, як я була мала, щось сталося з коровою, здихала, захворіла й корова пішла. Мама сідала на поїзд, їхала на північ, бо на півдні не можна було купити корови, там були колгоспи.

На північ, до Росії поїхати поїздом, тільки за кордон переїхати, там ще мали приватно. Росія не була так заколгоспшена, як Україна.

Мама казала, що їхали, і як стануть, а в поїзд сідали, то знали, де кордон України, а де Росія. З Харкова виїжджали і багато пасажирів мали чоботи. Приїжджають до кордону - в чоботях виходять, а в лаптях сідають. Недалеко було мамі до Богодухова, туди вона їхала купувати корову.

Купуючи корову, говорила з ними. Казала, що вони цілком інакше жили по тих селах. Наші люди, хоч цілком бідні були, але цілком інакше жили. У наших людей, хіба за козацьких часів, часник на стінах висів поплетений. Тепер часник схороняється на даху, на горищі, де тепло зимою, зберігають у коридорах, не в спальні, не в кухні.

Мама казала, як зайшла до хати, а ті лапошники один на одному сидять, бородаті, часнику повно навколо висить, на стінах, як образи, просто до не повірення. Страшні люди, не можна повірити, що то був інакший світ. Тільки переїхали, ніде не пише, де кордон, але до хати зайти відчувається Росію.

В лаптях не було пухлих. У нас ті, що вмирили з голоду, були в чоботях або черевиках. Ніколи не бачила в лаптях, в російських лаптях. З півночі ніхто не приходив. Голод почався з півдня України, приходили на північ, тому що межуємо майже з росіянами. Знали, що в Росії голоду не було, тому до Харкова лізли, пхалися, рятунок шукали. Багато втікало до Росії. Жінок лишали пухлих у хаті, на вулиці, а чоловіки тікали, рятувалися у тих кацапів у Росії.

Люди підозрівали чому голод був, але боялися говорити. Старші були напівсвідомі чому лихоліття сталося, приблизно знали, бо був великий спротив колективізації. Коли не хотіли йти до колгоспу, то знали, що вони мусять бути покарані в один бік або в другий бік колись. Спротив завжди карається. Як відмовлялися йти до колгоспу працювати задарма, втікали, виїжджали десь, шукали праці, так і знали, що прийде час на покарання. Був величезний спротив колективізації.

Хоч я була мала, то влітку, коли мали вакації з школи, нас дітей вісім, дев'ять, десять років, забирали цілу школу до річки на городи збирати смородину для радгоспу, малину і крижовник. Чому нас брали дітей? Брали тому, щоби ми

допомагали владі зібрати врожай. Така була пропаганда. Старші противилися тій колективізації, не хотіли йти до праці. Дітям сказали і діти збирали. Страшну масу, весь той урожай діти збрали. Не платили нам нічого, їсти щось давали, мені здається. Дітвора будувала Союз.

Перша, друга, третя, четверта, п'ята кляса і шоста, сьома, восьма, дев'ята, десята, - багато дітей в одній школі. Було по п'ятдесят учнів у клясі. Велика школа була. Так, давали нам обіди, привозили, а то зранку до вечора працювали кожного року. Властиво, за шнурок не тягли, а тільки піонерський обов'язок вимагав допомоги державі в критичний час зібрати урожай.

Вже, як була студенткою у вищих закладах, тобто в університеті в тридцять дев'ятому році, в сороковому, в сорок першому того примусу не було студентам.

Лиш одна пропаганда, щоб добровільно хлопці йшли до війська, а також добровільно їхали на Сибір, до Казахстану й інших республік.

ВІРА ЛІЩИНА

Свідчення Віри Ліщини про Великий Голод в Україні 1932-33 років. Народженої 15 квітня 1908 року в селі Чорбівка Кобеляцького району Полтавської області.

У школі вивчали всі предмети: мову, математику, релігію та інші. Але всі ці предмети викладали російською мовою. Під час революції книжки видавалися українською мовою, а перед тим - російською.

Церква існувала в нашому селі довго. Точно не знаю якого року, але, напевно, знаю, що церкву закрили тоді, коли при владі були комуністи. З церкви забрали всі ікони та інші церковні речі й засипали колгоспним зерном.

Не знаю, що зробили з священиком, може він і сам виїхав, але в селі його не було. Боротьбу проти церкви очолювали активісти, комсомольці, комуністи.

У тридцятих роках жили на Донбасі. Колективізацію бачила. Люди не хотіли йти в колектив. Їх заганяли силою, багатьох повисилияли. Вивозили на Сибір. Жінки вибігали з дрючками, з кочергами, ганялися за комсомольцями, за комуністами. Бідних людей з нашого села попереселяли на хутори в багаті маєтки, а з хуторів, тих багатших попереселяли в бідні маленькі хатки - «лачужки».

Люди просто не хотіли йти в колгоспи. Плакали. У нашому родинному господарстві була одна коняка і коли активісти прийшли забрати коняку в колгосп, мама дуже плакала, але нічого не допомогло, коняку віддали.

Було, що різали худобу. Як довідалися в сільраді, що зарізали, відразу притягали до відповідальності.

Двадцятип'ятитисячники приїжджали з міста. Показували селянам, як треба сіяти, як садити, а самі на помідор казали «прядиво». Отже, двадцятип'ятитисячники нічого не розуміли в господарстві, але були при владі і

господарювали.

За сільських кореспондентів не пам'ятаю, але сексоти були. Батьки казали:

- Глядіть з отим, не дуже в розмови йдіть, бо він усе передасть. То були свої.

У нас була неврожайна піщана земля. І тому за царату наші землі були звільнені від оподаткування. Ми нічого не платили. Але під час колективізації у людей навіть забирали з торбинок: і квасолу, і кукурудзу, брали все підряд. Забирали свої активісти, комсомольці, комуністи, а керували цим усім з району.

Я думаю, розкуркулення почалося 1929-го року. В нашому селі мало кого розкуркулили, бо наше село було дуже бідне.

Хлібозаготівля відбувалася так: ходили, забирали в людей, перевіряли скільки хто намолотив зерна, частину залишали, а решту забирали, казали, що то зайве. Опісля, як плану хлібозаготівлі не виконали, то приходили і ще забирали, так що в людей нічого не залишилося.

У моїй сім'ї було дев'ять осіб: шість сестер, один брат, батько й мати, ще двоє дітей померло, малих. Так що всіх було одинадцятєро.

Голод пережили дуже тяжко. 1933-ій рік батько пережив, а в 1934-му помер. Їли лушпини з бараболі, качани з кукурудзи без зерна. В нас було трохи, мама закопала буряки в землю, потім я часом допомагала їм, то так і вижили. Але в селі дуже багато людей вимерло, дуже багато.

Всі сестри і брат жили в селі під час голоду. Тільки я і старша сестра були на Донбасі.

У 33-ім році весною найбільше помирало. Бо все-таки, осінню, зимою може в декого була картопля, капуста, буряки. А під весну все вийшло. У нашому селі, як я приїхала з Донбасу, то казали, що з голоду померло саме менше 300 душ. І більше мужчин - чоловіків.

Я виїхала на Донбас у вересні 1930-го року, була вже одружена.

Як рятувалися від голоду? Тікали, хто куди попав, як мали силу. А то на дорозі людина йде, упаде, слина з рота тече, опухне все і вмирили. І хоч би дали води, чи хліба, будь-що, вже ніщо не допоможе. Як людина опухла, вже ніщо не допомагало. Так і вмирили. А то йшли в Полтаву, хто як міг, так ішов, щоб спастися. Але дуже багато повмирало. Найбільше йшли на Донбас. Поїли котів, собак їли. У селі ніде ні собака загавкає, ні півень заспіває. Все тихо було. Те хворе, а те вмерло.

Мій дядько, маминої сестри чоловік, з голоду помер. А як його прізвище, вже забула. Знаю, що вмер Іван Львович Войтенко, священника син, з голоду. Це такі, що я знала, а то дуже багато померло. Я ж не можу звернутися листом до сестри, щоб вона мені написала.

Знаю, що в нашому селі багато померло тому, що були бідні. Земля була погана і забрали все. На Полтавщині, це не скрізь, може де й не було так, але в нас, багато вимерло. Але ж про це ніде не писали, не оголошували, так як тут, якщо трапиться щось, то й по радіо, а там не було нічого... Не можна, мовчи.

Був один такий випадок, - мені розповідали, - дістала мама покійна миску пшениці. В нас хатинка була й вікно було. Вона поставила в місці пшеницю і хотіла на другий день, мабуть, зварити. А ходив такий, називався Йван, був ледачий. Він вибив вікно і вліз. Забрав ту пшеницю й наївся сирої. Пшениця розбухла всередині й він помер. Таких випадків багато було. Картопля, що перезимувала, називалася ріпа. Мама взяла лопату та й пішла пробувати копати, щоб щось-би з'їсти. Прийшов один чоловік, уже пухлий був, чуть її не зарубав тією лопатою. Тоді двері закривали, бо не можна було інакше, могли зайти чужі люди в хату і задушити. То був страшний рік.

За того, що я розповідала, його забрали. А так кого ж мали арештовувати, як усі голодні, усі бідують... Може комсомольці й комуністи діставали якусь допомогу з району, але не ті бідні люди.

З нашого села вивозили людей на Сибір, тільки не багато. Кизими, наші знайомі, жили за селом, була вивезена вся сім'я. Були такі Козичі, Гордійки, жили за селом, не були дуже багаті, їх повивозили. Їх вважали куркулями.

На Донбасі ми отримували пайок дуже мізерний, їсти хотілося. Я ніколи не наїдалася, але мусили жити. Щоб було всього досталь, як тут, то ні. Але пайок ми мали. У нас був один хлопець. Жили, як то кажуть, з горем пополам. Робітникам давали вісімсот грам на день, а утриманцям по п'ятсот грам. Це в Донбасі на фабриках і заводах робітникам, а в селах ніхто нічого не отримував. Те, що придбав, те мусив їсти.

Це було за селом, недалеко від нас. Жили одна сім'я на прізвище Гмиза. Вони мали сина і невістку Катерину. Біля них недалеко був колгоспний свинарник. Я ще з нею ходила до школи, її знала. Чоловік і жінка працювали у свинарнику, годували свиней тощо. А невістка і син жили окремо, теж недалеко. Їхній син захворів. Не було нічого йому дати їсти. Він і каже до жінки:

- Катерино, візьми мої чоботи, піди в село Білики, продай їх і купи мені щось їсти.

Вона взяла чоботи і пішла.

Там її бачили, що вона продавала чоботи. Продала ті чоботи та верталася додому. А батько й мати її чоловіка, свекор і свекруха, зустріли її в лісі, зарубали її й залишили в лісі. Вони мали коня для доставки кормів для свиней. Вечером привезли свою невістку Катерину, порубали, голову відрубали, кинули свиням. Як свині голодні все їдять. Почали їсти.

Чоловік чекав, чекав, немає жінки. Прийшла її мама. Ходять, шукають Катерини. Немає Катерини. Де ж вона ділася? Плаче її мама і чоловік плаче, ще й хворий.

До їхніх сусідів прийшла дівчинка, онучка діда й баби Хмизів, і п'є воду. А сусіди питають:

- Що ти так Ганнусю їла, що так воду п'єш?

А вона й каже:

- Дідусь і бабуся зарізали велику телицю, а телиця з великими косами. Вони голову відкинули свиням, а м'ясо варять, і мені дали.

Сусіди мерщій у село, заявили там у сільраду й Хмизів зловили. Знайшли в них м'ясо. Їх забрали. Після того їх ніхто не бачив. Невістку... Уявляєте?

Їхнього сина Катеринина мама забрала до себе. Доглядала його, поки він не виздоровів. Оце такий страшний випадок був.

А другий випадок... Від моїх батьків через одну хату жили люди, називалися Пилипи по вуличному. Прізвища не знаю. Він називався Пилип, а вона Ганна, а син Льонька. Були бідненькі. Збудували собі невелику хатку. Мої сестри туди ходили часто. Ганна їм ворожила, грала на гітарі.

Одного разу трапилося так, що моя сестра пішла до них, взяла гітару і почала грати, а Пилип наче, як помішаний. Вона подивилася, здвигнула плечима й прийшла додому та й до мами:

- Пилип мабуть помішався.

А мама каже:

- Не ходи туди. Чого ти туди ходиш? Ти бачиш, які вони. Вони ті кролі їдять, то поробилися, як ненормальні.

А Пилипи в той час мали вже зарубаного хлопчика. Хлопчик ішов із-за села. Його мама дала йому мішок й сказала:

- Піди в село, може кусочок хліба виміняєш. Пилипи його закликали до себе і зарубали. Сусіди бачили, як хлопчик до них пішов.

На другий день мама того хлопчика ходить, шукає свого хлопчика, плаче. Сусіди сказали, що бачили, що він туди пішов. Мама його пішла в сільраду й заявила. Прийшли виконавці й найшли зарубаного хлопчика, одяг і голову в глинищі. Їх теж забрали й по цей день... Тоді вже мама наша не пускала дівчат ніде. Страшно було ходити увечорі по надвір'ї.

М. ЗІМА

Вже декілька раз починала писати, але ж треба було перенестись думками туди, де цей нігде небувалий голод стався. Побачити себе такою малою й тих всіх, якими вони тоді були, і плакала, і плакала. Ніяк мої руки не слухалися, трусилися. Я багато пам'ятаю, а мої брати були малі й майже нічого не знали.

Дісталась мені така доля, що й дорослому не під силу перенести. Подумати тільки, семилітній дитині відразу замінити маму, треба було їх пригортати та

просити аби не кричали. Спочатку плакали, а потім тільки пищали, їсти просили. Я заставляла їх аби цілували ікони, і Бог нам допоможе.

Ніхто ніколи до нас не зайшов у хату, а рідні було пів села. Весною було легше, йшли в сад та шукали якусь траву й листя. Отак грілися на сонці. Не можу й до тепер того забути.

В пам'ять всіх тих моїх близьких, які померли з голоду в 1932-33 роках

Родились ми в бувшій Полтавській губернії, як говорили наші діди. Тепер це Кіровоградська область, Світловодський район, село Микольське. Сусідські села: Золотарівка, Кобзарівка, Яремівка, Богданівка, Семигір'я, Ластухино. В цих селах і в нашому селі голод почався в 1932-33 роках. Всі, хто мав свою землю, своє господарство, повинні були вступати в колгосп і свою землю та коней, корів, сівалки, віялки, молотарки віддавати в колективне господарство й самим робити на своїх нивах спільно, а урожай відсилати державі.

Більшість селян не хотіли йти до колгоспів, бо за роботу майже нічого не платила держава. А як можна було йти працювати голодними довгі години та знати, що дома діти голодні.

Тим, які не погодилися йти в колгоспи, наклали такі високі податки на землю, що при найвищому врожаю та земля не могла й половину дати. Отже, більшість мужчин почали з сел йти до міста з надією знайти роботу, дістати харчову картку, щоб якось вижити, а жінки з дітьми з города будуть перебиватися. Вродить картопля, і вже буде легше.

Не так сталося, як думалось. План у Москві був давно готовий, як і коли виморить голодом Україну й селян. Не було чим жінкам посадить огорodів, бо все, все забрали спеціальні комісії. Насіння у вузликах понаходили і забрали, в хатах порили підлоги, стіни шукали зерно чи будь-яке насіння. В кого знаходили хоч жменю, арештовували жінок і до в'язниці, а діти лишалися голодні в пустих хатах без матерів.

Нас спіткала така ж доля. Маму арештували й посадили як «ворога народу», а нас лишилось четверо: я і троє малих братів. Мені було сім років, а наймолодшому брату один рік. Моя бабуся після такої трагедії дістала серцевий удар і через три дні померла. Ми zostалися самі в холодній хаті. Рідні заказали аби нас ніхто до себе не брав і до нас не заходив. Куркульські діти не мають права жити. Ми дуже плакали, а найгірше було з малим грудним братом.

Тьотя якраз родила дівчинку, казала аби я приносила Миколку щодня, і вона годуватиме і його. Деяких жінок випустили з в'язниць, а нашу маму судили, бо її батько мав млин й багато землі. Це була вже підстава, що багатого батька дочка, а також: невістка священика. Дали мамі п'ять років каторжних робіт на каналі Москва - Волга. За що?

Наш дід Носко весь час служив молебень та вірив, що Господь почує наш плач і не допустить до тієї каторги. Чудо сталося. В четвертій годині ранку в червні повинні були перевозити кораблем в'язнів в напрямі Москви. Мама в другій годині ночі підлізла під колючий дріт і помалу, не піднімаючись з землі, лізла далі від того місця, де були в'язні.

Бігла мама полями, аби ніхто не бачив її, і отак бігла тридцять кілометрів з Кременчука в своє село. Вечором в саду був її брат. Вирішив відразу йти з нею на станцію Лікарево, п'ятнадцять кілометрів від нашого села. За ніч дійшли. Він купив мамі квиток на потяг, відвіз її до міста, де був наш батько.

Щоб знайти роботу, не мала ніяких документів, але один добрий директор поміг, взяв до роботи та просив не говорити українською мовою аби не знав ніхто, що вона з куркулів.

За півроку тьотя перевезла до міста моїх братів, а я лишилася з дідусем в селі ще два роки. Якраз тоді був тридцять третій рік - найстрашніший в історії голод. Найкращі трударі - селяни та їхні діти вимерали в той рік. Ми з дідом їли кропиву, нам добрі люди приносили з лісу. Дід варив й отак ми жили.

Щодень дідусь правив літургію в хаті, бо церкву замкнули, а він вірив, що Всевишній вислухає людські прохання. Моя приятелька - подружка Оксана Головка, батьки якої були колись заможні, геть опухла. Прийшла і ми їли варену кропиву разом й говорили за кропиву. Кропиву колись вирубували, а тепер ми їмо. Я дивилась на її личко і питала:

- Чого в тебе, Оксаночко, таке личко?

- А ти потрогай його, воно в мене пухле, я скоро помру.

На другий день ранком я пішла до них, а її мама сказала:

- Немає вже Оксаночки, померла. Не дивись на неї тепер, хай в тебе в пам'яті буде такою, якою ти її знала раніш.

В той день померло ще четверо моїх двоюрідних: троє братів і сестра. Батьки вже не мали сили їм викопать могили на кладовищі, а закопали в саду.

Дідусь казав, що такого ката не було, щоб таким голодом антихрист виморив такий добрий, трудящий та Богобоязний український люд. Ніде в світі такого ніхто не придумав. Завжди казав дід, що Бог забрав цих людей, а Сталін кат людський.

Ті, що вижили після голоду, говорили:

- Кропива спасла народ, тепер ми знаємо її цілющу силу.

Я всіх тих, що померли в 1933 році, записала в поминальну книжечку і молюсь сама, і подаю в церкві, всіх поминаю. Молитись треба поки живем, бо нас все менше стає тих, що пам'ятають той голод. Щодень я молюся за всіх й дякую Богові, що поміг нам пережити голодомор та війну, і привів у цю Благословенну країну, в якій ми чесно працювали на свій хліб насущний. Не легко було починати без знання мови, без фаху і майже голим і босим робити на полях і фабриках, але ми ще були молодими, сильними. Не боялися ніякої роботи і пережили всі труднощі.

Вічна пам'ять всім померлим голодовою смертю 1932-33 років. Царство небесне,
хай буде легкою рідна українська земля!

Марія Зіма.

О. Олесь

ГОЛОД

Слухайте
Слухайте, слухайте крик із безодні,
Нашу молитву гарячу...
Ви, що обідали й ситі сьогодні,
Киньте хоч шкіру собачу!
Землю укрили ми трупом холодним,
Чорна земля посиніла...
Хліба нам, хліба нам, хліба голодним, Вашої крові і тіла!
Як? Ви не знали, що впала посуха,
Як - ви не чули нічого?
Де-ж ваше серце і очі і вуха,
Де-ж у вас крихта людського?
М'ясо ви! М'яса нам, м'яса нам вволю!
Падло давно ми поїли,
Гляньте! По нашому тихому полю
Всюди розриті могили.
О, порятуйте, бо ми рятувались,
Їли ми кору і глину,
Крові людської із ран напувались,
Мати варила дитину.
Землю укрили ми трупом холодним,
Згляньтесь, о згляньтесь на муки...
Хліба нам, хліба нам, хліба голодним!
Хліба нам, хліба, звірюки!

**Б. ТАРАСЮК ЗАКЛИКАВ ООН
ВИЗНАТИ ГОЛОДОМОР 1932-1933 р.
ГЕНОЦИДОМ**

Міністр закордонних справ Борис Тарасюк закликав країни світу визнати

Голодомор 1932-1933 років геноцидом проти українського народу. Про це він заявив на 61-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку. За словами Тарасюка, це мало б винятково важливе значення для всіх країн, що сповідують принципи демократії і гуманізму, і стало б доказом вірності своїм міжнародним зобов'язанням.

Б. Тарасюк подякував країнам, парламенти яких визнали Голодомор актом геноциду проти українського народу і віддали пошесті його жертвам.

Б. Тарасюк підкреслив також, що Україна вважає честю бути обраною до складу Ради з прав людини і готова працювати в цьому органі разом з іншими державами. «Зміцнення демократії, верховенства права, захисту прав людини, а також інших фундаментальних прав і свобод людини є фундаментальними основами зовнішньої і внутрішньої політики України», - зазначив він.

«Новий Шлях», Торонто, Канада 22 вересня 2006 р.

В описах жахливих подій 1932-1933 р. в Україні подається: Голод, Великий Голод, щоб відрізнити від інших потічних голодувань; Голодомор - морення голодною смертю і Геноцид.

До визнання Геноциду всім цивілізованим світом інтенсивно велися і ведуться заходи українцями.

ГЕНОЦИД - це один або більше визначених актів, здійснених з наміром цілковитого або частинного знищення національності, етнічної, расової чи релігійної групи як такої.

Один з таких актів - нищення українського народу був застосований в 1932-1933 р. владою Советського Союзу.

ПАРЛАМЕНТ ВИЗНАВ ГОЛОДОМОР ГЕНОЦИДОМ

Верховна Рада визнала Голодомор 1932-1933 років Геноцидом українського народу.

Законопроект про Голодомор було внесено Президентом.

В ухваленому Законі також сказано, що публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні «визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності українського народу і є протиправним».

Водночас заступник голови Секретаріату Президента Іван Васюник заявив, що Президент Віктор Ющенко оцінює ухвалення закону про Голодомор як історичний

акт, який консолідує український народ.

«Президент оцінює сьогоднішнє рішення парламенту як історичний акт, яким український парламент віддає свій борг вшанування поколінь, які не пережили цей Голодомор», - сказав Васюник.

Скорочено. «Новий Шлях», Торонто, Канада.

Українські Організації в скороченні:

- БО** - Братні Організації Українського Національного Об'єднання Канади
- КУК** - Комітет Українців Канади або Конгрес Українців Канади
- ОДУМ** - Організація Української Демократичної Молоді
- ОУК** - Організація Українок Канади
- ПЛАСТ** - Організація Української Молоді
- СКУ** - Світовий Конгрес Українців
- СУК** - Союз Українок Канади
- СУС** - Союз Українців Самостійників
- УАПЦ** - Українська Автокефальна Православна Церква
- УНО** - Українське Національне Об'єднання

ПРО АВТОРКУ

Лена ОНУШКО-ТИХОВСЬКА народилася 1932 року на Лівобережній Україні в районному селі Велика Білозірка Запорізької області в національно свідомій учительській родині Івана і Параскеви Онушко.

Дитячі роки провела в різних південно-східних місцевостях країни, де працював

батько, спостерігаючи побут українського народу, народні звичаї, його культурні й національні надбання.

За винятком дитячих років і декількох років життя в Західній Німеччині країною її постійного побуту стала Канада.

Життя поза межами України й навчання в різних школах і дали можливість також глибше ознайомитися з культурними надбаннями інших народів.

Маючи нагоду викладати історію української літератури на Курсах Українознавства (рівня середньої школи) протягом довгих років, збагнула багатство душі українського народу, глибокі почуття, хвилюючі переживання, життя за гнітючих загрозливих умов, постійні наполегливі утиски розвитку української культури й мови, систематичне фальшування історичних фактів, а особливо неперевершену безмежну любов до своєї Богом даної землі, нарід якої стає невід'ємною частиною з покоління в покоління, залишаючи сліди на сторінках історії.

Не забуваючи свого кореня, мріяла про козацькі степи. Ця мрія виплекала бажання не лише бувати в Україні, степи якої в сучасний час мають унікальну красу і простір, але бути в інших країнах світу, любити понад усе своє й шанувати інших. Відвідавши вперше після довгих років 1991 року Україну, ще більше поглибила любов і приналежність до українського народу, відчуваючи обов'язок своїм вкладом поповнити розвиток української літератури.

Твори авторки:

Мережі I. 1998

Гумор у побуті. 2000

Ліра. 2001

Мережі II. 2003

Лекції з української літератури. 2006

ЗМІСТ

А. Тиховська. Як лиш згадаю тридцять третій 5

А. Тиховська. Українці поза межами України 8

Вшановання пам'яті

Пам'ять тих, яких замучено голодом 21

Вісті з Оттави. *Подає Г. Мухальчук.* В пошані

жертвам великого голоду на Україні 25

А. Тиховська. З парафіяльного життя. Відзначення

великого голоду в Гамільтоні, Онтаріо, Канада.....	27
Звернення Президії Комітету Українців Канади до українського громадянства. В 50-річчя трагічного голоду в Україні в роках 1932-1933.....	31
Меморіяльна маніфестація у Вашингтоні	34
Доповідь Марка Царинника про великий голод.....	37
<i>А. Тиховська</i> . Відзначення голоду в Гамільтоні (Канада) 22-23 жовтня, 1983 р.....	41
<i>Д-р Юліан Мовчан</i> . Медичний аспект голодового Голокосту. Закінчення. Людоїдство в часи Великого Голоду.....	46
Саскатун відзначив пам'ять жертв страшного голоду	51
<i>Оксана Бризгун-Соколик</i> . Вінніпег відзначив 50-ліття голоду.....	52
<i>А. Тиховська</i> . Фільм про голод у Гамільтоні	55
<i>А. Тиховська</i> . «Со святими упокой...». На оселі «Сокіл» вшанували жертв голодомору	57
<i>Микола Латишко</i> . 1932-Голод- 1933	61
У річницю Голодомору в Україні	64
Микола Латишко. Голод в Україні 1932-33 років	67
<i>Володимир Щербина</i> . Пам'яті жертв Голодоморів і репресій. Запалимо свічки пам'яті!	71
Пам'ятник жертвам Голодомору у Вашингтоні	75
<i>Наталя Турукало (Чагівець)</i> . Голодомор	

1932-1933 рр.....	77
Відзначення українського Голодомору (1932-33 р.).....	80
Австралія визнала Голодомор в Україні Геноцидом	82
До річниці Голодомору	83
Гарвардська конференція про Голодомор.....	84
Меморіали.....	89
Пропам'ятна плита в Гамільтоні (Канада)	91
Вшанування журналіста, який писав правду про Голодомор	95
Гакстон, провінція Онтаріо, Канада	97
<i>Ірина Ващук, Голова Крайової Управи ОУК Канади.</i> До скорботної пам'яті. Слово на вшанування жертв Великого Голодомору в Україні 1932-33 роках	98
Вшанування жертв Голодомору на українській оселі в Гакстоні біля Торонта (Канада)	103
<i>Іван Писаренко.</i> Зустріч із диктатором	107
<i>А. Тиховська.</i> Брати	119
<i>Богдан Михайлишин.</i> Вшановуючи пам'ять жертв Голодомору	123
В Україні та США вшанували пам'ять українців - жертв Голодомору	128
<i>Леонід Полтава.</i> Баляда про голодного хлопчика.....	129
Відкриття пам'ятника жертвам Голодомору	

в Україні 1932-33 р. В 72-у річницю.

Канада, Віндзор, Онтаріо	130
«Вісник» Вінніпег, Канада. Всесвітнє відзна чення Голодомору 1932-1933 р. в Україні	133
<i>А. Тиховська</i> . Відгомін в українській літературі	134
<i>Анатполь Галан</i> Голод (Скорочено, з поеми «Хам»)	135
На українському цвинтарі (уривок)	136
<i>О. Веретенченко</i> . 1933	137
<i>В. Гришко</i> . Голод на Україні	138
Д-р Джеймс Е. Мейс	143
<i>А. Тиховська</i> . Свідчення для Комісії	145
Варвара Логин.....	153
Прокопчук Леонід Йосипович	173
Олекса Сонепух	189
Спомин	194
Село Ладан.....	201
Душебалан	210
Хутір Степ Хрещатик	216
Олександра Пищ	222
Віра Ліщина.....	243
<i>М. Зіма</i>	249
В пам'ять всіх тих моїх близьких, які померли з голоду в 1932-33 роках	249
<i>О. Олесь</i> . Голод	253

Б. Тарасюк закликав ООН визнати Голодомор	
1932-1933 р. Геноцидом	254
Парламент визнав Голодомор Геноцидом	256
Українські Організації в скороченні	258
Про авторку.....	259

Художньо-документальне видання

Лєна Онушко-Тиховська

НЕ ЗАБУВАЙМО 1932-1933 р. р.

Підписано до друку 27.06.2007. Формат 60x90¹⁶-
Гарнітура «Вookmap». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,5. Обл.-вид. арк. 16,5.
Зам. 7-92.

Видавничий дім «Кисво-Могілянська академія». Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-77-84.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

OCR та вчитування Леоніда Онушка, листопад 2008

Онушко-Тиховська, Лена

0-59 Не забуваймо 1932-1933 р. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. - 264 с.

ISBN 966-518-413-3

У Меморіальному виданні в 75-ти річчя Великого Голоду в Україні подаються свідчення очевидців, що збиралися в тисяча дев'ятсот вісімдесятих роках для Конгресової Комісії Сполучених Штатів Америки і тепер знаходяться в бібліотеці Американського Конгресу, доступні для всіх.

ББК 63.3(4УКР)615